

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૮૭ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ પંજાબ ૨૨૨-૫

વિષય ૬ - ૩

પંજાબ રહસ્ય.

(સાંચત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા.)

પ્રયોજક,

જયશંકર ખોડીદાસ દિવેદી.

પ્રકાશક,

ત્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર,

તાંત્રી:—‘ લુહાણા-ખંડુ ’ અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ,

વિશ્વામભાઈ ઠાકરશી ઠક્કર,

બુકસેલર ગણેશ બીહરીંગ નં. ૨૯૧-૯૩

કાલબાદેવી—મુંબઈ.

પ્રત ૧૦૦૦

પ્રથમાવૃત્તિ.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૫

ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૧૬

Published by
Vrajilal Jadavji Thakkar
Mandvi Pole,
Ahmedabad.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સમિતી

૧૨૮૭

Printed by
D. N. Vanarse at the K. N. Sailor
P. Press 93, Parel Road
Bombay.

પ્રસ્તાવના:—

“ Historical novels give us brilliant pictures of history, which from their vividness make a far deeper impression than the duller masses of historical text books.”

ભાવાર્થ:—ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપણા સમક્ષ ઇતિહાસનાં તેજસ્વી ચિત્રો રજૂ કરે છે, તથા એ ચિત્રો રસિક હોવાથી ઇતિહાસની ચોપડીઓનાં નિરસ પૃષ્ઠો કરતાં આપણા ઉપર તે વિશેષ ઈંડી અસર કરે છે.

ઉપરોક્ત વાક્યો પરથી સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓની કેટલી બધી અગત્ય છે, એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે. આ નવલકથા પણ સત્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓના આધારે લખવામાં આવેલી છે.

આજકાલ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુષ્કળ નવલકથાઓ બહાર પડે છે; છતાં તેમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓનું પ્રમાણ ઘણું થોડું જોવામાં આવે છે. આમ હોવાથી આપણે આપણા પરમ પવિત્ર ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસથી ઘણા અજ્ઞાનાંધકારમાં રહીએ છીએ. આપણા ભારતવર્ષની પ્રાચીન સ્થિતિ કેવી હતી, ભારતના ઇતિહાસમાં જાણવા જેવા શા શા બનાવો બન્યા હતા, ભારતવર્ષમાં કેવા વીર પુત્રો ઉત્પન્ન થઈ ભારતની કીર્તિનો વિશ્વપ્રદાનમાં વિસ્તાર કરી ગયા હતા વગેરે જ્ઞાનદાયક, બોધદાયક તેમ જ હૃદયરંજક વિષયો પરત્વે નવલકથાઓ લખવા તરફ આધુનિક ગુર્જર નવલકથાકારોએ અગ્રેસર થવું જોઈએ એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે.

મિ. બોલિંગબ્રોક જણાવે છે કે, ‘ History is philosophy teaching by example.’ અર્થાત્ ઇતિહાસ એ એક દર્શનશાસ્ત્ર છે; જે દૃષ્ટાંતોથી આપણને શિક્ષણ આપે છે. તે આપણને મહાન પુરુષોનો સત્સંગ કરાવે છે અને દુર્જનોનાં દુષ્કૃત્યોનો તિરસ્કાર કરતાં શીખવે છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સાબિત થાય છે કે, કાદંબનિક, સામાજિક, અદ્ભુત આદિ નવલકથાઓ કરતાં સત્ય ઐતિહાસિક નવલકથાઓથી વાંચકવર્ગનું ઘણું શ્રેય સાધી શકાય છે.

આ નવલકથામાં પણ સઘળા ખરા ઐતિહાસિક બનાવોનું વર્ણન આવેલું હોઈ, અંગ્રેજી, અંગાળી, મરાઠી આદિ ભાષાઓમાં આ વિષય પરત્વે લખાયેલાં વિવિધ પુસ્તકોનો આધાર લઈ આ નવલકથાની યોજના કરવામાં આવેલી છે; જેથી એ સઘળા ગ્રંથલેખકોનો આ સ્થળે ઉપકાર માનવો એ હું મારું પરમ કર્તવ્ય સમજું છું.

જીર્ઘ,

ગુર્જર વાંચકોનો કૃપાભિલાષી

વિષયાનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ લું.	અનાથ બાળક	૧
૨ જી.	હિન્દનો પુત્ર ખ્રિષ્ટીય ભૂમિમાં	૯
૩ જી.	જન્મભૂમિ કે કર્મભૂમિ?	૨૩
૪ થું.	વિયોગ	૨૮
૫ મું.	રાયનો રંક	૩૫
૬ ઠું.	પ્રણયાહુતિ	૪૧
૭ મું.	માતૃભૂમિનું દર્શન	૪૭
૮ મું.	લાહોર	૫૪
૯ મું.	રાજદર્શન	૭૨
૧૦ મું.	સલાહ	૮૯
૧૧ મું.	રણજીતસિંહ અને તેનો દરબાર	૯૬
૧૨ મું.	જહરસિંહ અને ચૈતન્યદાસ	૧૦૩
૧૩ મું.	દુલ્લીનની નીમણુક	૧૧૧
૧૪ મું.	ગુપ્ત સંદેશ	૧૨૦
૧૫ મું.	પ્રયાણ	૧૨૫
૧૬ મું.	નંદસિંહનું કપટતંત્ર	૧૩૬
૧૭ મું.	શોધ	૧૫૧
૧૮ મું.	કાંઠા	૧૫૭
૧૯ મું.	વિજય !	૧૬૪
૨૦ મું.	અધિકાર	૧૭૩
૨૧ મું.	મૃત્યુબાણ !	૧૯૦

પંખખ રહસ્ય.

પ્રથમ ખંડ.

પ્રકરણ ૧ લું.

અનાથ બાળક.

“જેનું કોઈ નહીં અરે! જગત આ આખુંય તેનું નથી,
ને જેનું જગ તે જરૂર જગતું પોતાનું કોઈ નહીં.”

—કલાપી.

ઈ. સ. ૧૭૯૭ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં આપણી આ વાર્તાનો આરંભ થાય છે. દેવી વસુંધરાને પ્રકાશમયી કરી હસાવનાર સૂર્ય-નારાયણ પોતાના આજના કાર્યને પૂર્ણ થયેલું વિચારી પશ્ચિમ દિશા તરફ વળ્યા કે તરતજ પૃથ્વીપર સહજ ઉદાસીનતાની છાયા પ્રસરવા લાગી. ધીમે ધીમે સમસ્ત પૃથ્વીપર અંધકાર ફેલાવા લાગ્યો અને તેવી લગભગ પ્રદ સ્થિતિ કોઈને પણ દેખાય નહિ તે માટે કે કોણ જાણે -તેણે રાત્રિના કૃષ્ણવસ્ત્રથી પોતાના શરીરને ઢાંકી લીધું. આવી અંધારા રાત્રે આકાશની અંદર અસંખ્ય નક્ષત્રો ઉજ્જવળ રત્નોની માફક ચળકી રહ્યાં હતાં, તો પણ તેમના પ્રકાશથી પૃથ્વીને યત્કિંચિત્ પણ લાભ થતો નહોતો; પરંતુ ઉલટો તેથી અંધકાર વધ્યો જતો હતો. સાથે ચાલતાં માણસો પણ એક બીજાને બેઠ શકે નહિ એવું અંધારાએ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. શિયાળાનો દિવસ હતો અને વિશેષમાં અર-ણ્યનો રસ્તો હતો તેથી વિશેષ ભયંકરતા જણાતી હતી. અધૂરામાં પૂરું વળી આવા વખતે કુર પશુઓની ત્રાડો, તમરાંઓનો હીમજીમ અવાજ અને ઘુઘુ કરતાં ઘુવડોનો ઘુઘુકાર અંધકારમયી રાત્રિની લીધણતા વધા-રતો હતો. એ દિવસે ઠંડી પણ બહારી સખત પડતી હતી. ઝાઝાનાં બિંદુઓ શરીરને ખરફની માફક લાગતાં હતાં અને તેથી તે

જિંદુએને આકળ કહેવા કરતાં પૃથ્વીની આવી દયાજનક સ્થિતિ જોઈ વૃક્ષલતાઓ આંસુ સારતી હતી એમ કહીએ તો તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ જેવું નથીજ. આવા સમયે જંગલમાં પ્રવાસ કરવાનું કામ કેટલું બધું મુશ્કેલી ભર્યું હોવું જોઈએ, તેની કલ્પના તો વાંચકોએ જ કરી લેવી; પરંતુ આવી અંધકારમયી રાત્રિ-જેમનાં અંતઃકરણો રાત્રિના અંધકાર કરતાં પણ વિશેષ કાળાં હોય છે—તેમને કેટલી બધી સુખપ્રદ જણાય છે ! અમે જે રાત્રિનું વર્ણન કરીએ છીએ, તે રાત્રિ પિશાચ તેમજ પાપી મનુષ્યોને ઘણીજ આનંદદાયિની જણાતી હતી અને તેથી તેઓ આવા સુયોગને વ્યર્થ કેમ જવા દે ? નહિજ ! ઠઠાચિત્ તેમ થાય તો પછી ભલા-ખૂરા સારા-નરસા વચ્ચેનો ફરક વિશ્વની દૃષ્ટિમાં ક્યાંથી આવી શકે ? જેવી રીતે આવી ભયંકર રાત્રે કેટલાક પ્રવાસીઓ કેટલીક અઠચણોને લીધે નિરુપાય થઈ ભીતિવિહ્વળ અંતઃકરણે જંગલમાંથી રસ્તો કાપતા હતા, તેવી જ રીતે કેટલાક નીચ વૃત્તિના માણસો પણ તે જંગલમાં ઘણાજ આનંદથી પોતાની પ્રપંચબળ બિછાવતા હતા. પ્રાતઃસ્મરણીય પૂણ્યસ્વરૂપ આર્ય મહિલા મહારાણી અહલ્યાબાઈથી હિન્દુસ્તાનની અંદર કોઈક જ વ્યક્તિ અપરિચિત હશે. હિન્દુસ્તાનની અંદર અજિમાન લેવા લાયક જે જે નારીરત્નો થઈ ગયાં છે, તેમાં અહલ્યાબાઈનો દરજ્જો સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. એ સાધ્વીસતીએ તીર્થયાત્રા કરનારા યાત્રાળુઓની પોતાની મુસાફરી સુખકર થાય તેવા શુભ ઉદ્દેશથી ઠેકાણે ઠેકાણે ક્ષમાઓ, રસ્તાઓ તેમજ ધર્મશાળાઓ અંધાવી હતી; કે જેમાંની કેટલીક હજી પણ કાયમ છે. અહલ્યાબાઈએ તેવીજ રીતે કાશીથી તે ઠેકાણે અયોધ્યા સૂધીનો પણ એક રસ્તો અંધાવ્યો હતો. તે જૂના રસ્તાની કેટલીક નિશાનીઓ હજી પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેજ રસ્તા પર ઇ. સ. ૧૭૯૭ ના જન્યુઆરી માસમાં એક ભીષણ અંધકારમયી રાત્રે એક વિલક્ષણ બનાવ બન્યો.

કુંગરી પ્રદેશ, જંગલનો રસ્તો, ઘાડી છાયા, રસ્તાની આબુબાબુ ધીચોધીચ ઝાડી, કૂર વનપશુઓની વસતિ તથા અંધારમયી રાત્રિ ! આવા વખતે જો કોઈ તે રસ્તા પર મુસાફરી કરે તો તે શયતાન હોવો જોઈએ. યા તો જે માણસ ભયને સમજતો જ નથી—જેને સર્વત્ર આનંદમય સચ્ચિદાનંદ દેખાય છે, એવો સાધુ હોવો જોઈએ; નહિ તો આવી કાળસ્વરૂપ રાત્રિએ એ રસ્તા પર જીંજું કોઈ તો કવચિત્ જ પગ મૂકી શકે; પરંતુ કોઈ કોઈ વખતે કુદરત એવા પણ ચમત્કાર કરી

ખતાવે છે, કે શયતાન કિંવા સાધુ સિવાય સજ્જનોને પણ પ્રસંગ પડ્યે આવા વિકટ રસ્તે મુસાફરી કરવાની જરૂર પડે છે; અમે ઉપર જે દિવસ દર્શાવ્યો છે તે રાત્રે એ ભયંકર રસ્તાપર એ મોટી બળદની ગાડીએ ઉભેલી જોઈ દૂરથી આવતા ઘોડેસ્વારોને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. કેટલાએક સ્વારોએ લાંબેથી 'કોણ છે?' એમ ખૂમ મારી પૂછ્યું; પરંતુ તેમને કંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ. જે રસ્તાને અમે ભીષણ કહીએ છીએ, તે રસ્તાપર રાત્રિના વખતે એ બળદની ગાડીએ અને કેટલાક ઘોડેસ્વારોને જોઈ વાંચકોને ઘણું જ આશ્ચર્ય જણાતું હશે અને એ બનાવ જાણવાની જુગાસા પણ ઉત્પન્ન થઈ હશે. તેથી ગાડીની હકીકત જ્યારે સમજવાની હશે ત્યારે સમજાશે; પણ તે પહેલાં આ સ્વારો કોણ છે; તે તો સત્તર જાણી શકાય એમ છે.

દિલ્લીનું ડગમગતું સિંહાસન જોઈ, તે ઘણીજ સહેલાઈથી આપણને મળી શકશે એમ ધારી, કાબૂલાધિપતિ જિમાનખાં પોતાની કૌજ લઈને હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. આ બાબુથી મરાઠાઓને પણ એવી આશા હતી કે આપણે પણ દિલ્લીના કિલ્લાપર મરાઠાઓના 'ભગવો કુંડો' ફરકાવી શકીશું. લોકો પણ પોતપોતાની અછલ અનુસાર વિચાર કરી અનુમાન બાંધતા હતા કે ઘણુંકરીને દિલ્લીનું સિંહાસન હવે મરાઠાઓના હાથમાં જશે અને જ્યાં ત્યાં મરાઠાઓની વીરહાક વાગશે! પરંતુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે કે, ચતુર વિદેશી વ્યાપારીઓએ એક પલકની અંદર દિલ્લીનાં બાદશાહી સૂત્રો હાથમાં લઈ બધાને આશ્ચર્યચકિત બનાવી દીધા. વ્યાપારીઓએ સ્થાપેલી આ લશ્કરી પેઢીને તે વખતે લોકો 'કંપની સરકાર' કહેતા હતા. ત્યાર પછી એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની સાલ પછી તે સંસ્થા ભાંગી નાંખી તેને 'હિન્દુસ્તાન સરકાર' એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ વિષે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે.

જિમાનખાંએ કાબૂલનો ત્યાગ કરી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો છે એવું સાંભળતાં જ લોર્ડ વેલસલીએ લશ્કરને એકઠું કરી તેની સાથે અયોધ્યા પ્રાંતમાં યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેના લીધે વેળા કવેળાએ લશ્કરોની હીલચાલો સમસ્ત અયોધ્યા પ્રાંતમાં ચાલવા લાગી; પરંતુ કંપની સરકારનું ભવિષ્ય તે વખતે ઘણું ઉજ્જવળ હતું તેથી મરાઠાઓ તે તરફ આગળ વધ્યા નહિ. કેમકે તેઓ પોતાના ગૃહ-કલહમાંથી જ જહાર પડી શક્યા નહિ. જિમાનખાંની સ્થિતિ પણ

તેવી જ હતી. તે ઘણા જ મોટા પાયા ઉપર તૈયારીઓ કરીને નીકળ્યો હતો, પણ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કરી એ ચાર ઠેકાણે જઈને એ સ્વસ્થ થયો નહોતો એટલામાં તો કાબૂલની અંદર કેટલાએક લોકોએ સંપ કરી તેને પદ્મશ્રેષ્ઠ કરવાનો પ્રપંચ રચ્યો. તે વાતની તેને ખબર પડતાંજ “લેને ગઈ પૂત ઔર ખો આઈ ખમસ” એ કહેવત મુજબ પોતાની સ્થિતિ થાય તો શું કરવું? એવો વિચાર કરી તરતજ તે કાબૂલ તરફ પાછો ફર્યો. આથી કંપની સરકારને ઘણા જ ફાયદો થયો. તેને કોઈની પણ ચિંતા રહી નહિ. જિમાનખાં પાછો હિન્દુસ્તાનમાં આવે નહિ એટલા માટે દૂરદર્શી સરજોન માલકમે ઇરાનના શાહ સાથે તહ કરી તેની પાસે જ ખોરાસાનના રાજ્યપર સ્વારી કરાવી. આ બનાવથી સહજ જ જિમાનખાં અને ઇરાનના શાહ વચ્ચે યુદ્ધનો આરંભ થયો, અને એ મુયોગનો લાભ લઈ કંપની સરકારને પણ પોતાનો પગ મજબૂત કરવાનો અવકાશ મળ્યો. અર્થાત્ આવી રીતે નિશ્ચિંત થવાથી ત્યાં અયોધ્યા પ્રાંતમાં આટલું બધું સૈન્ય રાખવાની જરૂર નહોતી; તેથી તે સૈન્યને કલકત્તા લઈ જવાને કર્નલ ડૉવલીનને હુકમ થયો હતો, અને તે પ્રમાણે કર્નલ ડૉવલીને પોતાના સૈન્યસહ ત્યાંથી ફર્ય કરી હતી. પહેલાં જે સ્વારો વિષે લખવામાં આવ્યું છે, તે કર્નલ ડૉવલીનનાજ સૈનિકો હતા. એ બધા મુખ્ય ઘોડેસ્વારો હતા અને તેથી તેઓ લશ્કરની આગળ ચાલતા હતા. લશ્કરને જવા માટે રસ્તો મોકળો રહે તેટલા માટે તેઓ દૂરથી જ ખૂમ મારી રસ્તે ઉભેલી ગાડીઓને એક બાજુએ થઈ જવાનું કહેતા હતા; પરંતુ તે બંને ગાડીઓ તો જેમની તેમ જ ઉભી હતી. સ્વારોએ ધાર્યું કે, ક્ષણિત્ પ્રભાત થવાનો વખત છે એટલે તેઓને નિદ્રા આવી ગઈ હશે, તેથી તેઓમાંના એકે લશ્કરી રીત મુજબ સહજ અભિમાનથી મિયાનમાં મૂકેલી તલવારની અણીથી ઘોડાપર જતાં જતાં બંનેના શરીરને ધક્કા માર્યા, અને બીજાઓ સાથે તે આગળ નીકળી ગયો. આટલું થયા છતાં પણ બંને ગાડીઓ જ્યાંની ત્યાં ઉભી જ હતી. પછવાડેથી બીજી ઘોડેસ્વારની ટુકડી આવી. તેણે પણ ગાડીઓ બાજુએ લેવાનો હુકમ કરી આગળ ચાલવા માંડ્યું. થોડા વખત પશ્ચાત્ કર્નલ ડૉવલીનવાળી ટુકડી ત્યાં આવી પહોંચી. ગાડીઓને રસ્તામાં જ ઉભેલી જોઈ તેને બાજુએ કરવાનો તેમણે કેટલાક સ્વારને હુકમ ફરમાવ્યો. તરતજ એક સ્વાર ગાડી પાસે ગયો અને તે ગાળો દઈને

ગાડી બાબુએ લેવાનું તેના હાંકનારને કહેવા લાગ્યો; પરંતુ ગાડી-વાળાએ તેના દમની ચતુર્કિચિત્ત પણ દરકાર કરી નહિ. ગાડીવાન તો પહેલાંની માફક જ બેઠો હતો. લશ્કરી હુકમનું આણું હકકહતું અપમાન થયેલું જોઈ સ્વાર રાનોપીજો થઈ ગયો અને તેથી તેણે ગાડીવાળાને પોતાની બંદુકના બે ચાર કંદાથી મારી જોરથી હલાવ્યો; પણ તેથી ગાડીવાળો બચત ન થતાં ઉલટો ગાડીની નીચે ટુંટીઈ વાળી પડી ગયો. સ્વારનો મિજાજ આથી ઘણો તપી ગયો તેથી તે ઘોડાપરથી એકદમ નીચે ઉતરી તેને લાતો મારવા લાગ્યો; તો પણ બિચારો ગાડીવાન શાંત રીતે પડી રહીને તેની લાતો ખાતો હતો. બે ચાર લાતો માર્યા છતાં ગાડીવાળો બચત થતો નથી, એવું જોઈને સ્વાર વિચારમાં પડી ગયો, અને તેથી તે જીવે છે કે મરી ગયો છે, એ જોવા તેણે તેના શરીરને પોતાના હસ્તથી સ્પર્શ કર્યો. હસ્તસ્પર્શ કરતાં જ ગાડીવાનનું સર્વાંગ ઠંડુ થઈ ગયેલું જણાયું. તરત જ તે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો અને તેથી તેણે બીજા સ્વારને બોલાવી તેમને ગાડીવાનની સ્થિતિ બતાવી. એટલામાં બીજા ગાડીમાંથી “મા, મા” ઉચ્ચાર સાથે એક નહાના બાળકનો રૂદનધ્વનિ સંભળાયો. સ્વારો તરત જ બીજા ગાડી પાસે ગયા, અને તેના હાંકનારને જગાડવા લાગ્યા. પણ જૂએ છે તો તે પણ મૃતાવસ્થામાં એક લાકડાના પુતળાની માફક બેઠો હતો. આ બનાવ જોઈ સ્વારો ઘણા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા, તથા બન્ને ગાડીઓની આસપાસ ફરી વળીને તેઓ વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. એટલામાં કર્નલ ડૉવલીન્સ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા, અને તેમણે સ્વારોની બડ-બડ જોઈ શું બન્યું છે, તેની તપાસ કરી. બન્ને ગાડીવાળાઓ મરણ પામેલા હોવાથી ગાડીઓ ઉભી છે, એમ સાંભળતાં તેમને પણ ઘણું જ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તેમણે સત્તર મશાલો સળગાવડાવી મંગાવી, અને તેના અજવાળાથી ગાડીઓની તપાસ કરવા માંડી.

બન્ને ગાડીવાળા મરી ગયેલા હતા; પરંતુ નવાઈ જેવું તો એ હતું કે, તેઓ કેવી રીતે મરણ પામ્યા હતા તેની કોઈને ખબર પડતી નહોતી! બન્નેનાં શરીરો ઉપર શસ્ત્રાઘાતનું એક પણ ચિહ્ન જણાતું નહોતું. માત્ર તેમનાં શરીરો ઉઘી ગયેલાં જીવતાં માણસ જેવાં દેખાતાં હતાં.

કર્નલ ડૉવલીન્સ ઘણાજ ઉદાર અંતઃકરણના હતા. તેમના હૃદયમાં સહજ પણ કંઠોરતા નહોતી. આ બનાવ જોઈ તેમને ઘણું જ ખરાબ

લાઘ્ય અને તેથી ધ્યાનપૂર્વક બન્ને મરણ પામેલાઓને લક્ષ્યપૂર્વક તપાસી તેઓ બોલી ઉઠ્યા: “ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે! આ બિચારા ગરીબ ગાડીવાનોના જીવ કેવી રીતે ગયો હશે? ખરેખર, આમાં કાંઈક રહસ્ય—ગુપ્તલેહ હોવો જ જોઈએ! ગાડીમાં કેણુ છે?” આમ કહી કર્નલ સાહેબે, પોતાની તલવારને ગાડીના પડદા કે જે લાકડાને બાંધ્યા હતા તેને અક્ષાળી અવાજ કર્યો; પરંતુ અંદરથી પોતાના અવાજનો ઉત્તર નહિ મળતાં માત્ર એક ન્હાના બાળકનો હૃદયલેહક રૂદનસ્વર સાંભળાયો. બાળકનો આવો હૃદયલેહક રૂદનસ્વર સાંભળી દયાવાન ડૉવલીન્ સાહેબનું અંતઃકરણ વિશેષ દ્રવિત થયું; તેથી મશાલોને થછત્રાડે મંગાવી તેમણે ગાડીનો પડદો ઉંચો કર્યો. પડદો ઉંચો કરતાં જ જે ભયંકર દેખાવ સર્વની નજરે પડ્યો, તે જોઈ દરેકની આંખોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં.

એક પરમ લાવણ્યમયી પૂર્ણચંદ્રવદના સર્વાંગસુન્દર સુંદરી ગાડીની અંદર મરેલી પડી હતી. તેના પગ ગાડીની જહાર નીકળી આવ્યા હતા, અને તેનું માથું ગાડીની ડાબી બાજુએ ગાડીની જહાર પડ્યું હતું. માથા પરનો કેશકલાપ છૂટી જવાથી તેના સુંવાળા ચક્રચક્રિત વાળ ગાડીનાં પૈડાંપર પવનની સહાયતાથી નૃત્ય કરતા હતા. આ લાવણ્યલતિકાની આવી અનુકંપનીય સ્થિતિ જોઈ દરેકનાં હૃદય દુઃખથી દ્રવિત થયાં, અને તેથી કેટલાકોએ તેના જહાર નીકળી આવેલા પગોને સરખા કરી તેનું માથું પણ પાછું ગાડીની અંદર મૂક્યું. ગાડીની અંદર તેના શરીરને બરાબર સરખું કરતાં તેના હાથ, કાન વગેરે અવયવો ઉપર નખના ઉઝરડા જેવાં ચિહ્નો દેખાયાં. તપાસ કરી જોતાં તે ઉઝરડા નખના નહિ પણ ઉતાવળમાં તેના શરીર ઉપરથી દાગીના કાઢતાં પડ્યા હોય એમ જણાયું. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સિદ્ધ થતું હતું કે, તેના દાગીનાઓ તેની જીવિત સ્થિતિમાં નહિ, પણ તેનું ખૂન કર્યો પછીથી કાઢેલા હોવા જોઈએ. આવી સૌંદર્યમયી સુંદરીનું તેની ખિલતી યુવાવસ્થામાં, અને શોચનીય સ્થિતિમાં મૃત્યુ થયેલું જોઈ દરેકનાં અંતઃકરણમાં ખેદ ઉત્પન્ન થયો, અને આવું નામદંપણનું ભયંકર કામ કરનાર પર સર્વને ઘણાજ ક્રોધ ઉપજ્યો. કર્નલ ડૉવલીન્નાં નયનયુગલમાંથી તો આ વખતે અશ્રુધારાઓ વર્ષતી હતી. ગાડીમાંનું બાળક પણ રડ્યા કરતું હતું તેથી મૃત્યુ પામેલી સ્ત્રી ખરેખર આ બાળકની માતા જ હોવી જોઈએ એવી સર્વની ખાતરી થઈ. તે

સુંદરીને ગાડીની અંદર વ્યવસ્થિત રીતે સુવાડતાં જ બાળક સ્તનપાન કરવા માટે સુંદરીના વક્ષઃસ્થળ ઉપર ચૂસ્યું, અને ‘મા, મા’ કહી બૂમો પાડવા લાગ્યું. બાળકના આ વખતના રુદનથી પાષાણ હૃદયના માણસનું હૃદય પણ દ્રવિત થાય તેમ હતું, તો પછી કર્નલ ડૉવલીન્ જેવા ઉદાર અને દયાળુ અંતઃકરણના માણસનું હૃદય દ્રવે તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું. માતૃસ્તનના દૂધ માટે માતાના પ્રેતપર ચૂસતા બાળકને જોઈ, સાહેબ એકદમ પોતાના ઘોડાપરથી ઉતર્યા અને તેમણે પોતાના બન્ને હાથ પહોળા કરી તે બાળકને ઉંચકી લઈ, પ્રેમપૂર્વક પોતાની છાતીમાં દબાવી દીધું; તો પણ માતૃસ્તનના દૂધ માટે તરફડતા બાળકનું રુદન શાન્ત થયુંજ નહિ—તેનો રુદનસ્વર બધાનાં અંતઃકરણો હલાવી નાખવા લાગ્યો. દેવયોગે કહો કે બાળકના નસીબે કહો—છાવણી સાથે યૂરોપીયન લોકોનાં બાળકોને રાખવા માટે કેટલીક આયાઓ હતી. તેઓમાંની એક પરિચિત અને વિશ્વાસુ આયાને ડૉવલીન્ સાહેબે બોલાવી, તથા તેને બધી હકીકત કહી. બાળકને તેના હાથમાં સોંપી સઘળી વ્યવસ્થા કરવાનું કહ્યું. બાળકની હકીકત સાંભળીને અને પ્રત્યક્ષ તેને જોઈને આયાનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું. તેણે તેને પોતાના હૃદય સાથે દાખીને તેના અધરોજ ઉપર કેટલીક વખત ચુંબન કર્યું. બાળકની ઉમ્મર લગભગ એક વર્ષની હોવી જોઈએ એમ કદપી શકાતું હતું. તેનામાં તેની માતાના કરતાં પણ વિશેષ સુંદરતા હતી. તેના શરીરનો રંગ ગોરો હતો, તથા માથે સોનેરી વાળ ચળકતા હતા. બધા અવયવોનો ઘાટ યથાસ્થિત હોવાથી તેનામાં વિશેષ મનહરતા જણાતી. બીજા આયાઓની દૃષ્ટિ જ્યારે તેના પર પડી ત્યારે તેમણે તો એમ જ ધાર્યું કે આ કાંઈ યુરોપીયનનું બાળક હોવું જોઈએ; પરંતુ ચોરોએ તેના શરીરપરના દાગીનાઓ કાઢી લીધેલા નહિ હોવાથી તે દાગીનાઓ જોઈ બધી આયાઓ “હિન્દુ, હિન્દુ” એવી બૂમ પાડી ઉઠી. બાળકના શરીર પર કાંઈ વિશેષ અલંકારો નહોતા. બન્ને હાથોની અંદર એક એક સોનાનું કડું તથા પગની અંદર સોનાનાં સાંકળા તેમ જ ગળામાં માત્ર એક રત્નહાર હતો. હિન્દુઓના રીતરિવાજ મુજબ હજી સૂધી તેના કાન વીંધેલા નહોતા, તેથી કાનની અંદર એક પણ અલંકાર નહોતો.

બાળકની વ્યવસ્થા કર્યા પછી કર્નલ ડૉવલીન્નું મન સહજ

શાન્ત થયું અને તેમણે ગાડીને અપૂર્ણ ચોકસીથી તપાસવા માંડી. પહેલાં તો તે મરણ પામેલી સ્ત્રીને તેમણે ખૂદાર કઢાવી ગાડીની નીચે મૂકાવી અને મશાલના પ્રકાશથી તેઓ આખી ગાડી જોવા લાગ્યા. ગાડી ઘણી જ મોટી હતી. તેમાં વાપરવામાં આવેલો સામાન પણ મૂલ્યવાન હતો. બળદો પણ સારા, મજબૂત બાંધાના અને દેખાવડા હતા. તે ઉપરથી ગાડી કેઈ શ્રીમંત ગૃહસ્થની હોવી જોઈએ એમ જણાતું હતું. ગાડીની અંદર એક બીજું પણ સ્ત્રીનું મડદું મળી આવ્યું, જે દારૂની હોવું જોઈએ એમ જણાયું. પાસે ખાલી પડેલા બિછાનાં પરથી બીજું પણ એક દારૂ હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થઈ શકતું હતું. ગાડીમાં બે પેટીઓ, તથા બે ત્રણ ગાંસડીઓ પડેલી હતી. આ બધો સામાન એવી રીતિમાં પડેલો હતો કે, તે લઈ જવાનો ચોરાએ પ્રયત્ન કર્યો હોવો જોઈએ, પરંતુ તેમનાથી તેમ બની શક્યું ન હોવું જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. ડાવલીન સાહેબે તે પેટીઓ અને ગાંસડીઓ છોડાવી જોઈ તો તેમની ખાત્રી થઈ કે, આ ગાડી કેટલા પણ સરદાર કિંવા જાગીરદારની હોવી જોઈએ. એક પેટીની અંદર બહુમૂલ્ય રતનજડિત તલવારો હતી અને તેવા જ કેટલાક જમડયાઓ અને હથિયારો હતાં. વળી તેમાં યુદ્ધોપયોગી અને દરબારી પોષાકો પણ હતા. બીજી પેટીની અંદર ઘણું જ દ્રવ્ય અને રતનાલંકારો હતા. ગાંસડીઓમાં સ્ત્રીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં ઘણાં કિમતી વસ્ત્રો હતાં. આ બધું જોઈ સૌની ખાત્રી થઈ કે, બાળકની માતા એકલી ન હોવી જોઈએ; પરંતુ તેની સાથે તેનો સ્વામી પણ હોવો જોઈએ. ત્યારે તે આ વખતે ક્યાં ગયો હશે? એવો સૌના મનમાં સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન ઉપજી ધયો. એ સંબંધી ચર્ચા કરતા કરતા ડાવલીન સાહેબ મશાલો સાથે બીજી ગાડી પાસે ગયા.

આ બનાવ ઉપર ધ્યાન પહોંચાડતાં ડાવલીન સાહેબે વિચાર્યું કે, “આવું લયંકર કામ ચોરીના લોભથી જ કેટલાક બદમાશોએ કરેલું હોવું જોઈએ, અને તે લોકો હજી સુધી ઘણે દૂર નીકળી ગયા ન હોવા જોઈએ. બની શકે તો તે બદમાશોને પકડીને શિક્ષા કરવાનો તેમનો વિચાર થયો, અને તેથી તેમણે કેટલાક ઘોડેસવારોને ચારે દિશામાં બદમાશોની શોધ કરવા માટે દોડાવ્યા, તથા તેમને આજ્ઞા કરી કે, “તમે બધા તપાસ કરીને પાછા આવશો ત્યાં સુધી હું અહિં જ છાવણી નાખું છું.” એમ કહી ડાવલીન સાહેબ બીજી ગાડી જોવા

લાગ્યા; પરંતુ તે ગાડીમાં પણ મુડદાંએ જ પડેલાં હતાં ! ગાડીમાંનાં મુડદાં અને તેમના સામાનપરથી તે ગાડી સરદારના નોકરોની હોવી જોઈએ એમ જણાયું. ગાડીની અંદર ત્રણ બિછાનાં હતાં અને તેમાંનાં બે બિછાનાં ઉપર બે મુડદાં પડેલાં હતાં તેમ એક બિછાનું ખાલી હતું. આ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકતું હતું કે, ત્રીજો નોકર કોઈ કારણસર ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો હોવો જોઈએ. બન્ને નોકરો નિદ્રાવસ્થામાં જ મરેલા પડ્યા હતા; પરંતુ અભયબ જેવું તો એ હતું કે, બન્ને ગાડીઓની અંદરથી જે મુડદાંએ નીકળ્યાં તેમના શરીર પર શસ્ત્રાઘાતનું એક પણ ચિહ્ન જણાતું નહોતું. જાણે કે મંત્રબળથીજ તેમનું મૃત્યુ નિપજ્યું હોય એમ જોનારને જણાતું હતું.

પ્રકરણ ૨ જી.

હિન્દનો પુત્ર બ્રિટિશ ભૂમિમાં!

“કહો તું જય છે દોરી દગાબાજ કરી કીસ્મત !”

—મણીભાઈ.

ગયા પ્રકરણમાં દર્શાવેલું ઘાતકી કૃત્ય ઠરનારાઓની શોધમાં કેટલાક સ્વારોને મોકલાવ્યા પછી, ડાઉલીન્ સાહેબે એ લોકો પાછા આવે ત્યાં સુધી એ ઠેકાણે જ છાવણી નાખવાની આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા થતાં જ એક ન્હાનો તંબૂ ઠોકી ઘણુંખરું સૈન્ય ત્યાંથી આગળ આદ્યું ગયું. સૂર્યોદય થાય ત્યાં સુધી ડાઉલીન્ સાહેબે તંબૂની અંદર જ વિશ્રાંતિ લેવાનો વિચાર કર્યો. આખી રાત્રિ જાગ્રદાવસ્થામાં વ્યતીત થયેલી હિાવાથી ઉઘવા માટે તેમણે ઘણા પ્રયત્ન કરી નેયા; પરંતુ ઉપરોક્ત ઘાતકી લોકો માટે તેમને ઘણા જ કોષ ઉપજેલો હોવાથી તેઓ નિદ્રાધીન થઈ શક્યા નહિ. સૂર્યોદય થતાં જ બિછાનામાંથી ઉઠીને તરત તેમણે પેલા છોકરાને પોતાની પાસે લઈ આવવા માટે આયાને હુકમ કર્યો. તરત જ આયા છોકરાને લઈને સાહેબ પાસે આવી. ડાઉલીન્ સાહેબે આયાના હાથમાંથી છોકરાને પોતાની પાસે લઈને તેના ગુલાબી ગાલો ઉપર ચુંબન કરતાં કરતાં રાત્રે તે રડયો હતો કે કેમ, તે વિષે તપાસ કરી. આયાએ થોડા જ શબ્દોમાં ઉત્તર આપતાં સ્વભાવતઃ તે છોકરો આનંદી, હસમુખો અને ગમતી હોવાનું જણાવ્યું. ગમે તેમ હોય.

તો પણ હાલમાં તો તે તેના હૃદયે માતા પિતાથી વિહીન થયેલો હતો.

રાત્રિના મશાલોના અગ્નિવાણ કરતાં ઉગતા સૂર્યનાં સોનેરી કિરણોના પ્રકાશમાં તેનો ચહેરો વિશેષ મનોહર દેખાતો હતો. આ મનોહરતા જોઈ કર્નલ ડૉવલીને તેને કેટલી વખત પોતાની છાતી સરસો આંખે તથા તેને કેટલાં ચુંબન કર્યાં તેની તો તેમનેજ ખબર! બાળકના શરીરનો રંગ તથા મુખમંડળ અવર્ણનીય હતું. તેના શરીરનો દરેક અવયવ ભરાવદાર અને સુંદર હતો. માથાપરના વાળ અકચકિત તથા સહજ તપખીરિયા રંગના હતા. આવા વાળ જોઈ ડૉવલીનું સાહેબને ઈંગ્લેન્ડનાં ન્હાનાં ન્હાનાં બાળકોની યાદ થઈ આવી. વિશેષતઃ તેના મુખપરના એકંદર અભિનયે જોઈ સ્વાભાવિક જ તેમના અંતઃકરણમાં વાતસલ્યપ્રેમ ઉત્પન્ન થયોઃ આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં જ જન્મદાતા-માતા પિતાથી વિમુખ થયેલા અનાથ બાળકની સ્થિતિ માટે તેમને ખેદ ઉત્પન્ન થયો. તેનો પિતા જીવતો હતો કે મૃત્યુ પામેલો હતો, તે પણ અનિશ્ચિત હતું. તેના નોકરો પણ મૃત્યુ પામેલા હોવાથી બાળકના પિતા સંબંધીની કશી માહિતિ મળી શકવી મુશ્કેલ હતી. વળી કદપના કરીએ કે, નાશી ગયેલા બન્ને નોકરો કદાચિત જીવતા હોય તો પણ તેમનો પત્તા કેવી રીતે લાગે? એકંદર રીતે જોતાં આ સઘળા રહસ્યનો ભેદ જાણવાનું કામ ઘણું જ ઠકિન છે એમ ડૉવલીનું સાહેબને જણાયું; છતાં એટલી તો તેમની ખાત્રી થઈ હતી કે, આ કોઈ મોટા હિન્દુ જાગીરદાર યા તો સરદારનો પુત્ર હોવો જોઈએ. તે છોકરાને જોઈ ડૉવલીનું સાહેબની આંખોમાં વખતો વખત શોકાશ્રુજળ ભરાઈ આવતું હતું. ચારે બાજુ પૂર્વ તો અને ધીચ ઝાડીવાળા ભયંકર પ્રદેશમાં તે છોકરો માતૃપિતૃહીન થયો હતો. વળી તે કોઈ સાધારણ છોકરા જેવો નહિ, પણ એક દેવકુમાર જેવો સર્વાંગસુંદર હતો. ખરેખર આવાં સુંદર છોકરાંએ કવચિત જ જોવામાં આવે છે. આવા છોકરાની પ્રાપ્તિ થાય તો મોટા મોટા મહારાજાઓ પણ પોતાને ધન્ય માની લે, તો પછી દયાહીન રાક્ષસો પણ તેને જોતાં જ અમુક વખત સૂધી પોતાની કૂરતા વિસરીને પ્રેમધેલા થાય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. થયું પણ તેમ જ હોવું જોઈએ. જે ઘાતકી નરપશુઓએ શસો સિવાય પાંચ છ માણસો એક પાળી અંદર મારી નાખ્યા, તેમના માટે આ છોકરાનો જીવ લેવાનું કામ શું અશક્ય હતું? નહિ જ; પરંતુ તે મનોહર બાળકના એક નેત્રસંકેતથી

જ તેમના હાથ ઠરી ગયા હોવા જોઈએ. આવા બાળકને જોઈ ઉદારચરિત્ર દયાર્દ્ર હૃદયના ડાંવલીનું સાહેબનું અંતઃકરણ દ્રવિત થઈ વારંવાર તેમની આંખોમાંથી અશ્રુધારાઓ વહે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું. એટલું જ નહિ, પણ એકાદી વસ્તુ મેળવવાનો અહર્નિશ પ્રયત્ન કરવા છતાં તે વસ્તુ નહિ મળવાથી નિરાશ થયલાને, તેજ વસ્તુ અકલિપત રીતે મળતાં જે અવર્ણનિય આનંદ થાય છે, કિંવા કોઈ દીનદરિદ્રને એકાદ મૂલ્યવાન રત્ન સહજ મળતાં જે આનંદ થાય છે તેવો જ આનંદ ડાંવલીનું સાહેબને પણ થતો હતો. સંતતિવિહીન ડાંવલીનું સાહેબને આમ અકલિપત રીતે પુત્ર પ્રાપ્તિ થવા માટે આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું.

આવી રીતે સુધાસિંચિત વાત્સલ્યરસ તેમના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયાથી તેઓ તેને પોતાના બન્ને હાથોમાં લઈ રમાડવા લાગ્યા. કોઈ વખતે તેની સાથે હિન્દીમાં તો કોઈ વખતે ઈંગ્રેજીમાં બોલતા, કોઈ વખત તેને ખભાપર બેસાડતા, તો કોઈ વખત તેના બન્ને હાથોની આંગળીઓ પકડીને તેને ઉભો કરતા, કોઈ વખત તેના ગાલોનું ચુંબન કરતા તો કોઈ વખત તેને પ્રેમાવેગથી પોતાના હૃદય સરસો આંપતા હતા. સારાંશ કે, તેમણે પોતાનું અંતઃકરણ જેવી રીતે તેને અર્પણ કર્યું છે, તેવી જ રીતે તેણે પણ આપણને પોતાનું અંતઃકરણ અર્પણ કરવું જોઈએ; અને તેમ થવા માટે પોતાનાથી બનતી રીતે પ્રયત્ન પણ તેઓ કરતા હતા. તેને ક્યાં રાખવો, તેની સાથે કેમ વર્તવું તથા કેમ કરવાથી તે રડશે નહિ વગેરે અનેક બનતના વિચારો આ વખતે ડાંવલીનું સાહેબના મનમાં ઉત્પન્ન થતા હતા. સ્વભાવતઃ બાળકો અપરિચિત માણસો પાસે એકદમ જતાં નથી, અને કદાચિત્ત જો તેને જબર-હસ્તીથી લેવામાં આવે છે તો તે રડીને તરત જ ઘોંઘાટ કરી મૂકે છે; પરંતુ ડાંવલીનું સાહેબે માત્ર દોઢ કલાકની અંદર જ તેની સાથે પરિચય પાડી તેને પોતાની સાથે હસતો રમતો કરી દીધો. થોડા વખતની અંદર બન્નેમાં એટલો તો સ્નેહ થઈ ગયો કે, ઉભયને એક બીજાથી છૂટા થવું ગમતું નહોતું.

તપાસ કરવા માટે મોકલાવેલા સ્વારો ધીમે ધીમે એક પછી એક નિરાશ થઈને પાછા આવવા લાગ્યા. દરેક ટોળીએ પોતાથી બનતી મહેનત કરી હતી; પરંતુ તેઓ એક પણ ચુંડેગારને શોધી શક્યા નહોતા. મધ્યાહ્નકાળે સ્વારોની બધી ટોળીઓ પાછી આવી. માત્ર

એક જ ટોળી પાછી આવવાની હતી, અને તે પણ થોડા વખતમાં લાંબેથી આવતી દેખાઈ. આવનાર ટોળી લાંબે હોવાથી તેના માટે ડાવલીનું સાહેબ કાંઈ પણ તર્ક કરી શક્યા નહિ; પરંતુ જેમ જેમ તે ટોળી નજીક આવતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ કોઈ એકાદ માણસને ઈંચકીને લાવે છે, એમ જણાયું. તરત જ તેમને સંશય આવ્યો અને તેથી થોડાપર સ્વાર થઈ તેઓ તેની સામા ગયા. 'ત્યાં પહોંચતાં જ તેમણે તે મુડદાને બેઠ લેફ્ટેનન્ટને કહ્યું:—

“ખરેખર, આ મુડદું તે છાકરાના બાપનું જ હોવું જોઈએ. આના પોષાક ઉપરથી તથા શરીરની કાંતિ ઉપરથી જણાય છે કે, આ કોઈ પણ રાજાનો પુત્ર હોવો જોઈએ. અફસોસ! આવી યુવાવસ્થામાં જ તેના ભયંકર રીતે જીવ ગયો છે. પરમપ્રિય સદ્ગુણી પત્ની અને દેવતુલ્ય પુત્ર-ઉભયને છોડી જતાં બિચારાનો પ્રાણ કેટલો બધો દુઃખી થયો હશે?”

ડાવલીનું સાહેબના ઉદ્ગાર સાંભળી દરેકની આંખોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. એટલામાં ડાવલીનું સાહેબ ટોળીસહ તંબૂ પાસે જઈ પહોંચ્યા. મૃત માણસને તેમણે નીચે મૂક્યો. તે યુવાન, સૌંદર્યસંપન્ન અને તેજસ્વી જણાતો હતો. એકંદર રીતે તેનું નીરિક્ષણ કરી જોતાં તે કોઈ પણ રાજપુત્ર હોવા જોઈએ અને પેલો છેકરો પણ તેનો જ પુત્ર હોવો જોઈએ, એવી ઝોની ખાત્રી થઈ. તેના પોષાક ઉપરથી જણાયું કે, એ રાજપુત્ર રાત્રે જ્યારે ઉંઘમાં હશે ત્યારે ચોરોની ગડબડથી તે જાગ્રત થયો હશે. પછીથી તે તેમની પછવાડે ગયો હોવો જોઈએ. આ કામ તેણે એટલી તે ઝડપથી કર્યું હોવું જોઈએ કે, જેથી પોતાના અંગરખાના બાંધ પણ તે ગાંધી શક્યો નહોતો. તેના જમણા હાથમાંની તલવાર તીક્ષ્ણ ધારવાળી તથા ઘણી જ કિંમતી હતી; પરંતુ જેવી તે મિયાનમાંથી નીકળી હતી, તેવીજ સ્વચ્છ હતી. લોહીનો એક પણ ડાઘ તેને લાગેલો નહોતો! તેના ડાબા હાથમાં પિસ્તોલ હતી, પણ તેમાંનો દારુ તો જેવો ને તેવો જ હતો! આ ઉપરથી તેનો પણ તે ઉપયોગ કરી શક્યો ન હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થતું હતું. મૃત યુવાન મજબૂત બાંધાનો હતો અને તેની મુખમુદ્રા ઉપર વીર પુરુષનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું; પરંતુ તે બિચારાનું પોતાની વીરતા બતાવવા પહેલાં જ મૃત્યુ થયું હતું. વળી તેનું મૃત્યુ પણ બીજાઓની માફક

અમલકારિ રીતે થયું હતું ! તેના શરીર ઉપર એક પણ શસ્ત્રાધાતનું ચિહ્ન નહોતું, અર્થાત્ તેનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું હોવું જોઈએ તેમ જ તેવો દગો કરનારા કાણુ હોવા જોઈએ એ વિષે પાછી ચર્ચા ચાલવા લાગી. એટલામાં એક સ્વારની દૃષ્ટિ મૃત વ્યક્તિના ગળા તરફ ગઈ. એ સ્વાર તેના ગળા ઉપર હાથ ફેરવીને બોલ્યો:—

“હા, હવે મૃત્યુનું કારણ સમજાય છે. હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આ કામ ગામછામોડાઓનું જ હોવું જોઈએ.” એમ કહી તરત જ તેણે મૃત યુવાનના ગળા પરની ત્રાંબાના પતરાની એક તકતી ખાંધેલી દોરી ખેંચી કાઢી. તાંતની પાતળી પણ મજબૂત દોરી લઈ તેને ત્રાંબાની એક ન્હાની તકતી ખાંધતાં જ તે ગામછામોડા લોકોનું હથિયાર થઈ પડે છે ! આ હથિયારનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં તેનું શિક્ષણ લેવું પડે છે, અને તેથી તે કામમાં હોશિયાર થનાર માણસ જે માણસને મારી નાખવો હોય તેનાથી દૂર રહીને પણ પોતાનું કાર્ય સાધી શકે છે. તેઓ માળા જેવી દોરીને પોતાની આંગળીએ ગરગર ફેરવી બરાબર તાકમારી એવા તો જોરથી સામા માણસ તરફ ફેંકે છે કે પેલી ત્રાંબાની તકતી સામા માણસના ગળાને લાગતાં જ તે તમ્મર ખાંધને જમીનદોસ્ત થાય છે અને એક ક્ષણની અંદર તેના પ્રાણનો નાશ થાય છે. આ ભાગમાં પણ આવા ગામછામોડા તથા ઠગ લોકોનું જોર વિશેષ હતું. તેઓ પ્રવાસીઓને લૂંટી હમેશાં જંગલમાં જુદમ જુદમ રતા હતા. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું તે પહેલાં તેમનું જોર ઘણું હતું અને સેંકડો માણસો તેમનો ભોગ થઈ પડતાં હતાં. એકંદર રીતે આ ખંધી હકીકત સાંભળ્યા પછી ડાંવલીન સાહેબનો પીત્તો ઉછળી આવ્યો અને તેમણે ગામછામોડા અને ઠગ લોકોનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. અનેક અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ આ પ્રતિજ્ઞાને મદદ કરતાં થવાથી આગળ જતાં તે પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થઈ, એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વાત છે.

મૃત યુવાનના મૃત્યુનું ખરું કારણ સમજ્યા પછી તેમણે ખાસ ધ્યાનપૂર્વક તે મુઠ્ઠાનું ગળું તપાસી જોયું અને આ કામ ગામછામોડા લોકોનું જ છે, એવી તેમની પૂર્ણ ખાત્રી થઈ. તે લોકો ઉપર તેમને બહુ ગુસ્સો આવ્યો અને જો તેઓ મળે, તો તેમને કઠક શિક્ષા કરવાનો તેમણે ધરાદો કર્યો; પરંતુ સ્વારોને ખાલી હાથે પાછા આવેલા જોઈ તે નિરાશ થઈ ગયા. શોધ કરવાના કામમાં પણ જરા

લીલ થઈ તે માટે તેમના મનમાં ચટપટી થવા લાગી. ચોરોએ પહેલા તો ગાડીવાળાઓને માર્યા, એટલામાં રાજપુત્ર જાગૃત થઈ ગાડીની બહાર નીકળી તે લોકોની પછવાડે દોડતાં એકાદ ગામછામોડાએ ત્રાંખાની તકતી ફેંકીને તેનો પ્રાણ લીધો. તેજ વખતે કેટલાક ગામછામોડાઓ ગાડી માંહેલી સ્ત્રી અને નોકરોને મારી નાખી તેમનો સામાન ઉપાડી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, એટલામાં ઘોડેસ્વારોની ટોળી આવતી જોઈ તે સામાન જેમનો તેમ મૂકી દઈ તે લોકો જંગલમાં પલાયન કરી ગયા. એક દાસી અને એક નોકર પહેલાંથીજ નહાસી ગયા હોવા જોઈએ એમ જૂઠાં જૂઠાં અનુમાન એકંદર પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં ડાંવલીન સાહેબે કહ્યું, અને તે ખરાં હતાં. પહેલી ટુકડીના ઘોડેસ્વારોએ આગળ નહિ વધતાં તે વખતેજ જો ચારે દિશાઓમાં ઘોડાઓ દોડાવ્યા હોત, તો ખૂનીઓ ખાત્રીપૂર્વક સપડાયા હોત; પરંતુ તેમ નહિ થવાને લીધે ડાંવલીન સાહેબને સ્વારોની બેપરવાહી માટે ખરાબ લાગ્યું. લુચ્ચાઓનો પત્તો નહિ મળે એવી તેમની ખાત્રી થયા પછી તેમણે છાવણીનો મુકામ ત્યાંથી ઉઠાવવાનો વિચાર કર્યો; પણ ત્યાંથી જતાં પહેલાં મરી ગયેલાંઓનો મૃતસંસ્કાર કરવો કે નહિ, એ પ્રશ્ન તેમના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયો. થોડો વખત એ સંબંધીની ચર્ચા કર્યા પછી મૃત વ્યક્તિઓને ગાડીઓમાં નાખી તેમને નજીકનાં એક ગામડામાં લઈ જઈ તેઓ કોણ છે તે આગળખાવવાનો વિચાર તેમણે કર્યો. તરતજ તેમણે ગાડીઓને લઈ કુચ કરવાનો હુકમ કર્યો. થોડા વખતમાં આખું લશ્કર તે ગામડા પાસે જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં જઈ તપાસ કરતાં જણાયું કે, તે બંને ગાડીઓએ આગલી સહાંજે અહિં આવી એક પરચુરણ દુકાનવાળાને ત્યાં આશ્રય લીધો હતો. આટલી હકીકત જાણવામાં આવતાંજ ડાંવલીન સાહેબ ઘોડાપર બેસી પેલા દુકાનવાળા પાસે જવાને તૈયાર થયા.

દુકાનવાળાને આ હકીકતની પહેલાંથી જ ખબર પડી હતી. જ્ઞાનાં ગામડાંઓમાં એકાદી વાત જલદી પ્રસરી જાય છે, અને તેજ નિયમે પેલી ગાડીઓ ગામડાંમાં આવતાંજ ગાડીમાંનાં બધાં માણસો મરી ગયેલાં છે અને તેને માટે સાહેબ શોધ કરે છે, એ વાત સાંભળતાં જ—જે કે તે બિચારો અપરાધી નહોતો, તોપણ ઘણેજ ગભરાઈ ગયો. એટલામાં વળી સાહેબ અને કેટલાક સ્વારો તેના બારણામાં જ આવીને ઉભા! આથી તે ઘણો જ ગભરાયો.

અને જે હાથ જોડી સાહેબને પગે પડી ગદગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો:—
“સાહેબ, હું તદ્દન નિરપરાધી છું. મારે ત્યાં ઉતરનારાઓના સીધા સામાનમાં જો હું ઝેર લેળવીને આપું, તો પછી મહારો ધંધો કેમ ચાલે? હું પ્રભુ પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે આ કામ મેં ક્યું નથી.”

દુકાનવાળાને ગભરાયલો જોઈ સાહેબને પણ સહજ હસવું આવ્યું. તેને આશ્વાસન આપી તેમણે કહ્યું:—“તું નાહક ગભરાઈશ નહિ. તેં તેમને માર્યા નથી અને અમે તને પકડવા આવ્યા નથી. તે લોકો કાલે તારે ત્યાં ઉતર્યા હતા તેથી તેઓ ક્યાંથી આવ્યા, તેમનાં નામ શું છે, એકંદરે કેટલાં માણસો હતાં, તેમનો અહિંથી ક્યાં જવાનો વિચાર હતો, વગેરે હકીકતની તને જો ખબર હોય તો અમને કહે. અમે તેટલા માટે જ અહિં આવ્યા છીએ. માટે તું જો ખરેખરી હકીકત કહીશ તો તને કાંઈ ધનામ પણ આપીશું.”

ઠાવલીન સાહેબનું આશ્વાસન મળ્યા પછી દુકાનવાળાની ગભરામણ કાંઈક અંશે ઓછી થઈ. તેણે કહ્યું:—“સાહેબ, તે લોકો કેણુ હતા, અને ક્યાં જવાના હતા તેની મને ક્યાંથી ખબર હોય? પણ કાલે જે એક બનાવ બન્યો છે, તે હું આપને કહું છું. ગઈ કાલે બપોરે જ તે લોકો આવ્યા અને રસોઈ કરવા માટે તેમણે અહિં મુકામ કર્યો. તેમને જમતાં કરતાં લગભગ રહાંજ થવા આવી તેથી રાત્રે અહિં જ મુકામ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ રાજાના કારભારીએ રાજાને કાંઈ પણ સમજાવીને પ્રભાતકાળે અહિંથી મુકામ ઉઠાવ્યો હોય એમ જણાય છે. તેઓ લગભગ દસ માણસ હતા. એક રાજા, તેની સ્ત્રી, ત્રણ નોકરો, બે દાસીઓ, એક બાળક અને બે ગાડીવાળા. ત્રણ નોકરોમાંનો એક કારભારી હતો. તે કારભારી અને રાણીની એક દાસી વચ્ચે કાંઈક ખરાબ સંબંધ હોવો જોઈએ, એમ હું ધારું છું. તે બંને આ મૃત વ્યક્તિઓમાં નથી, તેથી મને એવો સંશય આવે છે કે, તે બંનેનું જ આ કામ હોવું જોઈએ. મારા ઘરની પછવાડેના જંગલમાં ગઈ કાલે છ સાત સંન્યાસીઓએ આવીને અહીં જમાવ્યો હતો. તે સંન્યાસીઓ પાસે દાસી અને કારભારીને જતાં બેચાર વખત જ્યાં હતાં. દાસી ઘણીજ સુંદર હતી, તેથી તેને સંન્યાસીઓ પાસે બે ચાર વખત જતી આવતી જોઈ મને તો શું પણ ખીજાઓને પણ આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું. રાજા અને રાણી ઘણાં જ દયાળુ અને ઉદાર અંતઃકરણનાં હતાં,

તેથી તેઓ દાસી અને કારભારીના હાથે ફસાઇ ગયાં હોવાં જોઇએ એમ જણાય છે. સાહેબ! હું માત્ર આટલું જ જાણું છું. સિવાય બીજું તે કાંઇ જાણતો નથી.”

દુકાનવાળાની હકીકત સાંભળી સાહેબ ઘણા જ નિરાશ થયા. છોકરો કેનો છે, તે વિષેની આ ગામમાં ખબર પડશે, અને એ ખબર પડ્યા પછી એ છોકરાને તેનાં સગાં સંબંધીઓની તપાસ કરી તેમને સોંપી દેવાનું તેમણે ધાર્યું હતું; પરંતુ તે પ્રમાણે વિશ્વાસ યોગ્ય બાતમી તેમને મળી નહિ. આખરે નિરૂપાયે તેમણે સ્વારોને મૃત આત્માઓની અત્યેષ્ઠિ ક્રિયા, હિન્દુ રિવાજ મુજબ કરવાની આજ્ઞા કરી, અને આખા બનાવ ઉપર તેઓ વિચાર કરતા બેઠા. તેમને એટલી તો ખાતરી થઇ ગઇ હતી કે, પેલી દાસી અને કારભારી ગામછામોડાઓમાંનાં જ હોવાં જોઇએ. રાજાને મુસાફરીએ નીકળેલો જોઇ કોઇ સુકિત પ્રયુક્તિથી તેમણે રાજા પાસે નોકરી મેળવી, આખરે આવો જુદમ ગુજર્યો હશે. નહિ તો, તે બન્નેનાં મુડદાંઓ કિંવા બન્ને જણાં જીવતાં પણ મળ્યાં હોત! પરંતુ બન્ને જણાં તેઓમાંનાં હોવાથી પોતાનું કાર્ય સાધી તેમની સાથે નાસી ગયાં હોવાં જોઇએ. આવી રીતે વિચાર કરતાં કરતાં ડાવણીન સાહેબના અંતરમાં એક વિચાર આવ્યો કે, પાછો ફરીથી સૂક્ષ્મ નજરે તેઓનો સામાન તપાસવો. આ વિચાર આવતાં જ તેમણે બધો સામાન તપાસવા માંડ્યો; પરંતુ બાળકના કોઇ સગાં સંબંધીઓનો પત્તો લાગે તેવું એક પણ ચિહ્ન તેમના જોવામાં આવ્યું નહિ. માત્ર એક ફારસી બાષાનો પત્ર તેમાંથી મળ્યો; પણ તે કેણે લખ્યો છે, અને કેને લખ્યો છે, તેનો ઉલ્લેખ તેમાં ખિલકુલ નહોતો. તે પત્ર આ પ્રમાણે હતો:—

“આપના વિષે દરબારનું વાતાવરણ ઘણું જ પ્રક્ષુબ્ધ થયેલું છે. હજી પણ સાવધ થવાનો આપને વખત છે, અને તે વખતને નકામો નહિ ગુમાવતાં પત્ર મળે કે તરતજ ન્હાસી જવાનો પ્રયત્ન કરજો. આપ ધ્યાનમાં રાખશો કે, અંગ્રેજો સિવાય યોગ્ય આશ્રયસ્થાન બીજું એક પણ નથી, તેથી તેમનાજ રાજમાં ન્હાસી જાઓ. આ કામ ઘણીજ સાવધગીરીથી કરજો—ગુપ્તગુપ્ત રીતે ઘણુંજ થોડાં માણસો લઇને બહાર પડજો. મારી સલાહને અગ્રાહ્ય કરશો નહિ, અને ક્યાં જાઉં—શું કરું એવા નિર્ધારક વિચારો કરી વખત ગુમાવશો નહિ. બવિધ્યમાં પણ આપનો ભાગ્યોદય થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, એવીજ આશાથી આ

સલાહ આપી છે. વધારે લખવાનો વખત નથી.”

આ પત્રનો અર્થ ડૉવલીન સાહેબને સમજાયો તો ખરો, પણ તેમને જે જોઈતું હતું, તે તેમાંથી મળ્યું નહિ; તેથી તેમણે તે દિવસ ત્યાંજ ગાળ્યો, અને બીજે દિવસે ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી. પેટ્રી બે બળદની ગાડીઓ જે તેઓ પોતાની સાથે લાવ્યા હતા તેને ગામના બે ગરીબ માણસોને આપી દીધી અને તેમણે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કર્યું. પરમમંગળ આનંદસ્વરૂપ દયાળુ પરમાત્માએ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની સાથેજ જો દયા, માયા અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યાં ન હોત, તો તેની આ બધી કૃતિ નિર્રર્થક થઈ પડત. જેને ઇશ્વરે મનુષ્યત્વ આપ્યું છે, તેવા માણસની દૃષ્ટિએ એકાદો કર્ણધારસિક દેખાવ પડે અને તે જોઈ તેના અંતઃકરણમાં દયા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિકજ છે, પરંતુ માયાનું તેમ નથી. તે તો દયા ઉપજ્યા પછી ઠંઠાચ ઉત્પન્ન થાય છે, આ નથી થતી. એક સંસ્કૃત કવિએ દયાને નિર્મળ પાણીની અને માયાને અમૃતની ઉપમા આપી છે. નિર્મળ પાણીતો સહજ જ સાધ્ય છે, પરંતુ અમૃતનું તેમ નથી. તેને તો ઘણા કષ્ટે મેળવવું પડે છે. અનાથ અવસ્થામાં પડેલા ન્હાના બાળકને જોઈ તેને માટે અંતઃકરણમાં દયા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. દુઃખદ અવસ્થામાં રિખાતું એકાદ બાળક જો દસ માણસની દૃષ્ટિએ પડે તો દરેકનાં અંતઃકરણમાં દયા ઉત્પન્ન થશે; પણ માયા—તે તો તેમાંથી એકાદાના જ દિલમાં ઉત્પન્ન થશે. કર્નલ ડૉવલીનના અંતઃકરણમાં દયા તો હતીજ; પરંતુ દૈવયોગે તે બાળકને જોયા પછી તેમના અંતઃકરણમાં માયા પણ ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે પુત્ર-સ્નેહના આવેશમાં આવીને તે પરાયા નિરાધાર બાળકને પોતાની છાતી સરસું આપ્યું. દયાનિધિ પરમેશ્વરનું વિલક્ષણ લીલા-સામર્થ્ય જે કહેવામાં આવે છે, તે આજ છે. જન્મદાતા માતાપિતાથી વિમુખ થયેલા-ભયંકર જંગલમાં પડેલા—એક વર્ષની ઉંમરના બાળકની શી દશા થશે, તેનો વિચાર કરતાં શરીર ઉપર રોમાંચ ઊભાં થઈ જાય છે. આવા બાળકના નસીબમાં અન્ન પાણી વગર તરફડીને મરવાનુંજ હોય છે; પરંતુ નિરાધારનો આધાર ઇશ્વર છે એ નિયમાનુસાર પરમેશ્વરે તેજ વખતે કર્નલ ડૉવલીનને તે રસ્તેથી જવાની ખુદી આપી એ શું એક પ્રકારનો દૈવી પ્રકાર ન કહેવાય ? સારાંશ એ છે કે, આપણે ‘મારું’ શું થશે ? એવી ચિંતામાં નિર્રર્થક વખત ગુમાવવા કરતાં—જેણે આ વખત નિર્માણ કર્યો છે, તેણેજ આપણી પણ જવાબદારી સંભાળેલી

છે-એમ વિશ્વાસ લાવી-દયામય જગદીશ્વરના ઉપર ભરોંસો રાખી પોતાનું ઇષ્ટ કર્મ કરવું એજ ચોગ્ય છે. કર્નલ ડૉવલીનના આ પ્રકૃતિ ધર્મને કોઈ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની ઉપમાં આપશે, પણ અમેને તેમ જણાતું નથી. કારણ, જગતની સ્થિતિજ એવી છે કે, તેમાં નિઃસ્વાર્થ દૃષ્ટિથી કરવા જેવું એક પણ કાર્ય નથી. જેમાં સ્વાર્થ નથી તે કાર્ય ન કરવું એવી ઇશ્વરની પણ આજ્ઞા છે. એટલું તો સિદ્ધ છે કે, કર્તવ્ય કરવા જમ્યે એટલે ત્યાં સ્વાર્થનું લાકડું તો પહેલુંજ હોય છે. કોઈ કદાચિત્ એમ કહેશે કે, અમે તો અમારું કામ ણીજાઓના લલારે માટે કરીએ છીએ, તો તેમાં તેનો કીર્તિનો કિંવા તેટલું કબૂલ ન કરે તો પરલોકમાં ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો પણ સ્વાર્થ સમાયેલો છે, એટલું તો તે કબૂલજ કરશે. કેટલાકો એમ પૂછશે કે, અમે તો જગતથી અલિપ્ત રહી સમાધીમાંજ રહીએ છીએ-તો પછી અમારી સાથે સ્વાર્થનો શો સંબંધ ? આવો પ્રશ્ન કરનારાઓને અમારો પણ એક પ્રશ્ન છે કે, આમાં પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિનો સ્વાર્થ શું સમાયેલો નથી ? ફરક માત્ર એટલોજ છે કે, ઉચ્ચતર સ્વાર્થ માટે કર્તવ્ય-કર્મ કરવાં તેને મનુષ્યત્વ અને નીચતર સ્વાર્થ માટે કુટિલ કર્મો કરવાં-એને પશુત્વ કહેવાય છે. ડૉવલીન સાહેબે પહેલ વહેલો જ્યારે આ છોકરાને પોતાની છાતીએ લગાડ્યો, ત્યારે આપણે આ સ્વાર્થથી કરીએ છીએ એમ તેમના મનમાં નહોતું. સ્વાર્થનું ણી તો તે વખતથીજ તેમના અંતઃકરણમાં રોપાઈ ગયું હતું. જે ચાર દિવસ ગયા ન ગયા એટલામાંજ તે ણીજામાંથી છોડ ઉત્પન્ન થઈ તેને અંકુરો ફૂટવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડના ન્હાનાં બાળકો જેવો ગૌરવર્ણ, માથાપરના ઉજ્જવળ સોનેરી વાળ અને ભારતીય સૌંદર્ય-વગેરેને લીધે એ બાળક ઘણોજ સુંદર-મનહર દેખાતો હતો. ડૉવલીન સાહેબને તેની સાથે બોબડા શબ્દોમાં બોલવું, તેને આનંદમાં રાખવા તેની સાથે નાચવું-કુદવું-રમવું-રમાડવું-એ બધાં પોતાનાં કર્તવ્ય છે, એમ જણાતું. તેને રમાડતી વખતે કોઈ કોઈ વખતે તેમના મનમાં સહજ આવી જતું કે, આવું સુંદર પુત્રરત્ન ઇશ્વરે જો મને આપ્યું હોત, તો મેં પરમકૃપાળુ મંગળ-સ્વરૂપ પરમાત્માનો કેટલો બધો ઉપકાર માન્યો હોત ! આવો વિચાર તેમના મનમાં આવતાં તેમનુંજ મન તેમને પ્રશ્ન કરતું કે, “આ પુત્રરત્ન તને ઇશ્વરે નથી આપ્યું-તો કાણે આપ્યું છે ? ” આવી રીતે મનમાં હજારો બતના વિચારો તેમના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. “ ઇશ્વરે

પુત્રરત્ન તો આપ્યું-પરંતુ તેનો શું ઉપયોગ ? કલકત્તા ગયા પછી મારા જ્ઞાતિબંધુઓ હું એક હિન્દુના પુત્રની આટલી બધી સંભાળ રાખું છું, તેને પાળું છું-પોસું છું-તેને માટે મારો તિસ્કાર કરશે અને આખરે, તેઓના આગ્રહને માન આપી મારે તેને પાછો એકાદ હિન્દુને સ્વાધીન કરી દેવો પડશે !” આ વિચાર ડાવલીન સાહેબના મનમાં ઉત્પન્ન થતાંજ તેમનું અંતઃકરણ ચીરાઈને ફાટી જતું હોય એવી તેમને વેદના લાગી-તેમની આંખોમાંથી અશ્રુખિંદુઓ સરી પડ્યાં. માત્ર જાતિભેદને માટે એક અનાથ હિન્દુ બાળક પર પ્રેમ કરવાનો પણ અધિકાર નહિ-એ કેટલો બધો અન્યાય ? આ અન્યાયનું નિવારણ કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય નથી એમ તેઓ જાણતા હતા, અને કલકત્તા ગયા પછી એ બાળકની સાથેના પોતાનો સંબંધ પણ ખાતરીપૂર્વક તૂટશે એમ તેઓ ચોક્કસ સમજતા હતા.

ડાવલીન સાહેબને એક પણ સંતાન નહોતું. પોતાને ત્યાં આવાં સુંદર બાળકો જન્મે તેવી તેમની ઇચ્છા હતી; પણ તે ઇચ્છા અઘાપિ ફળિભૂત થઈ નહોતી, અને થાય એમ લાગતું પણ નહોતું. તેથી એ સંબંધી તેમના મનમાં અનેક વિચારો ઉપજતા હતા. પોતાને પુત્ર નથી અને ભવિષ્યમાં થવાની આશા નથી, માટે ઇશ્વરે દયાદૃષ્ટિથી પોતાને આ પુત્રરત્ન આપ્યું છે. અર્થાત્ તેનું પુત્ર પ્રમાણે સંરક્ષણ કરવું એવીજ પોતાના પ્રત્યે ઇશ્વરાજ્ઞા છે. તોપણ તે આજ્ઞા પાળવી એ શું કર્તવ્ય નથી ? ડાવલીન સાહેબે વિચાર્યું કે ભલે મારા જ્ઞાતિ બંધુઓ આ કર્તવ્ય ધર્મ બજાવતાં મારાપર ગુસ્સે થાય-તેની પરબ્રાહ્મ કરવાની મને બિલકુલ જરૂર નથી.” આવો વિચાર તેમના અંતઃકરણમાં આવ્યો ન આવ્યો એટલામાં તો પાછા એવા વિચાર આવતા કે, “આખા સમાજના તિસ્કારને પાત્ર થવું એ ઘણુંજ હાનિ કર્તા છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ડાવલીનના કુટુંબનું કેટલું બધું માન છે, ડાવલીન કુટુંબને કુલીન અને ઉચ્ચ દરજ્જાનું માનવામાં આવે છે, મારો પોતાનો માનમરવબો પણ સમાજમાં અને રાજ દરબારમાં કેટલો બધો છે-આ બધાપર માત્ર એક હિન્દુ બાળકને માટે પાણી ફેરવવું ?” એવા પણ પ્રશ્નો ડાવલીન સાહેબના મનમાં ઉત્પન્ન થયા. શું કરવું અને શું નહિ, તે તેમને સૂઝતું નહિ. સમાજ તરફનો તિસ્કાર તેમને પસંદ નહોતો અને બાળકને પણ છોડી શકતા નહોતા. તેથી આ બંને બાબતોને સાધ્ય કરવા માટેના વિચારો તેમના મનમાં ઘોળાતા

હતા. ફૈજ કુચ કરતી કરતી કલકત્તાની નજીક આવી પહોંચી. હવે ત્રણ ચાર દિવસમાં કલકત્તા પહોંચી શકાય તેમ હતું. તેટલા વખતમાં કોઈ પણ જાતનો ઉપાય નહિ સૂઝે તો આ પુત્રરત્ન પોતાના હાથ-માંથી જશે એમ તેમને જણાવા લાગ્યું. આટલા વખતમાં તેમનો તથા તે સુકુમાર શિશુનો રનેહ પણ ઉત્તરોત્તર વધતો જ ગયો હતો. કલકત્તા ખરાબર ત્રણ દિવસના અંતર પર રહ્યું ત્યારે ડાવલીન સાહેબે પોતાના મન સાથે એક પ્રકારનો નિશ્ચય કરી લીધો. તેનો ત્યાગ કરવો નહિ તેમજ સમાજમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠાને પણ હાનિ પહોંચવા દેવી નહિ, એવો વિચાર કરી તેમણે એક જૂઠીજ યુક્તિ શોધી કાઢી. પોતાની પાસે ચાર પાંચ નોકરો રાખી બાકીની ફૈજને કલકત્તે રવાના કરી. કેટલાંક કારણોને લઈને પોતાને રોકાઈ જવું પડ્યું છે, એમ તેમણે ગવર્નર જનરલને કહેવરાવ્યું. એક ઘોડેસ્વાર સાથે લેડી ડાવલી-નને પણ પત્ર મોકલ્યો, અને તેમાં બીજા કોઈ પણ જાતનો ખુલાસો નહિ કરતાં તેને પોતાની પાસે જલદી આવવા માટે લખ્યું. વળી સૈન્યમાં પણ એક આયા મારફતે એવી ખૂમ ઉઠાવી કે, તે છોકરાને કોઈ કુલીન હિન્દુને સ્વાધીન કરવા માટેજ પોતે અંતરે રોકાયેલા છે. સૈન્યનાં માણસોએ આ વાતને ખરી માની. કારણ કે, એક યૂરોપિયન ગૃહસ્થ હિન્દુબાળકનું સંરક્ષણ કરે, એવી કલ્પનાજ કોઈને આવી શકતી નહોતી. કલકત્તામાં પણ આવીજ વાત પ્રસરી રહી, અને તે વાત પર બધા યૂરોપિયન અમલદારોએ વિશ્વાસ મૂક્યો. આટલા વખતની અંદર લેડી ડાવલીન કર્નલ ડાવલીનની ન્હાની છાવણીમાં આવીને દાખલ થઈ. પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજ મુજબ એક બીજાના કુશળ સમાચાર પૂછાયા પછી કર્નલ ડાવલીને લેડી ડાવલીનને કહ્યું:—

“લેડી ડાવલીન ! તારી ઘણા દિવસની ઇચ્છા ઇશ્વર કૃપાથી પૂર્ણ થઈ છે. સંતતી માટે હવે ખેદ કરવાનું આપણને એક પણ કારણ નથી. સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરે તને એક સુંદર પુત્રરત્ન આપ્યું છે, અને મને વિશ્વાસ છે કે, તું તે બાળકનું હારા પોતાના પુત્ર પ્રમાણે લાલન-પાલન કરીશ.” પોતાના પેટે જન્મેલા અને દત્તક લીધેલા પુત્રમાં કેટલું બધું અંતર હોય છે, તેની કલ્પના સ્ત્રીઓથી જેટલી સારી રીતે થઈ શકે છે, તેટલી પુરૂષોથી થઈ શકતી નથી. લેડી ડાવલીનના હૃદયમાં રહેલી ઉદાસીનતાને બદલે પહેલાં તો તેને એક જાતનો ખેદ થયો, પણ પછી ‘નહિ મામા કરતાં કાંઈજો મામા શો ખોટો ?’ એ

“તેનું મનોહર બાળક પ જાઈ લેડી યૌવલીન મુખ બની ગઈ.”
(૪૪ ૨૧.)

ન્યાયે આરસ નહિ તો દત્તક એમ હોય તોપણ શું થયું, એમ માની તેના મનનું સમાધાન થયું. તેણે અશ્રુપૂર્ણ નયને પતિના સ્કામું બોધને કહ્યું—“ ડાવલીન! તે કેનો છોકરો છે, અને આપને ક્યાંથી મળ્યો ? તેને અહિં લાવવા માટે આયાને કહો.”

લેડી ડાવલીનના મુખમાંથી આટલા શબ્દો નીકળે ન નીકળે એટલામાં તો આચાર્યે બાળકને લાવીને ડાવલીનના ખોળામાં મૂક્યો. તેનું મનોહર બાળરૂપ બોધ લેડી ડાવલીન તદ્દન મુગ્ધ બની ગઈ. તેના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલા જૂઠા જૂઠા તર્ક વિતર્કો શાંત પડી ગયા. ન સમજાય તેવી રીતે તેના હૃદયમાં વાત્સલ્યપ્રેમ ઉત્પન્ન થયો, અને પ્રેમાવેશમાંજ તેણે પોતાના સુગોળ સફેદ હાથોથી ડાવલીન સાહેબના ખોળામાંથી તેને ઉંચકી પોતાનાં વક્ષસ્થળમાં દબાવી દીધો ! તેની આંખોમાં પ્રેમ-શ્રુએ ઉભરાઈ આવ્યાં—તે કંપિત સ્વરે બોલી :

“ ડાવલીન, ખરેખર આ તો કોઈ યૂરોપિય બાળક જેવો જણાય છે. બિચારો તેનાં માબાપોથી કોઈ અકસ્માતને લીધે છૂટો પડ્યો હોય એમ જણાય છે.”

“ હા, તેનાં માબાપો મુસાફરી કરતાં હતાં એટલામાં રસ્તામાંજ તેમનાં ખૂન થયાં છે. આ બાળક પણ ત્યાંજ રડતો પડ્યો હતો. ઇશ્વરેજ મને તે રસ્તેથી જવાની બુદ્ધિ સૂઝાડી તેનું રક્ષણ કરવાનું મને સોંપ્યું છે, એમ હું માનું છું—અને એજ ઉદ્દેશથી હું તેને હાથે સ્વાધીન કરું છું.”

“ ડાવલીન ! આવા સુંદર બાળકનું રક્ષણ કરવાને કોણ કબૂલ ન થાય ? આવા બાળકનો લાભ—એ ઇશ્વરની મોટી કૃપાજ સમજવી બોધ્યો. પણ યૂરોપમાં તેનાં કોઈ સગાં વહાલાં હશે, તેઓ તેને પાછો તો નહિ માગે ? ”

“ લેડી ડાવલીન ! હવે હું શા માટે ખરી વાત છુપાવી રાખું ? તું કદાચિત્ તેનો વિરસ્કાર કરે માટે મેં ખરી હકીકત તને કહી નથી, પણ હવે ખરેખરી હકીકત શી છે તે કહું છું. આ બાળક હિન્દુ છે. તેનાં મરણ પામેલાં માબાપો કોણ હતાં અને તેમનાં સગાં વહાલાં છે કે નહિ, તેને માટે ઘણી તપાસ કરી, પરંતુ તેનો બિલકુલ પત્તો લાગ્યો નહિ તેથી તેને બીજા કોઈને સ્વાધીન કરવા કરતાં આપણેજ તેનું રક્ષણ કરવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. કહે, તું તેનું રક્ષણ

કરવાને ખુશી છે કે નહિ ? ”

“ હિન્દુ ” શબ્દ સાંભળતાંજ લેડી ડૉવલીન સહજ ચમકી; પણ બાળકની સુંદરતામાં તે મુગ્ધ થઇ ગયેલી હોવાથી તેના અંતઃકરણમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. તેના મનમાં પણ પોતાના પતિની માફક શંકા ઉત્પન્ન થઇ અને તે બોલી:

“ પણ—આપણે એક હિન્દુ બાળકનું રક્ષણ કરીએ છીએ એમ જો આપણા દેશમાં ધુએને ખબર પડશે તો તેઓ આપણો તિરસ્કાર નહિ કરે ? ”

“ તેટલા માટેજ મેં તને અહિં બોલાવી છે. આ છોકરાને એક કુલીન હિન્દુને સ્વાધીન કર્યો છે, એવી વાત મેં કલકત્તાના યુરોપિયનોમાં ફેલાવી છે. તેથી આપણે તેને લઇ જૂદા જૂદા દેશોમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં ઇંગ્લંડ જઈએ અને ત્યાં જઈ ‘ આ મારોજ પુત્ર છે ’ એમ તું બધાંને કહે એટલે બસ. તેને ઇંગ્લંડમાં રાખી પાછાં આપણે હિન્દુસ્થાનમાં આવીશું. ઇશ્વર કૃપાએ વડિલોપાર્જિત મિલકત આપણી પાસે ઘણી છે, તેને બીજા કોઇને આપવા કરતાં આવા દત્તક લીધેલા પુત્રને આપવામાં શું ખોટું છે ? વળી, તેને પોતાનાં ખરાં માબાપ કોણ છે તેની તો ખબરજ પડવાની નથી, તેથી તે આપણનેજ ખરાં માબાપ માનશે અને તેને સાડું શિક્ષણ મળવાથી હુમેશાં આપણા તરફ પૂજ્યબુદ્ધિથી વર્તશે કેમ મારીઆ સલાહ તને પસંદ છે કે નહિ ? ”

કર્નલ ડૉવલીનની સલાહ લેડી ડૉવલીનને પસંદ પડી, અને બન્ને જણાંએ હિન્દુસ્થાનમાં વધારે વખત નહિ રહેતાં પરદેશમાં જવાનું નક્કી કર્યું. કલકત્તાના ગવર્નરને મળી કર્નલ ડૉવલીને પાંચ વર્ષની રજા મેળવી અને કોઇને પણ ન સમજાય તેમ માત્ર એક આયાનેજ સાથે લઇ તેઓ હિન્દુસ્થાનમાંથી ઉપડી ગયા. એક વર્ષ આફ્રિકામાં અને ત્રણ વર્ષ અમેરિકામાં રહી, પછી તેઓ ઇંગ્લંડમાં જઇ પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૩ જી.

જન્મભૂમિ કે કર્મભૂમિ ?

ખાટ્યાવસ્થા ધણીજ સુખદાયક અને રમણીય અવસ્થા છે. તે વખતના નાના હાથના હાવભાવ, નાચવું-ફૂંદવું અને બોખડા શબ્દો-કોના મનનું આકર્ષણ કરતા નથી ? શુક પક્ષીની માફક ગણેલાજ શબ્દો, અને તે પણ વળી તોતડી રીતે ઉચ્ચારનાર બાળકને જોઈ એકાદ બહુ-ભારી પાંડિતની યાદ થઈ આવે છે. તે સાંભળવા હમેશાં મન અતૃપ્તજ રહ્યા કરે છે. તેની અંચળતા જોઈ હરણનાં બાળકની યાદ થઈ આવે તો કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. કોઈ કોઈ વખત તો આવા બાળકોની અર્ધ જાગૃત અર્ધનિદ્રિત સ્થિતિ જોઈ જડભરત અને પરમહંસ સંન્યાસી, એ બન્ને યાદ આવી જાય છે. સારાંશ એટલોજ છે કે શૈશવાવસ્થા એ જીંદગીની રમણીય અવસ્થા છે. તેમાં પણ વળી જો બાળક સુસ્વરૂપ હસમુખ અને રમતીયાળ હોય તો તે ગમે તેવા માણસના મનને આકર્ષી શકે છે. કર્નલ ડૉવલીન અને લેડી ડૉવલીન ઉભય દયાળુ અને ઉદારચિત હતાં માટેજ તેમણે તે બાળકનું-અનાથ બાળકનું સંરક્ષણ કર્યું, એ તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું ખરું હોય, તો પણ ખરી સ્થિતિ તેમ નહોતી. તે બાળકની અંદર પણ કેટલાક તેવા ગુણો હતા અને તેના લીધેજ ડૉવલીન સાહેબે પોતાનું જે કાંઈ હતું તે તેને અર્પણ કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો. અજ્ઞાન બાળક, તેને ક્યાંથી ખબર હોય કે કર્નલ ડૉવલીન કયા કારણોને લઈને તેનું આવી ઉત્તમ રીતે રક્ષણ કરે છે ? અને થયું પણ તેમજ. આઠ દસ દિવસની અંદર તો આ ભારતીય શુક મા-મા, બાપા-બાપા બોલવાનું છોડી દઈને મમ્મા-મમ્મા, પપ્પા-પપ્પા, બોલવા લાગ્યો, અને તે શબ્દો સાંભળી ઉભયને જગતમાં પણ સમાય નહિ તેવો આનંદ થવા લાગ્યો. પોતાના પેટે ઉત્પન્ન થયેલ બાળક આથી પણ વધારે આનંદદાયક હોઈ શકે કે કેમ, એ વિષે તેમને શંકા થવા લાગી. ખરેખર, બન્નેને પોતાને ત્યાંજ પુત્ર જન્મ્યો હોય તેવો આનંદ થતો હતો. અર્થાત્ આપણે પણ હવે કહી શકીએ કે ડૉવલીન સાહેબે જેમ પુત્ર મેળવ્યો, તેમ તે બાળકે પણ ઉદારચરિત માબાપ મેળવ્યાં હતાં.

એક દેશથી બીજે દેશ, એમ ઉત્તરોત્તર મુસાફરી કરતી વખતે ડૉવલીન સાહેબ પોતાના નોકરો બદલાવ્યા કરતા હતા. ઇંગ્લેન્ડ

પહોંચતા સુધીમાં તે તેમણે એક પણ કાયમનો નોકર રાખ્યો નહિ. એમ કરવામાં જે વાત પોતે શુભ રાખવા માંગતા હતા તેનો રફોટ ન થાય તેજ હતો. તેમનો હેતુ પૂર્ણ રીતે સફળ થયો. માત્ર તેમણે એક દુધ પાનારી આયાનેજ પોતાની સાથે આખર સૂધી રાખી હતી. કારણ કે તેનાપર શંકા લાવવા જેવું કોઈ પણ કારણ નહોતું. વળી બાળકોને સંભાળનારી આયાઓમાં વારંવાર ફરક કરવાથી બાળકના આનંદી સ્વભાવમાં પણ ફરક પડે છે એવો ડૉવલીન સાહેબનો સિદ્ધાન્ત હતો. આયાનો પણ તેના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે એક પળવાર પણ તેને છોડવાને તે ખુશ નહોતી. આવી વિશ્વાસુ અને નિમકહલાલ આયા તરફથી રહસ્યલેદ નહિ થાય એવી ખાતરી થવાથી ડૉવલીન સાહેબ તેને ઈંગ્લેન્ડ લઈ ગયા હતા. ઘણાં વર્ષે ડૉવલીન સાહેબ પોતાને ગામ ગયા તેથી ત્યાંના લોકોને બહુ આનંદ થયો. વિશેષતઃ તેમને એક પુત્ર થયો છે, તે વાત સાંભળીને તેમનાં સગાં સંબંધીઓને ઘણોજ આનંદ થયો, અને ત્યાંના રીત રીવાજ મુજબ ન્હાના ડૉવલીનને રમવા માટે ઘણી વસ્તુઓ ભેટ આવવા લાગી.

ન્હાના ડૉવલીનની ઉંમર અત્યારે પાંચ વર્ષની હતી, પણ ડૉવલીન સાહેબે ચાર વર્ષની કહેવાથી બધાંએ તે માન્ય કીધી; એટલુંજ નહિ, ખુદ ન્હાનો ડૉવલીન પણ પોતાને એક વર્ષ ન્હાનો ધારતો હતો. આ પ્રમાણે તેમનાં ચાર વર્ષ મુસાફરીમાં ગયાં અને બાકી રહેલું એક વર્ષ ન્હાના ડૉવલીનના રમણીય સહવાસમાં નીકળી ગયું, તેની તેમને ખબર પડી નહિ. ન્હાના ડૉવલીનનો નામકરણ સંસ્કાર કર્યો થઈ હિન્દુસ્થાનમાં જવું એવો તેમણે વિચાર કર્યો, અને હિન્દુસ્થાનમાંથી પાછી કોઈ કિવસ રજા લેશે નહિ એવી સરતે બીજા ત્રણ વર્ષની રજા મેળવી તેના સાતમાં વર્ષે—એટલે ખરી રીતે જોતાં આઠમા વર્ષે ડૉવલીન સાહેબે લંડનના પ્રખ્યાત ચર્ચ ઓફ ઈંગ્લેન્ડમાં તેનો નામકરણ સંસ્કારણ કરાવ્યો. તે વખતે તેનું નામ હેનરી ડૉવલીન રાખવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી પોતાના ગામનાં સગાં ન્હાલાંઓને તેમણે વારંવાર બીજાનીઓ આપી ન્હાના હેનરીની ઓળખાણ કરાવી દીધી અને બધાને તેની ઉપર નજર રાખવાની વિનંતિ કરી કર્નલ ડૉવલીન અને તેમનાં પત્ની હિન્દુસ્થાનમાં ચાલી આવ્યાં. કર્નલ ડૉવલીને હેનરી ડૉવલીન માટે શિક્ષણની સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. તે ઘણોજ કુશાગ્ર

બુધ્ધિનો હોવાથી જે કાંઈ શીખવાનું હતું, તે ઘણીજ સહેલાઈથી અને થોડા વખતમાં શીખી જતો હતો. થોડા વખતમાંજ તેનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ખલાસ થયું અને તે વિશ્વવિદ્યાલયમાં દાખલ થયો. સત્તરમાં વર્ષે તે બી. એ. માં પાસ થયો અને પછી તેણે કૉલેજ છોડી દીધી. પરીક્ષામાં પણ તે ખુબસે નંબરે પાસ થયો હોવાથી તેને કેટલાક ઇનામો મળ્યા. આ વખતે હેનરી જો કે અઠાર વર્ષનો હતો, તોપણ તેને જોતાંજ વીસ બાવીસ વર્ષના યુવાન જેવો કિમ્મટ અને સ્વાખદાર દેખાતો હતો. વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષામાં ખુબસે નંબરે પાસ થવાના સમાચાર જાણી કર્નલ ડૉવલીનને ઘણુંજ આનંદ થયો અને હું તેને એકાદી સારી નોકરી મેળવી આપવી જરૂર જોઈ વિચારી પોતાની પત્ની સાથે પાછા ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યા. ડૉવલીન હું જેવો જાનક વીર યુરોપનાં ચારેત્રો જાંબળી હેનરી ડૉવલીન લશ્કરમાં નોકરી કરવાનો સંકલ્પ કરી મળ્યો હતો. કર્નલ ડૉવલીનને પણ તેજ વિચાર પસંદ પડ્યો અને તે પ્રમાણે તેને લશ્કરમાં નોકરી આપાવી. તે પાછા હિન્દુસ્થાન આવી આવ્યા.

આ વખતે હેનરી ડૉવલીન માત્ર એકાદશ વર્ષનો હતો. હિન્દુસ્થાનમાં એકજવા માટે જે સૈન્યની તૈયારી થતી હતી, તેમાંજ તેને નોકરી મળી હતી અને બીજા થોડા વખત સુધી ઇંગ્લેન્ડમાં જો રાંતિ સ્તી હોત તો હિન્દુસ્થાનમાં આવવા માટે તે સવાના પણ થઈ ગયો હોત; પરંતુ અદ્વિતીય પ્રતાપશાળી હિન્દીજયી ફ્રેન્ચ સમ્રાટ નેપોલીયન બોનાપાર્ટે આખા યુરોપ જંગમાં જ્યાં ત્યાં યુદ્ધનો અગ્નિ મળાગાવવાને લીધે ઇંગ્લેન્ડનાં સૈન્ય બહાર નહિ મોકલતાં ઉતરું વધારે સૈન્ય બહારમાં ઇંગ્લેન્ડમાં લાવવાની જરૂર પડી. તેથી હેનરી ડૉવલીનની સ્થાનગી હિન્દુસ્થાન તરફ નહિ જતાં જર્મની તરફ થઈ. નેપોલીયનની વિરૂદ્ધમાં જે જે દેશો લડતા, તેમાં ઇંગ્લાંડની પણ પ્રમુખપણે સામેલગીરી હતી. દુનિયાની મહાન લડાઈઓમાં પોર્ટર્ફની લડાઈ ઘણીજ પ્રસિદ્ધ છે અને તે લડાઈ વખતે હેનરી ડૉવલીન રણભૂમિ ઉપર હાજર હતો. નેપોલીયનની તૈયારી ઘણીજ મોટા પાયા ઉપરની તથા વિવક્ષણ હતી. તેની વ્યૂહરચના જો ચૂકી નહોત તો બીજી લડાઈઓની માફક આ લડાઈમાં પણ તેણે દ્વિવિજય સંપાદન કર્યો હોત; પરંતુ ચોક્કસ કરેલા વખતે બીજી પલટણે તેની પાસે નહિ આવી પહોંચવાને લીધે બધી વ્યૂહરચના પડી લાંગી અને ઇંગ્લેન્ડનો વીર ડચ્ક આફ વેલિંગ્ટન વિજયી થયો. આ

યુદ્ધની અંદર જો કે નેપોલિયનનો પરાજય થયો. તોપણ તેની કીર્તિને જરા પણ હાથ લાગે તેવું બનવા પામ્યું નથી. કારણ કે, જયપરાજય એ તો અદૃષ્ટની રમત છે. કેટલાક હાથ હા કરવાવાળા ઇતિહાસકારોએ નેપોલિયનને બદનામ કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેને લીધે તો તેઓ ઉલટા જમતના ઉપહાસને પાત્ર થયા છે; અને તેથી કેટલાક ઇતિહાસકારોએ તો પોતાના દોષો ગુપચુપ કબૂલ કર્યા છે. નેપોલિયન તો નેપોલિયનજ. તેના જેવો શૂરવીર, મુત્સદ્દી; સચ્ચરિત્ર, ઉદાર, સત્ય ભાષણ કરવાવાળો અને નિષ્કપટી પુરુષ હોય સુધી ચૂરાપમાં થયો નથી. ચૂરાપમાં એવી કહેવત થઈ પડી છે કે, વેલિંગ્ટન જોઈએ તો પાંચ-દસ મળશે, પણ નેપોલિયન તે તો એકજ. અસ્તુ. આપણે આ વાદવિવાદમાં વધારે પડવાની જરૂર નથી. આપણે તો આપણા નાયક હેનરી ડૉવલીનનો જ વિચાર કરવાનો છે. હેનરી આ યુદ્ધની અંદર આખર સુધી હતો, અને તેમાં તેણે પોતાની તલવારનું પાણી ખરાબર બતાવવાને લીધે તે ઘણાજ પ્રસિદ્ધિમાં આવીયો. લશ્કરની અંદર તે એક સામાન્ય સિપાહી હતો, પણ આ યુદ્ધની અંદર તેનું યુદ્ધનૈપુણ્ય જોઈ પલટણના મુખ્ય અધિકારીએ તેને લેફ્ટનન્ટ બનાવ્યો.

વૉટર્લૂની લડાઈ પછી હેનરી ડૉવલીન જે પલટણમાં હતો, તે પલટણને હિન્દુસ્થાનમાં જવાનો હુકમ થયો અને તે મુજબ હેનરી વીસ વર્ષે પાછો પોતાની જન્મભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો. પોતે પોતાની જન્મભૂમિમાં આવેલ છે, તેની તેને ખબર નહોતી. તે તો જન્મભૂમિનેજ કર્મભૂમિ સમજતો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના દેશબંધુઓને શત્રુ સમજી વણાજ શૂરાતનથી પોતાની તલવાર તેમના પર ચલાવતો હતો. એમાં હેનરીનો કાંઈ પણ દોષ નહોતો. તે પોતાને એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ સમજતો હતો, તેથી તેના તરફથી તેવું વર્તન થાય, એ સ્વાભાવિકજ હતું. તે વખતે હિન્દુસ્થાનમાં જ્યાં ત્યાં ન્હાની ન્હાની લડાઈઓ ચાલ્યા કરતી હતી તેથી હેનરીએ હિન્દુસ્થાનના કિનારા ઉપર પગ મૂકતાં જે તલવાર બહાર કઢાડી હતી, તેને મિયાનમાં નાખવાને ઘણો વખત લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૭-૧૮ ની સાલમાં મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની સાથે જે લડાઈઓ થઈ, તે દરેક લડાઈમાં હેનરી ડૉવલીન હાજર હતો અને તેણે પોતાના યૌવની તેમજ મુત્સદ્દીપણની બધાને ખાતરી કરી આપી. ઈ. સ. ૧૮૨૦ ની સાલમાં ભરતપુરના વેરા

વખતે હેનરી ડૉવલીને જે યુધ્ધ ચમત્કાર બતાવ્યો તે જોઈને આખું
ત્રૈન્ય આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયું અને તેથી ખુશી થઈ પલટણના
અધિકારીએ તેની ન્હાની ઉમર તરફ નહિ જોતાં તેને કેપ્ટનની પદ્ધિ
આપી. આવી રીતે હેનરીના નસીબનો ચિતારો આસ્તે આસ્તે ફરતોજ
ગયો અને થોડા વખતમાંજ તે મેજરની પદ્ધિએ જઈ પહોંચ્યો.

હેનરી પોતાના માબાપને ઘણાંજ પૂજ્ય માનતો હતો. તે
પોતાના કુશળ વર્ત્તમાનો તેમને વારંવાર જણાવતો હતો અને તે સાથે
કૃતજ્ઞતા પણ પ્રગટ કરતો જતો. કર્નલ ડૉવલીનને તેના આ નિર્મળ
અને પ્રેમાળ વર્ત્તનથી ઘણો આનંદ થતો અને તેમને થોડુંક આશ્ચર્ય
પણ લાગતું. યુવાવસ્થામાં આવ્યા પછી કર્મક્ષેત્રમાં વિહરતા પુત્રો પોતાના
માબાપ તરફ આટલી બધી શ્રદ્ધા રાખે, એ ચૂરોપિચન સમાજમાં
ન ભૂતો ન ભવિષ્યતી જેવું હતું. તેથી કર્નલ ડૉવલીનને આશ્ચર્ય
લાગતું હતું, પણ તેમને ખબર નહોતી કે આ તો માત્ર હિન્દુ લોહીનું
પરિણામ હતું. ડૉવલીન સાહેબને તો છું પણ ખુદ હેનરીના ધ્યાનમાંયે
તે નહોતું કે હું આટલો બધો માતૃપિતૃભક્ત કેમ છું ? તેઓ પોતાનાં
માબાપ નથી, એવી શંકા લાવવાનું તેને કોઈ બાતનું કારણ
નહોતું તેથી હેનરી તેવી રીતે વર્તે તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી.
આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે કર્નલ ડૉવલીન અને લેડી ડૉવલીન તેના
એકેક ગુણ ઉપર લુબ્ધ થઈને તેને વારસા પુત્ર કરતાં એક દરબજનો
માનવાને તે આટલો મોટો થયો હતો, તો પણ ઠબૂલ કરતાં નહોતાં.
ઉભયનો તેના પર પેટના છોકરા કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમ હતો, એમ કહીએ
તો તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ જેવું નથી. હેનરીને માટે વિશેષ લક્ષમાં
રાખવા જેવી વાત એ હતી કે તેને હમેશાં ન્હાનપણથીજ એક
સ્વપ્ન આવ્યા કરતું હતું. સ્વપ્ન આવે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું
નથી, પણ એકજ બાતનું સ્વપ્ન અને હમેશાં આવે-તો તેમાં કાંઈ
પણ રહસ્ય હોવું જોઈએ એમ તેને જણાતું; પરંતુ તે વિષે તે વધારે
વિચાર કરતો નહોતો. “પોતે બાળક અવસ્થામાં બળદની ગાડીની
અંદર મુસાફરી કરે છે, બાળુમાં એક સુંદર સ્ત્રી સુતેલી છે-તે સ્ત્રી
પાસે પોતે બંધ છે એટલામાં મશાલોનું અજવાળું ગાડીમાં પડતાંજ
તેની પાસેથી પોતાને કોઈ ખસેડે છે—” એવી રીતનું તેને સ્વપ્ન
આવતું હતું; પરંતુ તે સ્વપ્નની વાત તેણે કાઠને કરી નહોતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

વિયોગ.

હેનરી ડૉવલીને હિન્દુસ્થાનમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી એક સરખો તેનો અભ્યુદય થયાજ કરતો હતો. થોડા વખતની અંદર પોતાના ઉપરી અધિકારીઓ તથા હાથ નીચેના નોકરોમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યો. કર્નલ ડૉવલીને પણ પોતાના પુત્રના જ્યાં ત્યાં થતાં વખાણ સાંભળીને ખરા પુત્ર પ્રાપ્તિથી થતાર આનંદ કરતાં પણ વિશેષ આનંદ થતો હતો. પુત્ર રહેલો થયા પછી બાપનું નામ વધારશે કે કુળને કલંક લગાડશે, એ વિષે ઘણાં માંખાપો ફિટરમંદ હોય છે. તેમાં વળી જો દત્તક લીધેલો પુત્ર હોય, તો તેથી પણ વિશેષ ચિંતા રહે છે. આવા પ્રસંગોમાં જો છોકરો ખરાબ માર્ગે લાગી જાય અથવા કોઈ પણ રીતે સંરક્ષક માંખાપોથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરે, તો તેઓને દત્તક લેવાની ઠ્યાંથી દૂર પાંચ સૂણ એવું થઈ જાય છે. હેનરી ડૉવલીને પોતાના સંરક્ષક માંખાપને આવો અનુતાપ કરવો પડે એવો એક પણ દિવસ આવવા દીધો નહોતો, એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાના સદ્વર્તનથી ઉલટો તેમનો સંતોષ વધારતોજ જતો હતો. હેનરી ડૉવલીનનો અભ્યુદય જોઈ વૃદ્ધ ડૉવલીનના મનમાં આવતું કે હવે પેન્શન લઈને ઇંગ્લેન્ડમાં જઈ હરી હરી કરતા બેસીએ તો હીક. તેમની પત્નીને તે વિચાર પસંદ પડ્યો અને હેનરીએ પણ પિતાના વિચારને સંમતિ દર્શાવી. વૃદ્ધાવસ્થામાં પિતા ઘરે જઈ નીરાંતે બેસે અને તેનું સંરક્ષણ આપણેજ કરવું જોઈએ, એમ કયા પિતૃભક્તને જણાતું નથી ? હેનરીએ પણ આવા વિચારથી સંમતિ દર્શાવી હતી. કર્નલ ડૉવલીનના વડા અધિકારી માત્ર આ વાતથી નાખુશ હતા અને તેમણે હજી પણ હિન્દુસ્થાનમાં એક વર્ષ વધારે રહી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પોતાના દેશબંધુઓને કરી આપવો, એવી તેમની ઇચ્છા હતી; પરંતુ કર્નલ ડૉવલીને ઘણેજ આમહ કરવાથી નાઇલાજે તેઓએ તેમની અરજ મંજૂર કરી પેન્શન આપ્યું. કર્નલ ડૉવલીને તરતજ ઇંગ્લેન્ડ જવાની તૈયારી કીધી અને પોતાની સાથના અધિકારીઓને હેનરી ઉપર ધ્યાન રાખવાની સુચના કરી, ઘણાજ માન સાથે સારતલૂમિપરથી છેવટના પગ ઉંચકી ઇંગ્લેન્ડ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

કર્નલ ડૉવલીન અને લેડી ડૉવલીનના પ્રવાસની અંદર આર પાંચ દિવસો ઘણાજ આનંદમાં ગયા, પરંતુ પરિવર્તન-કારી કાળને આ સુખ-દુઃખનું ચક્ર ફેરવતાં કેટલીવાર લાગે છે? કાળની વિચિત્ર ગતિને લીધે સુખ-દુઃખની અવસ્થા નહિ લોગતી હોય એવો એક પણ માણસ આ જગતની અંદર મળશે? નહિજ. એક વખતે આપણે આનંદ અને મોજમગાહ ઉડાવતા હોઈએ છીએ; પરંતુ એક પલકની અંદર તે આનંદ-સુખ-મોજમગાહ વૈભવનો નાશ થઈ દુઃખના દરિયામાં ડૂબી જઈએ છીએ. સૃષ્ટિક્રમ ઘણાજ વિચિત્ર છે, માટે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંજ સંતોષ માની આપણે આનંદમાં રહેવું જોઈએ. તે વખતે નકામો ગડગડાટ કરવામાં કાંઈ પણ ફાયદો નથી. કારણ કે તે સાંભળનારું હોય છે? પ્રભુની અગાધ કીલામાં જે બનવાનું હોય તે બન્યાજ કરે છે. તેમાં આપણી માનવી ભુલિય કાંઈ કરી શકે એમ નથી. કર્નલ ડૉવલીનના પહેલા આર દિવસો આગમોટની અંદર ઘણાજ સુખમાં ગયા અને હવે પછી પણ તેવાજ જાય એમ તે ઇચ્છતા હતા; પરંતુ તેમનાં નહીંજનું ચક્કર કોઈ જુદીજ રીતે ફરતું હતું. પાંચમા દિવસથી તેમના આનંદના વિચાર ઉડી ગયા. તે ત્રિસે લેડી ડૉવલીનને આગનો રોગ લાગુ પડ્યો અને ઉપરાઉપરી ઘણી વખત ઝાડે જવાનું થતાથી તે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. રોગનું જય કર જોર-ઝાંપણોપચારનું સાધન નહિ-દરિયાઈ હવા, એવી સ્થિતિમાં ડૉવલીન સાહેબની માલમતાની કિંવા તેમની તીક્ષ્ણ ચારની તલવારની પરવા નહિ કરતાં મૃત્યુની સ્વારી આવી પહોંચી અને લેડી ડૉવલીનને ખ્રીસ્ત લોકમાં લઈ ગઈ. કર્નલ ડૉવલીન આવી રીતે સ્વદેશમાં પ્રયાણ કરતાં અર્ધે રસ્તેજ પત્ની રાહત થયા! તેમની આગમોટ અમુક ઉપર તરતી હતી, તે વખતે પોતે શોક સાગરમાં ડૂબી ગયા હતા; પરંતુ કોઈપણ સ્થિતિમાં સુખનોજ શોધ કરનાર માણસનું મન આવા શોકસાગરમાં ક્યાં સુધી ડૂબ્યા કરે? તેમણે બે ત્રણ દિવસમાંજ પોતાના મન ઉપર કાબૂ મેળવ્યો અને જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ તેમાંજ આનંદ માનવાનો નિશ્ચય કર્યો. પાશ્ચાત્ય લોકો વૃધ્ધાવસ્થામાં પત્ની ગુજરી જાય તેને ઘણુંજ નુકસાન ગણે છે. કારણ કે તેમના પુત્રો મ્હોટા થતાંજ તેમનાથી દૂર અથવા તો પરદેશમાં હોય છે તેથી તેવા વખતે સેવાસુશ્રૂષા માટે માત્ર સીજ ઉપયોગી હોય છે. આ દૃષ્ટિએ જ્યાં કર્નલ ડૉવલીનને ઘણુંજ નુકસાન થયું હતું, પરંતુ આવી

આંગળ કોઈનું ચાલતું નથી એમ માની તેમણે તે દુઃખ સહન કર્યું. ઇંગ્લેન્ડ પહોંચ્યા પછી બનેલી બધી હકીકતનો સવીસ્તર પત્ર લખી તેમણે હેનરી ડૉવલીન ઉપર મોકલાવ્યો. હેનરીને પત્ર વાંચતાં જે દુઃખ થયું, તે અનિવાર્ય હતું. લેડી ડૉવલીનને તે પોતાની જન્મદાતા માતા સમજતો હતો અને તેથી તેણે આટલા વખતમાં માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કે તેને અપ્રિય થઈ પડે તેવું કામ કર્યું નહોતું. લેડી ડૉવલીન પણ તેના પર કેટલો બધો પ્રેમ રાખતી, તેની સંભાળ લેતી, તેની કીર્તિ વધારવાના પ્રયત્નો કરતી-તેની તો હેનરીને એટલાનેજ ખબર હતી. આવી પ્રેમાળ, ઉદાર અને સદ્ગુણી માતાના મૃત્યુથી હેનરીને અપાર દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. કદાચિત્ તેના મનની શાંતિને માટે તેને કોઈએ કહ્યું હોત કે, “અરે ! આ તો તારી ખરી માતા નહિ પણ પાલક માતા હતી ” તો તે સાંભળીને ઉલટું તેને બમણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હોત. કારણ કે, હેનરીની પ્રકૃતિ ઘણીજ સરળ હતી. જન્મ નહિ આપવા છતાં જન્મદાતા માતા પ્રમાણે લાલન-પાલન કરવું, એ કૃતજ્ઞ પુત્ર પર માતૃકલ્પનો બમણો બોલ છે-એમજ હેનરીને જણાયું હોત અને આવી જનની પાસે પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવાનો ઇશ્વરે વખત આપ્યો નહિ ને માટે તેને વારંવાર દુઃખ થયું હોત. બે ચાર દિવસ પછી હેનરીના મનની ચિંતા ઓછી થવા લાગી અને છે તેજ સ્થિતિમાં આનંદ માન્યા સિવાય માણસનો છુટ-કોજ નથી, એમ વિચારી જેમ તેમ કરી તે દુઃખ ગળી ગયો. કૃતજ્ઞતા અને દુઃખથી દગાયેલા મનને હલકું કરવા પોતાની માતૃભક્તિ વિષેના એક લાંબો કાગળ લખી તેણે કર્નલ ડૉવલીન ઉપર મોકલાવી દીધો. તે પત્ર વાંચતાંજ કર્નલ ડૉવલીનના અંતઃકરણમાં પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. લેડી ડૉવલીનનાં મૃત્યુથી દુખેલું તેનું સરળ અને ઉદાર અંતઃકરણ-તેમજ તેને વિષે તેણે પ્રકટ કરેલી વિલક્ષણ કૃતજ્ઞતા અને ભક્તિ જોઈ ડૉવલીન સાહેબનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું. જગત્માં હવે તેમનું કોઈ હોય તો તે માત્ર હેનરીજ છે, એમ જણાવા લાગ્યું. હેનરીનું કેવી રીતે કલ્યાણ થાય, તેની કીર્તિ વધે અને તે કૃતજ્ઞ તેમજ સંતોષી રહે, તે વિષેનાજ વિચારે તેમને આવ્યા કરતા હતા. પરિણિયોગને લીધે પહેલાં થોડા દિવસ તેમને દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, પણ તેમનામાં માનસિક દુર્બળતા નહિ હોવાને લીધે તેમણે વર્તમાન સ્થિતિમાં સમાધાન માની હેનરીના ઉત્કર્ષ વિષે

વિચાર કરવા માંડયો. વિચાર કરતાં કરતાં તેમણે હેનરીનાં લગ્ન કરી આપવાનું ધાધુ. એટલે કે-લગ્ન કરી આપવાથી હેનરીનાં જે કાંઈ ખાખ બચ્યાં થશે, તેને રમાડતાં પોતાના વૃદ્ધાવસ્થાનાં દિવસો સુખ-આનંદમાં પસાર થશે. આ વિચાર તેમના મગજમાં આવતાંજ તેમણે તે વિષે પ્રયત્ન કરવા માંડયો.

ઇંગ્લેન્ડની અંદર કર્નલ ડૉવલીન જે ગામમાં રહેતા હતા, તેજ ગામમાં તેમની એક ભત્રીજી પણ રહેતી હતી. તેનો પતિ સાધારણ રીતે જરા પૈસે ટકે સુખી હતો તેમજ ગર્ભને પતિપત્ની સ્વભાવનાં ઉદાર અને પ્રેમી હોવાથી આખા ગામના લોકો તેમના તરફ માનથી જોતાં હતાં. તેમને એક સાધારણ ખૂબસુરત; પરંતુ ચપલ છોકરી હતી. તે છોકરી યુવાવસ્થામાં આવી હતી અને તેને લીધે હતી તે કરતાં પણ વધારે ખૂબસુરત દેખાતી હતી. તેની સાથેજ હેનરીનાં લગ્ન કરવાનો ડૉવલીન સાહેબે વિચાર કર્યો અને તેથી જ્યારે જ્યારે તે છોકરીનાં માબાપની મુલાકાત થતી તે વખતે હેનરીનાં અને તેનાં લગ્ન વિષેની તે વાત કહાડતા છોકરીનાં માબાપને આ વાત પસંદ હતી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિવાહ સંબંધ બાંધવાનો અધિકાર માબાપો કિંવા બીજા કોઈ વડીલ માણસને નથી. તે અધિકાર તો ખુદ વરકન્યાના જ હાથમાં છે. અવિવાહિત યુવાન પુરૂષો અને યુવાન કન્યાઓ લગ્ન પહેલાં એક બીજાની રીતભાત-આચરણ ઉપર ધ્યાન રાખીને જૂઠા જૂઠા પ્રસંગોએ થનારી મુલાકાતોથી પ્રેમવૃદ્ધિ થાય, ત્યાર પછીજ તેઓ લગ્ન કરે છે. વિવાહ પહેલાંની આ મુલાકાતો-સહ વાસને અંત્રણમાં કોર્ટશીપ કહે છે. ડૉવલીન સાહેબને પણ આ કોર્ટશીપની મોટી અડચણ નહી. કારણ કે, વરરાજા હિન્દુસ્થાનમાં અને કન્યા ઇંગ્લેન્ડમાં ! તેથી બન્નેમાં કોર્ટશીપ બનેજ કેમ ? એ એક મોટો સવાલ થઈ પડ્યો. તોપણ તેમણે તે વિષે વધારે ચિંતા કરી નહિ. કારણ કે, હેનરી વિદ્યાર્થી તથા નોકરી માટે લગભગ ૧૯ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ઇંગ્લેન્ડમાં રહ્યો હતો અને તે વખતે તે છોકરી પણ હંમેશાં ડૉવલીન સાહેબના ઘરે આવતી. બન્ને જણાં કલાક બપોરે કલાક એક બીજાં સાથે વાતો કરતાં તથા બહાર ફરવા જતાં. આટલા દિવસના સહવાસને લીધે ઉભયને એક બીજાના સ્વભાવની તો ખબર પડેલીજ હોવી જોઈએ એમ તેમણે ધાધુ. વળી તેમને એટલી પણ ખાતરી હતી, કે બન્ને જણાં આત્માધારક છે-બન્નેમાં પતિ પત્ની

અંખંધનો પ્રેમભાવ પણ ઉત્પન્ન થયો છે ! હેનરી જો કે ઘરે નહોતો, તોપણ કોઈ કોઈ વખતે તે ઓકરી ડાંવલીન સાહેબના ઘરે આવતી જતી હતી. તે આવતી ત્યારે ડાંવલીન તેની સાથે ઘણાજ આનંદથી વાત કરતા હતા અને વાતમાં ને વાતમાં લગ્નની વાત કહાડી તેમાં હેનરીનું નામ આગળ કરતા હતા. તે ઓકરી તેના કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર નહિ આપતાં માત્ર ઘરે ચાલી આવતી હતી. તેની મૌનવૃત્તિથી ડાંવલીન સાહેબને ઘણેજ આનંદ થતો કે ઓકરી શરમાળ અને સદ્ગુણી છે, તેમજ ચોતાને મ્હોટે ખુલાસો કરતી નથી. એકંદરે, થોડા વખત પછી ડાંવલીન સાહેબના જોવામાં આવ્યું કે, તે ઓકરીની પણ લગ્ન માટે અનુમતી છે તેથી તેમણે હેનરી ઉપર ઘણીજ સ્નેહભરી લાવામાં એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં જણાવ્યું કે, તારા લગ્ન માટે મેં જાણી વ્યવસ્થા કરી મૂકી છે, તેથી તારા શું વિચાર છે તે આ પત્ર સમજાવજ જણાવજે. હેનરીને પત્ર મળ્યો અને તેનો જવાબ પણ તેણે ઘણેજ જલ્દી મોકલાવ્યો. ડાંવલીન સાહેબના હાથમાં હેનરીના પ્રત્યુત્તરનો પત્ર આપ્યો કે તરત તે ઘણીજ ઉત્સુકતાથી એકદમ વાંચતા લાગ્યા. કારણ કે તેમના મનમાં ખાતરી હતી કે, મારા કાર્યથી હેનરીને ઘણેજ આનંદ થયો હશે, પરંતુ પત્ર વાંચી રહેતાંજ તેમનો આનંદ નિરાશામાં ફેરવાઈ ગયો. કાગળમાં ઘણી વાતો લખી હતી, પરંતુ તે જુદીજ રીતની હતી. હિન્દુસ્થાનની પરિસ્થિતિ કેવી છે, નવીન સુધ્ધ થવાનો ક્યાં સંભવ છે, બ્રિટીશ હકુમતની સ્થિતિ કેવી છે વગેરે ડાંવલીન સાહેબના મનથી નિરપેચેળી આગતો ઘણી લખી હતી, પણ લગ્ન માટે તો માત્ર ત્રણ કે ચાર લીટીઓજ લખી હતી. “આપનો પ્રયત્ન મારા કહ્યાબુને મારેજ છે, એ હું બાહું છું અને આપ હાલમાં જે લગ્ન વ્યવસ્થાના કામમાં પડ્યા છો—તે લગ્ન કહાચિત મને પસંદ ન હોય, તો પણ હું આપના કાર્યમાં ખલલ પહોંચાડવા—આપને નિરાશ કરવા ઇચ્છતો નથી. આપ જે કહેશે તે આજ્ઞાને મારું કર્તવ્ય માની તેનું પાલન કરવા હું હંમેશ તૈયાર છું.”

હેનરીનો પ્રત્યુત્તર વાંચ્યા પછી ડાંવલીન સાહેબને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે વિચારમાં પડી ગયા. તેમને આશા હતી કે, હેનરી આપણા આ કાર્યથી સંતોષ પામશે અને તેનાજ અથનો તેના તરફથી પત્ર આવશે, પરંતુ હેનરીને વિવાહ માટે જોઈએ તેટલો

ઉત્સુક નહિ જોઈ તેમનું મન ઘણું જ ખિન્ન બની ગયું. હેનરીના પત્નથી જો કે તેમને થોડુંક જોડું તો લાગ્યું, પણ તેથી કોઈ હેનરી પર તેમને ગુસ્સો આવ્યો નહિ કિંવા તેના તરફ તિરસ્કાર પણ ઉત્પન્ન થયો નહિ. લગ્ન કરવાં જ નહિ, કિંવા અમુક વખત પછી કરવાં એવો જે પાશ્ચાત્ય યુવાનોમાં એક જાતનો જવાલ હોય છે, તેવા જ કોઈ કારણને લીધે હેનરીએ ના પસંદગી દર્શાવી છે, એમ તેમણે માન્યું, અને તેથી તેમણે લગ્ન કરવાનો વિચાર ઠાકામ કરી અધિકારવાણીયુક્ત એક પત્ર હેનરી પર મોકલાવ્યો. હવે વિલંબ કરવો નકામો છે, કારણ કે, આ લગ્ન હેનરીને પસંદ નથી, તો પણ જ્યાં સુધી આજ્ઞાધારક છે-તેટલા વખતમાં જ તેનાં લગ્ન કરી નાખવાં એ તેમને યોગ્ય જણાયું. ડૉવલીન સાહેબ તે ઠોકરી પાસે લગ્નની વાતો કહાડતા હતા, પણ તેમાં સ્પષ્ટપણા કરતાં સંકિચ્વપણું વિશેષ હતું, અને પાશ્ચાત્ય દેશોના રીતરિવજો વિષે વિચાર કરી જોતાં યુદ્ધી રીતે પૂછવાનું ઘેર્ય તેમને થતું નહોતું, તોપણ એક દિવસે પુત્ર પ્રેમને લીધે તેમણે તેમના દેશની રીતરિવાજને તિલાંજલી ગાપી તેને પૂછ્યું:-

“હેનરીની સાથે તારાં લગ્ન થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. તું તે માટે કબુલ છે?”

ડૉવલીન સાહેબનો પ્રશ્ન કાંતળી તે ઠોકરીને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું ને બોલી-“પણ હેનરીએ તો જાહિં હતા ત્યારે મારી સાથે પૂર્વ પ્રેમ કોઈ પણ દિવસ બતાવ્યો નથી! શું તેઓ મારી સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી છે?”

“તે વિષે મેં હજી સૂધી તેને પૂછ્યું નથી, પણ તારૂં નામ સાંભળ્યા પછી મારી ખાતરી છે કે તે કબૂલ થશે. જો કે તેણે પૂર્વપ્રેમ પ્રકટ કર્યો નથી તોપણ તેનો મારા પર પ્રેમ છે, એમ તો હું ધારૂં છું. વળી મારી આજ્ઞાનું કદિ તે ઉલ્લંઘન કરશે નહિ એવી મારી ખાતરી છે. અને હેનરી સિવાય બીજા કોઈ પણ સંતાન નથી, તેમજ તારા પિતાને પણ તું એકલી છે. ધધેર કૃપાએ અમારા બન્નેની માલમીલકત-સંપત્તિ પણ ઘણી છે તેથી આ લગ્નને લીધે તે બંધાં પર હેનરીની અને તારી સત્તા રહેશે તેમજ બન્ને જણાં ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણાં માનખાન સાથે જીવંતી ગુમારી શકશે.”

ઉપર પ્રમાણે બાવી વૈલવોની વાતો કહી ડૉવલીન સાહેબે તે

છોકરી પાસેથી અનુમતી મેળવી. અનુમતી મળતાં ડાંવલીન સાહેબને જે આનંદ થયો, તે અવર્ણનીય હતો. તેમણે જેવી રીતે તે છોકરીને તેના ભાવી સુખનું ચિત્ર બતાવ્યું તે પ્રમાણે તે પોતે પણ ભાવી સુખના આનંદમાં વલ્લીન થઈ ગયા. હેનરીનું અને તે છોકરીનું લગ્ન ઘણાજ ઠાઠમાઠથી કરી આપ્યું છે-હેનરીનાં સુંદર ન્હાનાં બાળકોને આપણે રમાડીએ છીએ વગેરે અનેક પ્રકારની કલ્પનાનાં ચિત્રો તેમને દેખાવા લાગ્યાં; પરંતુ ન જાને જાનકીનાથ પ્રાતઃકાલે કિં મચિષ્યતિ એવો બનાવ તેમના બાળમાં પણ બન્યો ! ઉપરોક્ત બનાવ બનવા પછી ચાર પાંચ દિવસે ડાંવલીન સાહેબ એકદમ માંદા પડ્યા અને તેમાંથી પોતે બચી શકશે નહિ, એમ તેમના મનમાં પછ્ની ખાતરી થઈ. તેમની સુખાશા-પ્રયત્ન-અને કલ્પનાનાં ચિત્રો-બધાંનો નાશ થઈ ગયો તે બધાંને પ્રત્યક્ષ બેવા પહેલાંજ મૃત્યુએ તેમના પર પોતાની બળ પાથરી અને ડાંવલીન સાહેબ આલોક છોડી પરલોક આલ્યા ગયા.

પોતે હવે બચશેજ નહિ એવી જ્યારે તેમને પછ્ની ખાતરી થઈ ત્યારે તેમણે પેલી છોકરીને બોલાવી અને કેટલાક મહત્વના કાગળ પત્રો તથા પોતાનું મૃત્યુપત્ર એક કોથળીમાં નાખી તેને સ્વાધીન કીધું. કોથળી આપતી વખતે તેમણે તેને ઠહું કે, “આ કોથળી તું હેનરી ઇંગ્લેન્ડમાં આવે ત્યારે તેને સ્વાધીન કરી તેની સાથે લગ્ન કરજે. તેની અંદર કાગળો છે, તે ઘણાજ ઉપયોગી છે તેથી કોઈના પણ હાથમાં જાય નહિ તે માટે ખબરદારી રાખજે. હું ધારું છું કે તું મારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશજ, તોપણ વને ઇશ્વરના સોગન આપીને કહું છું કે આ કોથળી તું હેનરીને જરૂર સ્વાધીન કરજે. તેમાં જરાપણ દુર્ગો કુટકો થશે તો ઇશ્વરનો કોપ વારા ઉપર ઉતર્યા સિવાય રહેશે નહિ એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે !”

પ્રકરણ ૫ મું.

રાયનો રંક.

જે છોકરી સાથે હેનરીનાં લગ્ન થાય એવી ડૉવલીન સાહેબની ઇચ્છા હતી અને જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેમણે પોતાના મૃત્યુ વખતે પોતાનું સર્વસ્વ જેના સ્વાધીન કર્યું હતું, તે છોકરી સાથે લગ્ન કરવાની હેનરીની ણિલકુલ ઇચ્છા નહોતી. તે બન્નેને એક બીજાનો થોડો ઘણો પરિચય હતો. તે ઉપરથી તેણે તેના સ્વભાવની થોડીઘણી પરીક્ષા કરી લીધી હતી અને તેથી તેને ખાતરી હતી કે છોકરી ખરાબ આચરણવાળી હોવાથી તેની સાથે લગ્ન કરવું ઇષ્ટ નથી. હેનરીએ તેની પરીક્ષા કરી હતી, ને ખરાબર હતી. જે વખતે ડૉવલીન સાહેબ તેને હેનરી સાથે લગ્ન કરવાની વિનંતિ કરતા હતા, તે વખતે તે તો એક છેલ્લખટાઉના ઉપર આશક પડી હતી અને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું તેણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું. પેલી મોહરબંધ કાથળીને નહિ ઉઘાડવા માટે ડૉવલીન સાહેબે તેને ભાર દબને સૂચના કરી હતી તેથી સ્ત્રીસ્વભાવનુસાર તેના મનમાં જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ અને તેથી તેણે તે કાથળી ઉઘાડવાની સલાહ પોતાના આશકને આપી. જેવી દેવી, તેવો દેવ યાને 'આવ ભાઈ હરખા અને આપણે બન્ને સરખા' એવા જ્યાં ન્યાય હોય ત્યાં પછી શું બાકી રહે? કાંઈજ નહિ. પેલા ઇશકીલાલાને તે વાત પસંદ પડી અને બન્ને આશક-માશુકે તે કાથળીમાં શું છે, તે જોવાનો વિચાર કર્યો. આ ઉપરથી બન્ને જાણ્યા કેટલા બધા નીચ સ્વભાવનાં હોવા જોઈએ તેની કલ્પના થઈ શકે છે. કદાચિત્ તે છોકરીએ અજ્ઞાનને લીધે નેમ કરવાનો વિચાર કર્યો હશે એમ આપણે ધારીએ; તોપણ તેના પ્રિયતમ કાંઈ એટલો બધો અજ્ઞાન નહોતો. તેણે આ પાપ કર્મ છે-અન્યાયયુક્ત છે-એમ પોતાની ભાવી પત્નીને સમજાવવું જોઈતું હતું. પરંતુ સહ્યતા, ધર્મ, ન્યાય, નીતિ, સમાજ બંધન વગેરેથી તે અલીપ્ત હોવાને લીધે તેણે સારી સલાહ આપવાને બદલે ખરાબજ સલાહ આપી. એટલુંજ નહિ, પણ તે પાપ-કર્મ કરવા માટે ઉલટું તેને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં બીજાના નામનો સાદો પત્ર વાંચવાનું કામ પણ અનીતિનું ગણાય છે. ત્યારે આ તો મૃત્યુશય્યાપર વરફાતી એક

વ્યક્તિએ ઇશ્વરના સોગંદ આપી ધણુજ વિશ્વાસથી સ્વાધીન કરેલા કાગળો હતા; પરંતુ જેઓનાં અંતઃકરણો પાપમય થયેલાં હોય, તેઓના મનમાં પોતે વિશ્વાસઘાત કરે છે એમ ક્યાંથી આવે ? આખરે બન્ને જણે મળીને તે કોથળીનું સીલ તોડ્યું અને અંદરના કાગળપત્રો બહાર કહાડ્યા. આ બન્ને નીચે અંતઃકરણની વ્યક્તિઓએ કોથળીને પાછી પૂર્વવત્ બનાવવા માટે કૃત્રિમ સીલની પણ તૈયારી કરી રાખી હતી ! બહાર કહાડેલા ત્રણ કાગળોમાં એક ડાવલીન સાહેબે મરણ પામવા પહેલાં બનાવી રાખેલું મૃત્યુપત્ર હતું. તેની અંદર પોતાની બધી સ્થાવર જંગમ મીલકત હેનરીને આપી જવાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે મૃત્યુપત્રને એક બીજો પત્ર ટાંચણીથી જોડી રાખ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે, કદાચિત્ કેટલાંક કારણો ઉપલબ્ધ થાય અને હેનરી મારો વારસ પુત્ર નથી એમ સિદ્ધ થાય, તોપણ મારા મૃત્યુપત્ર મુજબ હું મારી બધી સંપત્તિ તેનેજ સોંપી જાઉં છું. બીજા કાગળની અંદર ડાવલીન સાહેબને હેનરી વિષે જેટલી મહિની સળી હતી, તેનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું હતું, અને ત્રીજા કાગળમાં હેનરીને સદુપદેશ કર્યો હતો. કે તું મને વારસ પુત્ર કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય છે અને તેની ખાત્રી તને આજ સૂધી પાળીપોષીને મોટો કર્યો, એ ઉપરથી થઈ હશે; તેથી તારા આ પાલક પિતાના ઉપદેશનું કદી પણ ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ. એમ તે કાગળના આરંભમાંજ ડાવલીન સાહેબે હેનરીને લખ્યું હતું.

ઉપરોક્ત ત્રણ પત્રો વાંચી રહ્યા પછી કુટુંબ પ્રકૃતિનાં આશંક માથુકને જેટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું, તેટલોજ આનંદ પણ થયો. તરતજ બન્ને જણાએ કપડવ્યૂહની ગાળ રચી તેજ વખતે ડાવલીન સાહેબના મરી જવાનો કાગળ હેનરી ઉપર લખ્યો. તેની અંદર ડાવલીન સાહેબના મૃત્યુ સિવાય બીજા કોઈપણ જાતના ઉલ્લેખ કર્યો નહતો. હેનરીનાં કમનસીબે ડાવલીન સાહેબે તે છોકરીના સ્વાધીનમાં કેટલાક કાગળપત્રો આપ્યા હતા, એવી કોઈને ખબર નહોતી તેથી તે વાત કુટુંબની તો તેઓને ધાસ્તીજ નહોતી. મેજર ડાવલીનને તે પત્ર હિંદુસ્થાનમાં મળતાંજ તેના દિલમાં સખ્ત આઘાત થયો અને પોતાના સેનાપતિની રજા લઈ તે હિંદુસ્થાનમાંથી ઇંગ્લેન્ડમાં આવવા માટે ઉપડ્યો. ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યા પછી નીકટનાં સર્ગા સંબંધી બીજા કોઈ નહિ હોવાથી હેનરી પેલી છોકરીનાજ ઘરે પહેલો ગયો અને ત્યાંની પદ્ધતિ પ્રમાણે

તેણે તેની પાસે પિતૃશોક પ્રકટ કર્યો. પેટ્રીએ પણ આંખમાં કૃત્રિમ આંસુ લાવી હેનરીના મનનું સમાધાન કર્યું. જે આર દિવસમાં પાશ્વિત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે પિતૃશ્રાધ્ધ વગેરે કરી, પિતાનું નામ અશ્વર રહે તેવી તેણે વ્યવસ્થા કરી. એટલું કર્યા પછી પિતાની બધી સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરવાનો તેણે આરંભ કર્યો. તે રહેનો હતો તેથી થોડે દૂર એક ગામડામાં ડૉવલીન સાહેબની ઘણી જમીન હતી, તેથી ત્યાંની વ્યવસ્થા કરનારને મળી તેની યોજનાઓ કરી લેવી એમ ધારી તેણે ત્યાંના વ્યવસ્થાપકને પોતે ત્યાં જલદી આવનાર છે, એવી સૂચનાનો પત્ર લખ્યો. તે પત્ર પોસ્ટમાં નાખીને જેવો તે પાછો આવે છે એટલામાં તેજ મેનેજર તરફથી તેને એક પત્ર આવ્યો. પેટ્રી કપટી નીચ છોકરીએ કર્નલ ડૉવલીનની જે જે ઠેકાણે મિલકત હતી, ત્યાંના બધા વ્યવસ્થાપકોને પોતાના વફીલ મારફત લખી જણાવ્યું હતું કે. હેનરી ડૉવલીન, કર્નલ ડૉવલીનનો ખરો પુત્ર નથી. તે તેમના પાણકપુત્ર છે. અર્થાત્ તેમની બધી સંપત્તિ પર મારો હક્ક છે. તેથી મેજર ડૉવલીન ત્યાં આવી જો કાંઈ ઘોટાળો કરશે તો તે બધાના જવાબદાર હું તમેને ગણીશ. વફીલનો પત્ર વાંચી બધા વ્યવસ્થાપકોને ધ્રુજ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે છોકરીના આવા નીચ કામ મટે તેઓને તિરસ્કાર આવ્યો. એક જણે આ હકીકતની ખબર મેજર ડૉવલીનને લખી જણાવી. પત્ર મળતાંજ મેજર ડૉવલીને ગુસ્સાના આવેશમાં તે પત્રના ટુકડે ટુકડા કરી ફેંકી દીધા. તે છોકરી આવી કુટીલ મનોવૃત્તિની અને નીચ બુદ્ધિની છે, એવી તેને પહેલાંથીજ ખબર હતી, તેથી તે પત્ર વિષે તેને કાંઈ વધારે લાગ્યું નહોતું, પોતે ડૉવલીન સાહેબનો ખરો પુત્ર નથી, એ કલ્પના પણ તેના મનમાં આવી નહિ. તેણે બધી વ્યવસ્થા જેવા જવાનો જે દિવસ નક્કી કર્યો હતો તેમાં ગિલકુલ ફેરફાર નહિ કરી તરતજ તેણે તે માટે તૈયારી કરી અને આમ બહાર આવ્યો ગયો. તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં ત્યાંના લોકો તેને પોતાનો શેઠ માનીને માન આપતા હતા અને તેનો શાંત, ઉદાર ચહેરો એક તેના પર પ્રેમ કરતા હતા. હેનરીનો સ્વભાવ ઉદાર અને મનમિલાઈ હોવાથી તેણે દરેકની સાથે આનંદથી વાતચિતો કરી અને તેઓનાં ન્હાનાં ન્હાનાં બચ્ચાંઓને ઘણી ઉપયોગી ચીજો લેટ આપી. જે લોકો પાસે તેનું દેહનું નીકળતું હતું અને જેઓ આપી શકવાને અશક્ત હતાં તેઓને તેણે તે બધું આપી દીધું. આ બધા વ્યવસ્થાપકો હેનરીની કામગીરી

જેઠ આનંદ પામ્યા અને પોતાને આવો કદર બાણે તેવો શેઠ મળ્યો તે જેઠ ઇશ્વરનો આભાર માનવા લાગ્યા. હેનરી આવી રીતે પોતાની બધી બૂસંપત્તિની વ્યવસ્થા બેતો હતો એટલામાં પેલી છોકરીના વકીલનો એક કાગળ તેના પર આવ્યો. તેમાં “ તમે ડૉવલીન સાહેબના ખરા પુત્ર નથી, તમારો તેમની સંપત્તિ પર બિલકુલ હક્ક નથી, તમે તેમની બિલકતના કામમાં માથું મારો છો, તે કાયદેસર નથી, તેથી તેના જવાબદાર તમે પોતે છો. તમે ડૉવલીન સાહેબના પુત્ર નથી, એ વિષેના અમારી પાસે ખાતરી લાયક પૂરાવો છે.” એ વિષેની હકીકત તે પત્રમાં લખેલી હતી. મેજર ડૉવલીનને પત્ર વાંચતાં જરા તિરસ્કારથી હસવું આવ્યું અને તે પત્ર પણ તેણે ફાડીને ફેંકી દીધો. આવી રીતે બધી જમીનની વ્યવસ્થા કર્યા પછી મેજર ડૉવલીન પાછો પોતાને ગામ આવ્યો.

ડૉવલીન પોતાના ઘરમાં પગ મૂકીને સ્થિર થાય નહિ એટલામાં તો પેલી છોકરી તરફથી લંડનમાં કરેલી ફરિયાદીનો સમન્સ આવ્યો. સમન્સ લાગતાંજ તેણે વિચાર્યું કે મરતી વખતે કદાચિત્ તેના બાપને સનેપાલ થયો હોવો જોઈએ, અને તે સનેપાલના લવારામાં ‘હેનરી મારો પુત્ર નથી’ એમ કાંઈ પણ બોલ્યા હોવા જોઈએ, તેથી તે શબ્દો પરજ આ કપટી છોકરીએ પોતાની ઇમારત રચી હોવી જોઈએ. જમે તેમ થાય, ડૉવલીને તો માન્યું કે તે ડૉવલીન સાહેબનો પુત્ર નથી એમ તે સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. વળી લંડનના જે ચર્ચની ચાંદર મારો નામકરણ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, તેજ ધર્માધ્યક્ષને કોર્ટમાં લાવીને હાજર કરીશ એટલે થયું, એમ વિચાર કરી ડૉવલીન તપાસનો દિવસ આવે ત્યાં સુધી નિશ્ચિંતજ રહ્યો. તપાસના દિવસે તે લંડન ગયો અને પેલા ધર્માધ્યક્ષને લઈને કોર્ટમાં હાજર થયો. તે દિવસે કોર્ટમાં પુષ્કળ ગરદી થઈ હતી. કારણ કે, કર્નલ ડૉવલીન ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણાજ પ્રસિદ્ધ હતા તેમજ મેજર ડૉવલીને પણ પોતાની સારી નામના મેળવી હતી અને તેથી મેજર ડૉવલીન કર્નલ ડૉવલીનનો ખરો પુત્ર નથી, એ સાંભળવા માટે લોકોમાં વિલક્ષણ લજાસા ઉત્પન્ન થઈ હતી તેથી કોર્ટ ખીચીખીચ ભરાઈ ગઈ હતી. કોર્ટનું કામ શરૂ થતાંજ મેજર ડૉવલીને ધર્માધ્યક્ષની સાક્ષી લેવાનો નિર્ણય કરી; પરંતુ તે માન્ય નહિ કરતાં ન્યાયાધિશે મુદ્દા ડૉવલીન સાહેબે હેનરી વિષે હકીકત લખી રાખી હતી તેજ મત્ર ડૉવ-

લીનને વાંચવા આપ્યો. કર્નલ ડૉવલીનના હસ્તાક્ષર છે એમ પહેલાં સોજંદખાઇ પછી તે કાગળ મનમાં ને મનમાં વાંચવા લાગ્યો. કાગળ વાંચી રહેતાંજ માથાપર વજ્રઘાત થયો હોય, તેવી તેની સ્થિતિ થઇ ગઇ. ખુદ કર્નલ ડૉવલીને ‘હેનરી મારો ખરો પુત્ર નથી, પણ રસ્તામાં મળેલો એક હિન્દુનો છોકરો છે!’ એમજ જવાબે લખ્યું છે, તો પછી હું તેનોજ પુત્ર છું, એમ કહેવાનો મને શો અધિકાર છે? એમ ધારી મેજર ડૉવલીને શાંત રીતે નિઃસંકોચવૃત્તિએ ન્યાયાધિશને ઉત્તર આપ્યો:—“જેમણે મારું આજ સૂઝી પુત્રવત્ પાલનપોષણ કર્યું, તેમણે લખી રાખેલી આ હકીકત હું વિશ્વાસ-પૂર્વક કબૂલ કરું છું અને તેથી હું એક હિન્દુ ગૃહસ્થ હોવાથી મૂરો-પિયન ગૃહસ્થની સંપત્તિપર માલેકીનો હક્ક સાળીત કરવાનો મને કોઇ પણ જાતનો અધિકાર નથી, એ હું ખુલ્લા અંતઃકસ્થથી કબૂલ કરું છું.”

ડૉવલીનનો ઉત્તર સાંભળી કોર્ટમાંનાં બધાં માણસો આશ્ચર્ય-ચકિત થઇ ગયાં. ડૉવલીનના વકીલે તથા તેના પક્ષના માણસોએ ન્યાયાધિશને જણાવ્યું કે, જેણે આજ સૂઝી હેનરી ડૉવલીનનું પુત્ર-વત્ પાલન કર્યું, તેણે મૃત્યુ વખતે હેનરી માટે કાંઇ પણ નહિ રાખ્યું હોય એ સંભવતુ નથી. કદાચિત્ ડૉવલીનનેજ બધી સંપત્તિ આપી હશે, માટે ન્યાયાધિશે વિચાર કરી જોવો. ન્યાયાધિશને પણ તે વાત પસંદ પડી; પરંતુ કાયદો તેમ કરવાને નહિ ફરમાવતો હોવાથી તેમણે હેનરી ડૉવલીનના ચરિત્રલેખમાં જે જે વસ્તુઓ મળવાનું લખ્યું હતું તેટલીજ ડૉવલીનને આપી, બાકી બધી માલ મીલકત પેલી છોકરીને સ્વાધીન કરી. ડૉવલીનને જે જે વસ્તુઓ આપવામાં આવી, તે કોર્ટની અંદર આપવામાં આવી ડૉવલીનનાં ચરિત્રલેખમાં તે બધી વસ્તુઓ જે ઠેકાણે કોઇ દિવસ કોઇ માણસ જાય નહિ એવી એક ચોરડીમાં ગાડીની અંદર જે પેટીઓ મળી હતી તે પેટીની અંદરજ હોવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. તરતજ ન્યાયાધિશે તે પેટીઓ કોર્ટની અંદર મંગાવી અને તેને ઉઘાડી તેમાંથી બધી વસ્તુઓ બહાર કહાડી. પેટીની વસ્તુઓ જોતાંજ કોર્ટની અંદર ભેગા થયેલા લોકોને મેજર ડૉવલીન એક હિન્દુ રાજપુત છે, એ માટે સંશય ન રહ્યો. તેઓ તે અમૂલ્ય વસ્તુઓ જોઇ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. પેલી છોકરી તથા તેના આશકને પણ પેટીમાંથી નીકળેલાં અમૂલ્ય

વચ્ચાલકારો જોઈ પહેલાંથીજ તેને તકડાવી નહિ લેવા માટે પસ્તાવો થવા લાગ્યો. તેમાંના કેટલાક અલંકારો તો કર્નલ ડૉવલીનની ભૂસંપત્તિ કરતાં પણ વિશેષ કિમતી છે, એ જોઈ તે નખરેખાજ નાજનીનને ઘણેજ અનુતાપ થયો. મેજર ડૉવલીનની સ્થિતિ આ વખતે કંઈક જુદીજ હતી. આ વખતે તેને પેલાં સ્વપ્નની બાદ થઈ આવી. જન્મદાતા માતાપિતાનું ઠંદપનાચિત્ર તેની આંખ આગળ વરી આવ્યું. તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. આ પારકા દેશમાં આપણાં અશ્રુ લૂછવાને કોઈ પણ આપ્તજન નથી એમ ધારી તેણે પોતેજ પોતાનાં અશ્રુ લૂછી નાંખ્યાં અને બધો સામાન લઈ તે કોર્ટમાંથી બહાર આવ્યો.

આ તરફ લંડનવાસીઓ ફરિયાદી તરફ કાંતુહલ દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. કેસનો નિકાલ થતાંજ 'યોગ્ય ન્યાય થયો છે,' એમ ઘણા ખરા ઠહેવા લાગ્યા; પરંતુ આ ન્યાય કેટલો ખરો હતો, તેની તો વાંચકવૃન્દને ખબરજ છે. અસ્તુ. આપણે તે સાથે વધારે કામ નથી. આપણા સ્વદેશમાં મેજર ડૉવલીનની હવે કેવી સ્થિતિ થઈ, તેજ આપણને જોવાનું છે, કોર્ટમાંથી બહાર નીકળી તે રસ્તા પર તો આવ્યો; પરંતુ હવે ક્યાં જવું તેનો તેને વિચાર થઈ પડ્યો. થોડા વખત પહેલાં જે શખસ પોતાની માલેકીના મહેલમાંથી નીકળીને કોર્ટમાં આવ્યો હતો, તેજ શખસ અત્યારે આશ્રયહીન-ધરખાર વિનાનો-ભીખારી જેવો થઈ પડ્યો હતો. તેના મનમાં અત્યારે કેટલું દુઃખ થતું હશે તેની ઠંદપના તો વાંચકોએજ ઠરી લેવી. લંડનમાં તેના ઘણા મિત્રો હતા, પણ આજ તેના મિત્ર તરીકે બહાર પડનાર કોઈ નહોતું. એકંદર રીતે જોતાં પાશ્ચાત્ય લોકોમાં અંગ્રેજ સભ્ય અને ઉદાર તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તેઓમાં પણ પાશ્ચાત્યોની માફક વર્ણદ્વેષ ઘણેજ છે. વર્ણદ્વેષ-કળા જોરાનો લેહ-તે તો પાશ્ચાત્યોનો સ્વભાવ ધર્મજ બની ગયો છે. મેજર ડૉવલીનના આટલા દિવસ સૂધી ઘણા રનેહીઓ હતા. પાશ્ચાત્ય સમાજ તેના સચ્ચરિત્રને લીધે તેની તરફ ઘણીજ માનભરેલી દૃષ્ટિથી જોતો હતો; પરંતુ આજે-તેજ મેજર ડૉવલીન એક હિન્દુ છે એટલું સમજવાંજ તેજ આંગ્લસમાજ તેના તરફ વિરસ્કાર દર્શાવવા લાગ્યો. તેના ઈષ્ટ મિત્રો તેને પોતાનો રનેહી ઠહેવરાવવામાં હલકાપણું સમજવા લાગ્યા. એટલુંજ નહિ, પણ દુઃખપર હામની માફક એક લશ્કરી અધિકારીએ આવીને તેને જણાવ્યું કે, તું એક હિન્દુ છે. તેથી તને મેજરની પદ્વીથી

ફર કરવામાં આવે છે ! અહા ! ડાવલીનની કાર્ય તત્પરતા, સુદક્ષતા, શ્રેય, રણકૌશલ્ય—એ બધા પર માત્ર હિન્દુ હોવાને લીધે પાણી ફરી વળ્યું ન રસ્તામાં ઘરે ઘરે ભટકનારા લીખારીઓમાં અને ડાવલીનમાં હવે શો ફરક રહ્યો ? લીખારીનું તો એટલુંએ સૌભાગ્ય છે કે તે વગર ખાસ્ટીએ જ્યાં ત્યાં પોતાનો હાથ લાંબો ફરી શકે છે; પરંતુ આપણા ડાવલીનની સ્થિતિ તો લીખારી કરતાં પણ બહુતર-શોચનિય હતી !!

પ્રકરણ છઠું.

પ્રણયાહુતિ !

ગયા પ્રકરણની હઠીકત વાંચ્યા પછી વાંચકોના મનમાં કદાચિત્ત એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ હશે કે, મેજર ડાવલીનને આટલી બધી વિપદાવસ્થામાં આવવાનું કારણ શું ? તેની પાસે અમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકારો હતા, તો પછી એક લીખારી કરતાં પણ ખરાબ દશા તેની કેમ થઈ ગઈ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તદ્દન સહેલો છે. ડાવલીન જેવા ઉદાર, સચ્ચરિત્ર માણસના અંતઃકરણમાં પિતૃધન વેચવાનો વિચાર આવે, તો તો પછી તેને ક્ષુદ્ર હૃદયનો કહેવામાં કોઈપણ અવતરો દોષ નથી; પરંતુ તેના શરીરમાં પવિત્ર હિન્દુ રક્તનો પ્રવાહ વહેતો હોવાથી તેવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો નહિ. જન્મથીજ માતાપિતાનો વિયોગ તેમાં પણ વળી દૈવયોગે તેમનાં સ્મૃતિચિહ્નરૂપ જે સંપત્તિ મળી—તે પણ પોતાથી દૂર ન થાય એવું તેના મનમાં સહજજ આવ્યું અને તેથી તેણે તે સંપત્તિ નહિજ વેચવાનો ઠરાવ પોતાના મનમાં કર્યો. સંરક્ષક પિતાની સંપત્તિથી પોતે વિમુખ થયો તે માટે પહેલાં તો તેના મનમાં જરા લાગી આવ્યું, પણ થોડા વખત પછી તેના તે વિચારો બદલાઈ ગયા અને થયું તેજ સાડું થયું એમ તેણે માન્યું. જે સંપત્તિ ઉપર કાયદેસર પોતાનો અધિકાર નથી તે સંપત્તિ મળીજ નહિ તે સાડું થયું; એમ તેના મનમાં વિચારો આવવા લાગ્યા. ડાવલીનનું અંતઃકરણ કુદરતીજ ઉદાર અને આશાવાદી હતું. નિરાશ થઈ, શું કરું ? ક્યાં બઠું ? એવા બહીષ્ણુ વિચારો તેના મનમાં આવતા નહોતા. કોઈપણ કામમાં ધૈર્યથી નહિ ડગમગતાં પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું એવાજ વિચારનો તે

હતો અને તેથી પોતાના ઉપર આવી પડેલા વખતને તે દુઃખરૂપ માનતો નહોતો. ઇશ્વર ઉપર તેને અડગ વિશ્વાસ હતો. હયામય-લક્ષ-વત્સલ પરમાત્મા ગમે તેવા સંકટના વખતમાંથી પણ પોતાને પાર પાડશે એવી તેને ધ્વજા હતી. કોર્ટમાંથી નીકળી રસ્તાપર આવ્યા પછી, હવે શું કરું-તે વિષે તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો. આખરે વિચાર કરતાં કરતાં તેણે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરી પોતાની જન્મભૂમિ-પોતાનો સ્વદેશ, પોતાની માતૃભૂમિ-જે ભરતખંડ-ત્યાં જવાનો અને જીવંત સૂધી તેનીજ સેવા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સ્વદેશ પ્રેમની લહરીઓ તેના અંતઃકરણમાં ઉછળવા લાગી. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી અને તેજ પળે તે પોતાના હિન્દુ નોકર બન્નુને ભેટી પડ્યો અને પ્રેમાશ્રુથી તેને ભીંજવી નાખ્યો !

પ્રિય વાંચકગણ ! અત્યાર સૂધી અમોએ બન્નુ વિષે કાંઈ પણ કહ્યું નથી, એ ખરેખર એક મોટી ભૂલ કરી છે. બન્નુ જાતિનો ભીલ હતો પણ ચૂરવીર, બુદ્ધિમાન તથા વિશ્વાસુ હતો. તે અંગ્રેજી લશ્કરમાં નોકરીએ હતો, ત્યારે તેની હાશિયારી તથા કર્તવ્યપરાયણતા જોઈ ડૉવલીને તેને પોતાનીજ ખીલમતમાં રાખ્યો હતો. લાંબા વખતના સહવાસથી તેને સાંચું-તૂટ્યું અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું હતું. ડૉવલીનનો તેનાપર ઘણોજ પ્રેમ હતો અને તેથી તેને પોતાનો દેશ-સંપત્તિ વગેરે બતાવવા માટે તે સાથે લાવ્યો હતો. પોતાના માલિકની હીનસ્થિતિ જોઈ તે ધૈર્યથી નહિ. ડગમગતાં તેનો ઉત્સાહ વધે એવીજ વાતો કરતો હતો. આખરે ડૉવલીને હિન્દુસ્થાનમાં જવાનો વિચાર થયો. પરંતુ બન્ને જણાથી ત્યાં સૂધી પહોંચાય તેટલા પૈસા તેની પાસે નહોતા. તેથી તેણે પહેલાં ફ્રાન્સમાં જવાનું નક્કી કર્યું અને ત્યાં જઈ નોકરી કરી થોડાક પૈસા એકઠા કર્યા પછીજ હિન્દુસ્થાનમાં જવું એમ નિશ્ચય કર્યો. તેના ખીસામાં થોડાક પૈસા તો હતાજ. વળી તેની પાસે એક હીરાની વીંટી તેમજ બીજી થોડીક કિંમતી ચીજો પણ હતી. તે બધી ચીજો તથા કીમતી વીંટી બન્નુને આપી તેણે વેચી આવવા કહ્યું. બન્નુ તે ચીજો વેચી આવ્યો અને જે પૈસા આવ્યા તે લઈ તેજ દિવસે બન્ને જણા ફ્રાન્સમાં આજ્ઞા ગયા. તે વખતે ફ્રાન્સમાંથી નેપોલિયનની સત્તા નીકળી ગઈ હતી. તેની જગ્યાએ લુઈ વંશનો એક પુરુષ રાજ્ય કરતો હતો. તેને અંગ્રેજોની કૃપાથીજ રાજગાદી મળી હતી તેથી કોઈ પણ અંગ્રેજ વ્યક્તિ તરફ તે ઘણાજ આદર-

સાનથી જોતો હતો. હેનરી ડૉવલીને રાજાની મુલાકાત લીધી અને રાજાએ તેના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી પોતાના લશ્કરમાં તેને મેજરની પદ્ધિ આપી. થોડા દિવસની અંદર પોતાના મળતાવડા સ્વ-લાવને લીધે હેનરી ફ્રાન્સની અંદર દરેક જણને પ્રિય થઈ પડ્યો. જ્યાં ત્યાં તેની વાહ વાહ બોલાવા લાગી. દરેક જણ તેના તરફ આદર દર્શાવા લાગ્યાં. ત્યાં તેને કેટલાક મિત્રો પણ થયા અને તેઓની સાથે તે ઘણાજ આનંદથી ફ્રાન્સની અંદર રહેવા લાગ્યો. તેના મિત્રો માહેલા એક શ્રીમાન અને કુળવાન મિત્રને તેની સાથે ઘણીજ ધારી દોસ્તી થઈ ગઈ હતી. તેનો બાપ તથા તેની બહેન પણ ડૉવલીને તરફ ઘણુંજ માન દર્શાવતાં અને તેને વારંવાર પોતાના ઘરે જમવા માટે બોલાવતાં. આવી રીતે તે કુટુંબમાં વખતો વખત જવાથી ડૉવલીનનો તથા તે કુટુંબનાં માણસોનો સ્નેહ ઉત્તરોત્તર વધવા લાગ્યો. ત્યાંનાં ઘણાં માણસોને ડૉવલીન એક દિવસ પણ ન મળે તો કાંઈનું કાંઈ થઈ જવા લાગ્યું. વિશેષતઃ ડૉવલીનના મિત્રની જે એક યુવાન અને ખૂબ મુરત બહેન હતી, તે તો તેનું સૌહાર્ય તથા સદ્ગુણ જોઈ દીવાની બની ગઈ હતી. તે ઘણીજ સુંદર અને વિનયવાળી હતી. સ્વભાવતઃ જ તેને પોતાનાં સૌહાર્ય માટે અભિમાન હતું; પરંતુ ડૉવલીનનો સ્વામ તથા તેની સુંદરતા જોઈ તે પોતાનું અભિમાન ભૂલી ગઈ. ફ્રાન્સની અંદર શ્રીમંત કુટુંબોના ઘણા યુવાનોએ તેની સાથે લગ્ન કરવાને પ્રયત્ન કરી જોયા હતા, પણ તેમાં તે બધાને નિરાશ થવું પડ્યું હતું. માત્ર ડૉવલીનને માટે તે આશા હતી; પરંતુ તેના સાથે સ્નેહ કરવામાં તેને લગ્નનો ઉદ્દેશ બિલકુલ નહોતો. તેમ બને એમ પણ નહોતું. તેઓ માત્ર સુસિલ અને સચ્ચરિત્ર માણસો હોવાથી તેમની સાથે સગાંસંબંધી જેવો પ્રેમ રાખતો હતો. પોતાને મા, બાપ, ભાઈ, બહેન કોઈ નથી-જેનું આ જગતમાં બીજું કોઈ સગું જાણું નથી એવા પરદેશી તરફ તે કુટુંબ પ્રેમ દર્શાવતું હતું, તે જોઈ તેનું મન ઘણુંજ આનંદ પામતું અને તેથી તે બધાની સાથે કૃતજ્ઞ બુદ્ધિથી વર્તતો હતો. પરંતુ ડૉવલીનના આવા સદાચરણને લીધે પેલી યુવાન બાબા તો દિવસે દિવસે અધિકાધિક તેના પર મુગ્ધ થઈ જવા લાગી. ડૉવલીન આપણા તરફ પ્રેમદ્રષ્ટિએ જુઓ છે-પ્રેમ દર્શાવે છે-તે પ્રેમ નિષ્કામ છે; એ જોઈ તે છોકરીએ એક દિવસે પોતાના અંતઃકરણમાંના ઉગ્ર પ્રેમ વિચાર તેની પાસે ઝકટ કર્યા. ડૉવલીન કાંઈ

અરસિક નહોતો. તેણે પણ તે વાતને ઘણાજ આનંદથી અનુમોદન આપ્યું. એક તો તે સુંદર હતી અને તેમાં પણ વળી તેના સદાચરણ તથા પ્રેમાળ સ્વભાવની ડાંવલીનને આટલા દિવસમાં પરીક્ષા થઈ ગઈ હતી, તેથી આવી સદ્ગુણી વિનયવતી સુંદરીને તે પોતાના અંતઃકરણમાં આશ્રય આપે, તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું. જે દિવસે આ વાત બની, તેજ દિવસથી તે બન્નેની વર્તણૂકમાં ફરક પડવા લાગ્યો. તે સુવાન કુમારિકા પોતાના બાપ અને ભાઈથી જુદીજ ડાંવલીનની મુલાકાત લેવા લાગી. બન્ને જણાં ફરતાં ફરતાં ક્યાંઈનાં ક્યાંઈ નીકળી જતાં અને ત્યાં ઠલાકોના કલાકો સૂધી વાતામાં મશગુલ રહેતાં એક ઠેકાણે જમવા બેસતાં. રમવા પણ સાથેજ જતાં. તે છોકરીની આવી વર્તણૂકથી તેના બાપ તથા ભાઈએ ધાર્યું કે તેણે પોતાનું અંતઃકરણ ડાંવલીનનેજ સોંપ્યું હોવું જોઈએ અને જણાવ્યો તે વાત માટે જોડું નહિ લાગતાં ઉલટો આનંદજ થયો. ડાંવલીન જેવો સત્પાત્ર વર મળે, એ તો મોટો સૌભાગ્યની વાત એમ તેમને જણાવા લાગ્યું. આસ્તે આસ્તે લગ્નની વાત નક્કી થવા લાગી, પણ તે પહેલાં ડાંવલીનનો જન્મ કયા કુટુંબમાં થયો છે, તેની કાંઈ વડીલોપાજીત મિલકત છે કે નહિ વગેરે બબર મેળવવાના, ઉંશથી છોકરીના ભાઈએ એક દિવસે ડાંવલીનને પ્રશ્ન કર્યો, ડાંવલીન સત્યવાદી હતો. ખરી હકીકત કહેવાથી લગ્નનું કામ ભાંગી પડશે એમ તેને બિલકુલ આવરી નહોતી અને તેથી તેણે પોતે એક હિન્દુ રાજકુમાર છે અને ભાગ્યને વશ થઈ પોતે દેશપરદેશ રખડે છે એ વિષે સંવિસ્તર હકીકત પોતાના રનેહીને કરી. ડાંવલીનનો રનેહી ખરેખર ઉદાર અંતઃકરણનો હતો, તેના મનમાં ડાંવલીન માટે ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું, તોપણ તેના મનમાં અનાદર ઉત્પન્ન થયો નહિ. પરંતુ તેના સત્વાદીપણાને લીધે ઉલટી તેના તરફ પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. છોકરીની સ્થિતિ પણ તેવીજ થઈ. તેના અંતઃકરણમાં ડાંવલીન માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવાને બદલે બમણો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો; પણ તેના બાપની સ્થિતિ તેવી નહોતી. તેની તો આ ખરી હકીકત બબર પડતાંજ પગથી તે માથા સૂધી કોષ ચઢયો અને ડાંવલીનને ગાળો આપતો આપતો તે બોલ્યો:- “હિન્દુ થઈને ક્રેન્ય સી સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે? હરણના બચ્ચાના સિંહણની સાથે લગ્ન! નહિ, નહિ, તેમ બનશે જ નહિ! કાગડાને હાંધરૂં નહિજ મળે!”

પ્રભુને માલૂમ કે કોણ કોની પછવાડે લાગ્યું હતું. સિંહણ હરણના પછવાડે પડી હતી કે, હરણી સિંહની પછવાડે પડી હતી ! કાળની વિષમ ગતિને લીધે હિન્દુ જાતિની દશા આજ કુતરાના કરતાં પણ વધારે શોચનિય બની ગઇ છે, જેથી આવા ક્રેન્ચ શ્રીમાને પીજરા માંહેલા સિંહની ઉપર કાંકરીઓ મારે, ગમે તેવી ગાળો આપે, તોપણ તેનો પ્રતિકાર કરવાનું તેમના હાથમાં ક્યાં છે ? ગારામાં ખૂંચી ગયેલા હાથીની પીઠ પર શિયાળીયાં કૂદકો મારી મિબજ બતાવે, તેવોજ આ પણ એક બનાવ હતો. પેલા વૃદ્ધ ક્રેન્ચ ગૃહસ્થે ડાવલીનને ધુતકારી કહાડ્યો તો ખરો; પરંતુ તેની પુત્રી તેમ કરવાને ક્યાં તૈયાર હતી ? હિન્દુ પતિ મળે કે ક્રેન્ચ પતિ મળે, તે વિષેનો તેને વિચારજ આવતો નહોતો. તેને તો માત્ર ડાવલીનનીજ ઇચ્છા હતી, પછી ભલે તે ડાવલીન ગમે તે જાતિનો હોય. તે વીર છે, સદ્ગુણી છે, સુંદર છે, સદાચારસંપન્ન છે—એજ તેના ઉદાર અંતઃકરણની અને ઉચ્ચકુળની ખાત્રી છે એમ તે માનતી. એકાદા ક્રેન્ચ પણ દાડડીઆ અથવા એકજ વખતે અનેક સમજીઓ તરફ નેત્રકટાક્ષ ફેંકવાવાળા સજ્જાતિય યુવાનને અંતઃકરણ અર્પણ કરવા કરતાં પવિત્ર અંતઃકરણના હિન્દુને પોતાનું દિલ સ્વાધીન કરવાનું તેને વધારે યોગ્ય જણાતું હતું. તેના ભાગ્યે પણ બહેનના સુખ માટે પોતાના વૃદ્ધ પીતાને ઘણી આજીજી કરી; પરંતુ વૃદ્ધ પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યો નહિ. તેના આવા નિશ્ચયથી ડાવલીન અને તે છોકરી બન્ને જણાં ઘણાં નિરાશ થઇ ગયાં. કવિકુલભૂષણ કાલીદાસના મેઘદૂત માંહેલા વક્ત્રના જેવી સ્થિતિ ડાવલીનની થઇ ગઇ તથા તેની પ્રિયતમાની પણ શેઠસ્પીયરના રોમિયો અને જુલીયટ નાટક માંહેલી જુલીયટના જેવી સ્થિતિ થઇ. ડાવલીનની સ્થિતિ જો કે યક્ષના જેવી થઇ હતી, તોપણ તેની ગંભીરતા કે ધૈર્ય બિલકુલ નાશ પામ્યાં નહોતાં. તે પોતાનું દરોજનું કામ પૂર્વવત્ તત્પરતાથીજ કરતો હતો. ખરેખર ડાવલીને પોતાનું અંતઃકરણ તે ક્રેન્ચ બાળાને સ્વાધીન કર્યું હતું અને તે મધુર બાલિકાએ ડાવલીનની સાથેજ લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી સહજજ તેનું મન ઉદાસ થઇ ગયું. ડાવલીન હિન્દુ છે, એમ ખબર પડતાંજ પેલા વૃદ્ધ ક્રેન્ચ ગૃહસ્થે તેને પોતાને ઘરે આવવાની મના કરી તથા પોતાની પુત્રીને પણ બહાર જવાની બંધી કરી તોપણ તે યુવાન બાલિકા પોતાના ભાઈની

મારફત ડાવલીન ઉપર પ્રેમપત્રો મોકલ્યાજ કરતી હતી. તેની પ્રકૃતિ આસ્તે આસ્તે ક્ષીણ થવા લાગી, એ જોઈ તેની માથે પોતાના પતિને પગે પડીને કયા માગી; પરંતુ ફર હૃદયના વૃદ્ધનો નિશ્ચય તલમાત્ર પણ ડગ્યો નહિ. આમ દરેક રીતે નિરાશ થવા પછી તે બાલિકાએ ડાવલીન સાથે છુપાં લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેવા આશયનો એક પત્ર તેણે ડાવલીનપર મોકલ્યો. આવી રીતે લગ્ન કરવા માટે તેના મનમાં ઘણુંજ લાગી આવતું હતું, પણ નાઈલાજે તેને તેમ લખવું પડ્યું હતું. તેને તો ખાત્રીજ હતી કે ડાવલીન આ બાબતમાં સંમત થશે; પરંતુ તેમ થયું નહિ. ડાવલીને પ્રત્યુત્તરમાં લખી જણાવ્યું કે, “મારો પ્રાણ જતાં પણ હું આવું ચોરીનું કામ કરીશ નહિ.” પત્ર વાંચતાંજ તે જરાક નિરાશ તો થઈ, પણ આ ઉત્તરથી તેના અંતઃકરણમાં ડાવલીનની પવિત્ર મૂર્તિ વધારે ઉચ્ચતર જગાએ અધિષ્ઠિત થઈ. તે હવે વિયોગિની-વિરહિણી બની ગઈ. જ્યાં ત્યાં તે ડાવલીનને જોવા લાગી. તેણે પોતાના શરીરને બાપને ઘરે મૂક્યું અને મનને ડાવલીન પાસે મોકલાવી દીધું. અહોનિશ-રાત્રિ અને દિવસ તે ડાવલીનમય બની ગઈ. ખાવું, પીવું, મોજમજાહ કરવી દરેક ચીજનો તેણે ત્યાગ કર્યો. તે દિવાની બની ગઈ. તેના બાપને પોતાની પુત્રીની આવી શોચનિય સ્થિતિ જોઈ સંશય આવ્યો કે, કદાચિત્ ડાવલીન તેને નહસાડી જવાનો પ્રયત્ન પણ કરે, તેથી તેવો સંશય આવતાંજ તે પોતાની પત્નીને તથા છોકરીને લઈ ઇંગ્લેન્ડ આવ્યો ગયો. આવ્યો ગયો એમ કહેવા કરતાં આ ઠેકાણે જ નહાસી ગયો-પલાયન કરી ગયો-એમ કહીએ તો તે પણ કાંઈ ખોટું નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં ગયા પછી તે યુવાન બાલિકાની અનુપમય ખૂબસુરતી જોઈ મ્હોટા મ્હોટા લોર્ડ લોકોના છોકરાઓ તેના હાથની ઉમેદવારી કરવાને માટે આવ્યાં; પરંતુ તેણે તો પોતાનો દેહ-આત્મા સર્વસ્વ ડાવલીનનેજ અર્પણ કરેલ હોવાથી દરેક જણ નિરાશ થઈને પાછા ગયા. તે ક્યાંઈ બહાર જતી નહોતી અને ઘરની અંદર કોઈની સાથે બોલતી નહોતી. માત્ર એક એકાંત ચોરડીમાં બરાઈ ખેસી ડાવલીનનું ચિંતન કર્યા કરતી હતી. તેના બાપ તેને આવી સ્થિતિમાં રાખવા માટે કબૂલ નહોતો. તેણે તરતજ એક શ્રીમાન કુટુંબના યુવાન સાથે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્ને કુટુંબો શ્રીમંત હોવાથી લગ્નની ધામધૂમ મ્હોટાં પાયા ઉપર થવા લાગી. તેના બાપને એવી આશા હતી કે,

લગ્ન થયા પછી છોકરીની ઉદાસીનતા અને ક્ષીણાવસ્થા નાશ પામી પોતાના પતિ સાથે આનંદમાં રહેશે. લગ્નનો દિવસ આવ્યો. દેવળમાં જવાનો વખત થતાંજ કેટલીક દાસીઓ કન્યાને સુંદર વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવવા માટે તેની ઓરડીમાં ગઈ; પણ બારણામાં પગ મૂકતાંજ એક દાસી ભયંકર ધૂમ પાડી બેશુદ્ધ થઈ પડી ગઈ. તરતજ આસપાસથી બધાં માણસો દોડી આવ્યાં. ઓરડીમાં જઈને જુએ છે તો મધુર ક્રેન્ચ બાલિકા પોતાના હિન્દુ પ્રિયતમ-ડૉવલીનની પ્રેમપત્રિકા છાતી પર રાખી મરી ગયેલી પડેલી હતી ! હુદ્દેવી ડૉવલીન ! પરદેશમાં એકલવાઈ સ્થિતિમાં તને મળનારી સહુધર્મિણી આખરે તારાજ ચિંતનમાં-તારાજ પ્રેમયજ્ઞમાં બળીદાન રૂપે હોમાઈ આ ક્ષાની દુનિયા છોડી ચાલી ગઈ ! આપ્ત બાંધવશૂન્ય જગતમાં તને મળનારી સહુચરી તારા નામનો ઉચ્ચાર કરતી કરતી પરલોકવાસો થઈ ગઈ ! તને નિરાશાના સમુદ્રમાં વહેતો જોઈ-તેમાંથી તારી-સુખના નંદનવનમાં લઈજતાં અર્ધે રસ્તેજ ડુબી ગઈ ! તું તો માત્ર હતો તેવો ને તેવોજ રહ્યો ! તારૂં નસિબજ તેવું હોવું જોઈએ-નહિ તો વળી બીજું શું ?

પ્રકરણ ૭ મું.

માતૃભૂમિનું દર્શન.

. ઉપરોક્ત ક્રેન્ચ રમણીના મૃત્યુથી આખું ઇંગ્લેન્ડ બળભળી ઉઠ્યું, પણ તે આશ્ચર્ય અને તિરસ્કારને લીધે બળભળી ઉઠ્યું હતું-દુઃખથી ઠિંવા સહાનુભૂતિથી નહિ, એ એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. ફ્રાન્સની અંદર પણ આ સમાચાર જલ્દીથી પહોંચી ગયા અને ત્યાંના લોકોને ચર્ચા કરવાનો એક નવિનજ વિષય મળ્યો; પરંતુ ડૉવલીનને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે, તેની વાંચકોએજ કલ્પના કરી લેવી. સુંદર અને સરળ સ્વભાવની ક્રેન્ચ બાલિકાએ તેના હૃદયનું આકર્ષણ કરી લીધું હતું-તેના બાપ નિરૂદ્ધ હોવા છતાં પણ ડૉવલીન સિવાય બીજા કોઈની સાથે લગ્ન નહિ કરવાની તેણે પતિશા લીધી હતી-તે જોઈ ડૉવલીને પણ તેને પોતાનો પ્રેમ-પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. આવી હદ

નિવાસી પ્રિયતમાનું પોતાના ચિંતનમાંજ મૃત્યુ થયેલું જોઇ કોણ માથું વંજાયાત માફક વિચારશૂન્ય નહિ થાય? ડાંવલીન શૂરવીર હતો, ધૈર્યવાન હતો, ગમે તેવા પ્રસંગ સામે ટક્કર ઝીલે તેવો હતો, પણ આ વખતે તે ખરેખર હતનીર્ય બની નહાનાં બચ્ચાંની માફક રડવા લાગ્યો. તે તદ્દન નાકમેદ થઇ ગયો. દશે દિશાઓ તેને શૂન્યકાર દેખાવા લાગી. મૂળમાં બન્ને પ્રેમીઓનો વિયોગ થયો ત્યારથીજ ડાંવલીન હમેશાં ઉદાસીનતામાં રહેતો હતો અને તેમાં વળી પોતાની પ્રિયતમાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને તો તેના દિલપર અખત આઘાત થયો અને તેથી તાવના સપાટામાં સપડાઇ તે બીછાનાવશ થઇ ગયો. દિવસે દિવસે તેનો તાવ વધવા લાગ્યો. તેને ખિલકુલ શુદ્ધિ રહી નહિ અને તેવી દશામાં તેણે એમને એમ કેટલાંક અઠવાડીયાં અચેતનાવસ્થામાં કાઢ્યાં. કોઇ કેમ વખત તો તેની સ્થિતિ એવી ગંભીર થઇ જતી કે, ઇશ્વર કૃપાએજ ડાંવલીન આ મંદવાડમાંથી બચે એમ જોનારાઓને લાગતું. અને થયું પણ તેમજ હોત; પરંતુ પ્રભુભક્ત-નિમઠહલાલ બન્નુની સેવા આકરીથી ડાંવલીનની પ્રકૃતિ ધીરે ધીરે સુધરવા લાગી અને લગભગ બે મહિને ન સડજ હરવા ફરવા માટે શક્તિવાન થયો. તેની પ્રકૃતિ બે કે સુધરતી હતી, તોપણ તેના હૃદયપર જે આઘાત થયો હતો, તે ને કાલમજ હતો. તેને પોતાના જેવો દુર્ભાગી આખા જગતમાં કેમ નહિ હોય, એવી ખાતરી થઇ અને તેથી હમેશાં ચિંતામાંજ રહ્યા કરતો હતો. એક દિવસે આવા દુર્ભાગ્ય વિચારની લહરીઓ તેના અંતઃકરણમાં ઉઠવા સાથે તે બડબડવા લાગ્યો:-

“ભક્તવત્સલ પરમેશ્વર ! મહારા જેવા દુર્ભાગીને જન્મ આપવામાં તારો કયો હેતુ સમાયેલો છે? મહારા જેવા કમલાગ્ય કોઇ હોય, તો ને માત્ર હુજા શું. જે માતાપિતાએ મને જન્મ આપ્યો, જેણે આવી સુંદર વસુંધરાને સ્વાધીન કીધો, તેમનું પણ દર્શન કરવા લીધું નહિ? કદાચિત્ તેમનું દર્શન થયું હશે-કદાચિત્ શું ખરેખર થયુંજ હોવું જોઇએ; પણ જે દર્શનસ્મૃતિ, સ્મૃતિપટપર સુદ્રિત થઇ નથી, તે સ્થિતિ અનુભવીને ઉપયોગ શું? હા, કદાચિત્ તે જન્મ-દાતાઓનો મહાન લાઘવ નાશ થયો હોય! મહારાજ રક્ષણને લીધે તેઓ અહિં તહિં રખડતાં સ્વર્ગવાસી થયાં હોય! ત્યારે શું તેઓનાં મૃત્યુના એક કારણ તરીકે ન ગણાઉં? વાહ, ત્યાર પછી દેવતાતુલ્ય કર્તવ્ય ડાંવલીન અને લેહી ડાંવલીને પુત્ર કરતાં પણ વિશેષ રીતે મહારાજ

રક્ષણ ઠયું—તેઓ પણ અકસ્માતિક રીતે મૃત્યુ પામે—એ હૃદય નહિ તો ખીજું શું ? મૃત્યુ વખતે દેવીસ્વરૂપ પાળક માતાની મુલાકાત પણ થવા દીધી નહિ ! એટલુંજ નહિ—ઠઠાચિત્ત સંરક્ષક પિતાના મૃત્યુ વખતે પણ હાજર હોત તો મારા પર આટલી બધી આફતો આવત નહિ. જેણે અત્યાર સુધી માફ પુત્રવત્ પાલન કીધું, તે મૃત્યુ વખતે પોતાની બધી સંપત્તિ એક બદચાલની કુટીલ છોકરીને આપી બાય, અને મને એક પાઈ પણ આપે નહિ એ શું બનવા જોગ છે ? નિઃસંશય, તેમણે પોતાની બધી સંપત્તિ મૃત્યુપત્ર બનાવીને મનેજ આપી હોવી જોઈએ. અને આખરે મારા બરો જન્મવૃત્તાંત મને સમજાય તેવા ઉદ્દેશથીજ તેમણે તેનો ખુલાસો ત મૃત્યુપત્ર સાથે રાખી તે કાગળ પત્રો મને આપવા માટે તે છોકરીને સ્વાધીન કીધા હોવા જોઈએ; પરંતુ પાશ્ચાત્ય સભ્યકુલનાં પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે મારી એક બીખારી કરતાં પણ વધારે શોચનીય દશા કરી દીધી ! ”

ઠાવલીન થોડો વખત શાંત પડ્યો રહ્યા, વળી પાછી તરંગોની લહરીઓ તેના અંતઃકરણમાં ઉઠવા લાગી. તે બોલ્યો:—“તે સંપત્તિની મેં પરવા કીધી નથી. ગમે તેવી વિપદાવસ્થામાં હોગમળ્યો નથી. ઇશ્વરે શરીર સામર્થ્ય આપ્યું છે, બાહુબળ દીધું છે, સુવિચારશક્તિ પણ છે ! આવી આશય સંપત્તિ મળી હોવાથી મને ખીજની વગર હક્કની સંપત્તિ મળી નહિ, તે સાફજ થયું. સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર, તે માટે હું તો તારો આભારજ માનું છું. આવી વિપત્તિઓમાં ધક્કેલી તું મારી પરીક્ષા કરે છે—કસોટીએ ચડાવે છે—તે જોઈ મને અપરંપાર આનંદ થાય છે. તારીજ કૃપાને પાત્ર થવું એવા ઉદ્દેશથી આજ સુધી હું સદાચારથી વર્ત્યો છું અને જીંદગી સુધી તેમજ વર્તીશ. પરંતુ હીન દયાળુ, તારા કૃપાછત્ર નીચે હું જલદી આવું તેવા હેતુથી મને રહાય કરવા તૈયાર થનાર ક્રૈન્ય રમણીને તેં મારા પાસેથી શા માટે ઝુટાવી લીધી ? જગતમાં મારા ઉપર પ્રેમ કરનાર કોઈ નથી. નિરાશાથી જેમ તેમ દિવસો વિતાડું છું. તેવામાં આશાની એક કળી ખીલી નહિ ખીલી—એટલામાં તો તેં તોડીને કરમાવી નાખી ? શું આ બધું મારા હૃદયને લીધે ? મારા નસીબમાં સુખજ નહિ ? ઠાવલીન, હતભાગા ઠાવલીન ! પૂર્વજન્મના કયા પાપકર્મનું ફળ તને આજે ભોગવવું પડે છે ? ”

ઠોવલીન થોડો વખત સ્તબ્ધ રહ્યો અને પછી બોલી ઉઠ્યો:— નહિ, સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ ! તું દરેકના અંતરમાં બિરાજમાન થયો છે, તો પછી નિરાશાને હૃદયમાં સ્થાન આપવું, એ મહાન પાપ છે. હૃદય ઉપર નિરાશાના ગમે તેવા આઘાત થવા દેવા, એ તારી આપેલી શક્તિઓનો દુરુપયોગ કરવા બરાબર છે. પ્રભુ ! તારો બોધ હું કદી પણ વિસરીશ નહિ. મારા હૃદય ઉપર તેની છાપ અક્ષય રહેશે, છતાં, જો હું તારી આજ્ઞા પાળવામાં નિર્બળ માલૂમ પડું, તો મારા ઉપર ગુસ્સે થઈશ નહિ. કારણ કે, મારી આવી સ્થિતિ થવાનું કારણ નિરાશા નહિ, પણ સહાનુભૂતિ છે,—તેની તને ક્યાં ખબર નથી ? જે વીર રમણીએ મારા માટે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર નહિ કરી, તેને માટે મેં જે મહિના સુધી દેહદંડ ભોગવ્યો, તેમાં નિરાશાનો સંબંધ નથી. તેના માટે મેં જરા પણ દુઃખ વેઠ્યું ન હોત, તો એક ક્ષુદ્ર હૃદયના માનવીમાં અને મારામાં શું ફરક રહ્યો ? પ્રભુ, હું આશાવાદી છું, મને એવો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, તારી કૃપાકક્ષામાં આવવા માટે જેઓ પ્રયત્ન કરે છે, તેઓને લોભાના ચણા ચાવીને એક એવું ડગલું આગળ વધવું પડે છે, કદાચિત્ત મારી પરીક્ષા લેવા માટેજ જો મારા ઉપર એક પછી એક દુઃખો ઉત્પન્ન થતાં હોય, તો હું મને પોતાને ઘણાજ ભાગ્યવાન માનું છું. શત્રુ વગરના ખાલી મેદાનમાં તલવાર ફેરવવામાં શેનું પુરૂષાર્થ ? આરે બાબુએ શત્રુઓથી ઘેરાઈ જવા છતાં બધાને પોતાની તલવારનું પાણી બતાવી પોતાનો રસ્તો ખુલ્લો કરી લે, તેજ ખરેખરો શૂરવીર છે. પ્રભુ, મારાં આ દુઃખોને હું તો તારી મહેરબાનીજ સમજું છું. કારણ કે, તેના બીધે મારો ઉત્સાહ બમણું વધ્યો છે—શરીરમાં બમણું બળ ઉત્પન્ન થયું છે—તારાં પરનો મારો વિશ્વાસ શુદ્ધ બન્યો છે. તારૂં કૃપાકવચ્ચ મારા શરીરની આસપાસ હોય તો પછી આવા હજારો સંકટોનો નાશ કરી શકીશ !”

વિચાર કરતાં કરતાં ઠોવલીનના મહેરા ઉપર રત્નશ ચઢી આવ્યો, તેનાં તેવો તેજથી ચમકવા લાગ્યાં, તેના હોઠો ચરચર ધ્રુજવા લાગ્યા. તે બોલ્યા:—“ હા, ખરેખર, હું યૂરોપનેજ પોતાનો દેશ માનીશ, તેનેજ ઈર્ષભૂમિ માનીશ અને મારી માતૃભૂમિ—ભારત માતાને વિસરી જઈશ—એટલા માટેજ ઇશ્વરે કેવળ ખાલીકાનો અને મારા સંબંધમાં વિશ્લેષ નાંખ્યો—હમેશને માટે જુદા કરી દીધાં. પ્રભુ, મને જે શિક્ષા થવા બંધવી હતી તે બરાબર થઈ છે. જે યૂરોપ ઉપર મારો

પ્રેમ હતો, તેજ મારી કર્મભૂમિ અને તેજ મારી જન્મભૂમિ એવી એક વખત મારી પવિત્ર ભાવના હતી; પરંતુ ? હવે—નહિ, તેમ નહિ બને. યૂરોપને માટે મારા મનમાં હવે સંપૂર્ણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો છે. હવે તો માત્ર એક પવિત્ર દેશનું નામ સાંભળી શરીર રોમાંચિત થઈ જાય છે. ‘ભારત !’ કેવું પવિત્ર અને અર્થપૂર્ણ નામ ! આટલા દિવસ સુધી મારી તે કર્મભૂમિ હતી—હવે જન્મભૂમિ છે. ભારત માતા ! અત્યાર સુધીમાં આજ્ઞાનતાને લીધે તારા આ બાળક તરફથી જે જે અપરાધો થયા હોય, તે ક્ષમા કરજે. મારા અપરાધોના પ્રાયશ્ચિત માટે મારાથી જ્યાં સુધી બનશે ત્યાં સુધી તારી સેવા કરીશ. તું મારી જન્મભૂમિ છે, એ વિષેની મને બખર નહોતી તે પહેલાં પણ મારો તારા ઉપર પ્રેમ હતો. હિન્દુસ્થાન-હિન્દુભૂમિ-નામ સાંભળતાંજ મારું હૃદય થડકી ઉઠતું પણ તેમ થવાનું કારણ શું ? તેનું તો મને આશ્ચર્ય જ લાગતું હતું. હવે આશ્ચર્યનો નાશ થયો છે. તેની જગ્યાએ શ્રદ્ધા અને ભકિત ઉત્પન્ન થયાં છે. સર્વાન્તર્યામી પ્રભ ! મારી આય માતાનો આખા વિશ્વમાં જયજયકાર થવા દે.

“સહ્યતનું” વૃથા અભિમાન રાખનારા યૂરોપ કરતાં મારી અસહ્ય પવિત્ર પૃથ્વીભૂમિ મને તો સ્વાર્ગદિપિ ગરિયસી ! હિન્દુ જાતિએ પ્રાચીન કાળથીજ આખા જગતને સહ્યતાનો પાઠ શિખવેલો છે. તેનો મહિમા ગમે તેવા પ્રહારો થાય તો પણ દિગ્દિગંતરમાં વ્યાપી રહ્યો છે. પરમેશ્વરે તે જાતિને જે સંપત્તિ—જ્ઞાન આપ્યું છે, તે કોઈ પણ લઈ જઈ શકશે નહિ. તેજ સંપત્તિના બળથી આખા જગતનું તો શું પણ સમંસ્ત વિશ્વનું સ્વામિત્વ હિન્દુ જાતિ પાસેજ રહેશે ! હિન્દુઓમાં કેટલાક દોષ છે, નથી એમ નહિ. પરંતુ પાશ્ચાત્યોના-પોતાની સહ્યતાના-સુધારાના શિખરે ચઢેલા માનનારાઓના-તે કરતાં જૂદા દોષોનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કયાં નથી ? હિન્દુઓના દોષ તેઓમાં છે, શુણ્ણો લેશ માત્ર પણ નથી. હિન્દુઓ જાતિભેદ માને છે, બ્રાહ્મણ અને ઢેઢ—બન્ને હિન્દુ હોવા છતાં તેઓમાં આસ્માન જમીનનો ફેર છે; તોપણ તેમનામાં વર્ણદ્વેષ—નથી. ઢેઢ બ્રાહ્મણને પૂજ્ય માને છે, તેનામાં શ્રદ્ધા રાખે છે. બ્રાહ્મણ ઢેઢના પર પ્રેમ કરે છે, તેને આશિર્વાદ આપે છે. જાતિભેદને લીધેજ જો હિન્દુઓને હલકા માનવામાં આવતા હોય, તો તેઓ જાતિભેદ મ્હોડેથી બોલી ખુલ્લા અંતઃકરણથી કબૂલ કરીને પાળે છે, તે માટે તેમના તે શુણ્ણની પ્રશંસાજ કરવી જોઈએ;

પરંતુ પાશ્ચાત્યો-તેઓ મ્હોડેથી કહે છે કે અમે જાતિભેદ માનતા નથી; પણ આ તેમની શક્તા-ધૂર્તતા છે. તેઓને પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોનું કેટલું બધું અભિમાન છે ! આખા જગતના માણસોમાં બધુલાવથી જોવાનું તેમના ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે, એમ તેઓ મ્હોટા અભિમાનથી કહે છે. કોઈનો દ્વેષ કરવો નહિ—કર્યો હોય તો ભયંકર પાપ થાય છે એમ તેમના ધર્માધ્યક્ષા પોકારી પોકારીને કહે છે; પરંતુ મેં શું અનુભવ્યું ? કેટલાક વખતોમાં જીંદગીની પરવાહ નહિ કરતાં જોખમો ખેડ્યા, કેટલાક યુધ્ધોમાં તેઓના કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ રણકૌશલ્ય બતાવ્યું. તેથી ઇંગ્લેન્ડના નિઃસીમ પુત્ર તરીકે ગણી માન આપ્યું; પરંતુ માત્ર હિન્દુ—હું એક હિન્દુ છું એટલું સમજતાંજ તેઓએ પોતાની કૃતજ્ઞતા પર પાણી છોડ્યું ! શું તે ઇષ્ટ છે ? મારી એક બીખારી દરતાં પણ વિશેષ શોચનિય દશા કરવામાં શું તેઓ સરત છે ? હાય ! એક પાણેલા કૃતરા કરતાં પણ હિન્દુ નીચ ! કેન્થો જગતમાં પોતાને બધાથી વધારે સહ્ય મનાવે છે. યુરોપમાં મનુષ્યત્વ અંગ્રેજોને અને દેવત્વ કેન્થોને પ્રાપ્ત થયું છે, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ આ દેવતા દેવત્વનો મને અનુભવ થયાને લીધે, તેનો અર્થ ઉલટો છે કે શું, તેની મને હવે શંકા આવે છે. તે વૃધ્ધ નરખીશાયનો જમાઈ થવાને હું દરેક રીતે યોગ્ય હતો. માફ રૂપ, ગુણ, વગેરે તેને પસંદ હતાં; મારી અસામાન્ય રણનિપુણતા જોઈ તે મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. પોતાની પુત્રીએ યોગ્ય પતિની ચુંટણી કીધી છે, એમ કેટલી વખત મારી પાસે જોદ્યો હતો. પણ હું 'હિન્દુ' છું, એટલું સમજતાં જ તેના પગની આગ માથે રહી ગઈ ! શું તે હિન્દુઓને કુતરાની માફક ક્ષુદ્ર પ્રાણી માને છે ? ધિક્કાર છે આવા આસુરી દેવોને ! બસ, હવે ઘણી મુસાફરી કરી. આવા કૃતજ્ઞ સહ્યદેશમાં અને હંભનિષ્ઠ ધાર્મિક સમાજમાં રહેવા કરતાં પોતાની માતૃભૂમિમાં રહી, બીખ માંગીને પેટ ભરવું પણ વધારે ઐયરકર છે.”

ઉપર પ્રમાણે ડૉવલીનના અંતઃકરણમાં જે જે વિચારો ચાલતા હતા, તેનું ખરેખરું ચિત્ર ચીતરવાનું કામ કવિ કદવનાની બહાર છે. આ ક્ષુદ્ર લેખનીએ તેનો જે સારાંશ આપ્યો છે, તે તો માત્ર તેના અંતઃકરણની તે વખતની સ્થિતિનો આભાસ છે. એકાદ મહાન કામ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પોતાના મુહૂર્ત પાસે તે વ્યક્ત કરવી એ માણસનો સાધારણ પ્રકૃતિધર્મ છે. ડૉવલીનના મનમાં પણ આવ્યું કે

પોતે જે સંકલ્પ કર્યો છે, તે ઠ્યાં સુધી ખરો છે તે માટે એકાદ મુહૂર્તને પૂછી જોવું; પરંતુ તેણે જ્યારે વિચાર કરી જોયો ત્યારે જનુ સિવાય બીજું કોઈ તેની નજરમાં આવ્યું નહિ. ડાવલીન તે વખતે કેન્દ્ર લશ્કરમાં ઠર્નલના હોદ્દા પર હતો, તેથી તેને ત્યાંની રીત પ્રમાણે લશ્કરી દવાખાનામાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. તેની સાથેના લશ્કરી અમલદારો ત્યાં બેઠા હતા; પરંતુ ‘અસહ્ય હિન્દુ’ કરી તીરસ્કાર કરનારા કેન્દ્રોની સલાહ લેવા કરતાં અશિક્ષિત પણ સહાયરણી જનુની સલાહ લેવાનું હજાર દરજ્જે વધારે સારું, એમ તેણે ધાર્યું, અને તે પ્રમાણે તેણે પોતાનું હૃદય જનુની આગળ ખોલ્યું. જનુ અશિક્ષિત હિન્દુ હતો, તેનામાં પડિતો પ્રમાણે વાકપટુતા નહોતી; તો પણ બે ચાર શબ્દોના એક ન્દાનાં વાક્યમાં તેણે પોતાનું હૃદય ઉતારી ડાવલીનને અનુમતી આપી. તેણે કહ્યું—“હુજૂર, આપણા દેશમાં આવોને? જ્યાં આપણે ઉત્પન્ન થયા છીએ તે માતા પોતાનાં જન્મ્યાને પેટ પૂરતું ખાવા પીવા નહિ આપે?”

જનુનો ઉત્તર સાંભળી ડાવલીનના મનના ઉત્સાહ બમણો વધ્યો. આ વખતે તેની પાસે થોડા ઘણા પેસા એકઠા થયા હતા અને મનની ઇચ્છા પણ થઈ હતી. તેમાં વળી બીજી તરફથી અનુમતિ મળતાંજ તેણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી હિન્દુસ્થાનમાં આવવાની તૈયારી કીધી. ફ્રાન્સમાંથી ઉપડવાંજ તેણે પાશ્ચાત્ય ભૂમિને છેવટના નમસ્કાર કીધા અને ભારતભૂમિ જો કે તેનાથી ઘણે દૂર હતી તોપણ તેનું સુંદર કલ્પનાચિત્ર જોવામાં લીન થઈ ગયો. કેટલાક દિવસ પછી તેનું વહાણ ઇરાની અખાતમાં દાખલ થયું ત્યારે તેના મનમાં આવ્યું કે, થોડાક દિવસ ઇરાનના શાહની નોકરી કરી પછી સ્વદેશમાં જવું; પરંતુ સંપત્તિ કરતાં માતૃભૂમિના પ્રેમે વધારે ભેર કયું અને તેથી તે વિચાર જેવો મનમાં આવ્યો, તેવોજ સમાઈ ગયો. થોડાક દિવસ પછી તે વખતનું ભારતનું મુખ્ય નગર-અંથ્રેજેનું પ્રવેશદ્વાર-સુરતમાં વહાણે આવીને મુકામ ઠર્યો અને ડાવલીન તથા જનુએ પોતાની માતૃભૂમિ પર પગ મૂક્યો. ડાવલીને જમીન પર પગ મૂક્યો ત્યારે તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, તેના અંતઃકરણમાં જે જે ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેણે માતૃભૂમિ પરની મૃતિકાને પોતાના માથે ચઢાવી અને તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો. આ વખતે તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું—

આંખમાંના અશ્રુથી પવિત્ર માતાને ભીંજવી તે બોલ્યો:—“ હે સ્વર્ગી-
દાપિ ગરિયસી જન્મભૂમિ-ભારત માતા, તારા એકાદા કૃતજ પુત્ર કરતાં
ડાંવલીનનાં અશ્રુ તને પ્રિય નહિ લાગે ? ”

પ્રકરણ ૮ મું.

લાહોર.

માતૃપ્રેમથી દળાઇ ગયેલું ડાંવલીનનું હૃદય થોડા વખત પછી
હલકું થયું, પરંતુ તે સાથે મનમાં એક જાતની ચિંતા પણ ઉત્પન્ન
થઇ. માતૃભૂમિએ તેને પોતાના આશ્રયમાં લીધો ખરો; પણ લવિધ્યમાં
શું કરવું, એ વિચાર તેના અંતઃકરણમાં ઘોળાયા ઠરતો હતો.
સ્વર્ગીદાપિગરિયસી-જન્મભૂમિની પ્રાર્થી થઇ. પણ કર્તવ્યના પ્રશ્નને
નિકાલ હજી સુધી તે કરી શક્યો નહોતો. હવે શું કરવું, કયા ઉપાયોથી
જીવન નિર્વાહ કરવો, વગેરે પ્રશ્નો હજી તેની સામે ઉભાજ હતા.
ડાંવલીને, ફ્રાન્સની અંદર આડું પેદા કર્યું હતું, તે પૈસાને લઇને
હિન્દુસ્થાનમાં કેટલાક વર્ષો સુધી તે સુખથી રહી શકત; પરંતુ
આજસુની માફક એસી રહી, કેઇ પણ જાતનો ઉદ્યોગ નહિ કરી
પૃથ્વીને ભારરૂપ થવાનું તેને પસંદ નહોતું. તે વખતમાં યૂરોપિયન
લાકોએ જેવી વેપારી પેઢીઓ સ્થાપી હતી તેવી એકાદ વેપારી પેઢી
સ્થાપવાનું તેને પસંદ નહોતું કારણ કે, તેને ંહેપાર વિષેની બિલકુલ
ખબર નહોતી. વળી તે વખતનો ંહેપાર-ંહેપાર નહિ પણ એક જાતની
દગલબાજીજ હતી. તેવી તેને પહેલાંથીજ ખબર હતી, તેથી તે ધંધા
માટે તો સંપૂર્ણ તિરસ્કાર આવ્યો. આવી રીતે વિચાર કરી જોતાં
માત્ર એક નોકરીનોજ પ્રશ્ન બાકી રહ્યો. પરંતુ તે પણ કરવી કેવી ?
એકાદા જમીનદાર કિંવા શ્રીમંતની નોકરી કરવામાં કેઇ જાતનો
પુરૂષાર્થ નથી, એમ તે માનતો. કદાચ તે અંગ્રેજ કિંવા ફ્રેન્ચ પાસે
ગયો હોત, તો તેઓએ તેને કર્નલ કિંવા મેજરની પદ્ધિ આપી ન હોત
તો પણ તેની એકાદા મ્હોટા મ્હોટા ઉપર તો નિમણુક કરીજ હોત.
પરંતુ જેઓએ એક વખત હિન્દુપણને લીધે પાલક પીતાની સંપત્તિ
ઉપરનો હક્ક ઉઠાવી દીધો-ફ્રેન્ચ રમણીરતનને તેને સ્વાધીન કરવાને

બદલે મૃત્યુના મુખમાં ફેંકી દીધી, તેઓની નોકરી-ગુલામગીરી કરવા કરતાં મૃત્યુ જ ઉત્તમ એમ તે માનતો. આવી રીતે ભવિષ્યની નોકા કંઈ દિશાએ ચલાવવી તેના વિચાર કરતાં કોઈ દેશી રાજા પાસે જઈને નોકરી કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આ વિચાર તેના મગજમાં આવતાંજ તેણે હિન્દુસ્થાનમાંના દેશી રાજ્યોની ચાલોચાલ કરવા માંડી. આખરે લાંબો વિચાર કરી જોતાં પંજાબના સિંહ રણજીતસિંહ તરફ તેની પસંદગી ઉતરી. તે વખતે રણજીતસિંહ પંજાબનો રાજા હતો અને તેણે ‘ પંજાબના સિંહ ’ તરીકે પોતાની જ્યાં ત્યાં ધાક બેસાડી હતી. પાશ્ચાત્યોના સૈન્યોની રીતભાત તેને પસંદ હતી અને તેથી તેણે પોતાનું સૈન્ય પણ તે પદ્ધતિનું કરવા માટે કેટલાક યુરોપિયન સેનાપતિઓને નોકરીએ રાખ્યા હતા. તે ગુણગ્રાહક હતો, તેથી રણવીર, સાહસી અને મુત્સદ્દી ચોદ્દાની કદર કર્યા વિના રહેશે નહિ એમ ડાંવડીનની ખાત્રી થઈ તેથી તેણે પંજાબમાં જવાનું નક્કી કર્યું. પોતે જવાં પહેલાં કરેલો વિચાર ક્યાં સુધી ચોખ્ખો છે, તે તપાસવા માટે તેણે તે બધી હકીકતથી બંનુને વાકેફ કરી તેની સલાહ પૂછી. સરળ પ્રકૃતિના સ્વામિભક્ત બંનુને પોતાનો માલેક પોતાના પર વિશ્વાસ રાખી સલાહ પૂછે છે, તે જોઈ, પોતે ચોખ્ખો અને કદર કરનાર માલેકની નોકરી કરે છે એમ લાગ્યું. તે બોલ્યો:—“ હુજૂર, પંજાબની મને ઘણી ખરી માહિતી છે. ટોપીવાળા સેનાપતિ માટે રણજીતસિંહના મનમાં ઘણુંજ માન છે, અને તેણે કેટલાક ટોપીવાળા સેનાપતિઓને પોતાની પાસે નોકરીએ પણ રાખ્યા છે. હુજૂર પ્રયત્ન કરશે, તો તે બધાઓના કરતાં પણ વિશેષ માન મેળવશે એવી ખાત્રી છે. પણ હજૂર, પંજાબમાં માત્ર ટોપી અને શમશેરથીજ ફત્તેહ મેળવી શકાશે નહિ. ત્યાંના રીત રિવાજ મુજબ મોટા ડાંગથી-દબદબાથી ત્યાં જવું જોઈએ. ગમે તેમ પણ પંજાબી! તેઓને સરદારી ઠાઠમાઠ તો બતાવવોજ જોઈએ ! ”

ડાંવડીનને બંનુનો સરળ ઉત્તર સાંભળી હસવું આવ્યું. તેણે પૂછ્યું:—“દબદબા સાથે જવું જોઈએ એટલે શું ? ”

બંનુએ નમનતાથી ઉત્તર આપ્યો:—“ હુજૂર ! ત્રણ ચાર તંબુ, ચાર પાંચ ઉંટ, વીસ પચીસ ઘોડા તેમજ બે ચાર ગાડીઓ, એમ લશ્કરી ઠાઠમાઠથી જવું જોઈએ. તમેજ વિચાર કરી જુઓ કે, મને એક-લાનેજ સાથે લઈ જતાં અને આવી રીતે સરદારી ઠાઠમાઠમાં જતાં

કેવા દેખાશે ? ”

ડાંવલીનને આ સલાહ અસંદ પડી; તોપણ બન્નુની હેશિઆરી જોવાના ઉદ્દેશથી તેણે પૂછ્યું:—“ બન્નુ, આટલા બધા ઠઠમાઠથી નહિ જઈએ તો નહિ ચાલે ? ”

“હજૂર ! કેમ ચાલે ? ” બન્નુએ જવાબ આપ્યો. “ સાથે આટલો બધો ઠઠમાઠ અને સરંજામ રાખવાનાં બે ચાર ઠારણો છે. પહેલું તો એ કે, પંજાબની અંદર કેટલાક રસ્તાઓ પર ચોરોનો ઘણો જ ભય છે. ઠગ અને ગામછામોડા—”

બન્નુને વધારે બોલવા નહિ દેતાં વચમાંજ કંપિતસ્વરે ડાંવલીન બોલ્યો:—“ કોણ ? ગામછામોડા ? ”

ગામછામોડા શબ્દ ડાંવલીનના ધ્યાનમાં બરાબર રહ્યો હતો, તેના પાલક પિતાએ જે હકીકત લખી રાખી હતી, તેમાં જન્મદાતા માતાપિતાનો વધ ગામછામોડાએ જ કર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેથી ડાંવલીન જો કે વીરપુરુષ હતો, તોપણ ગામછામોડા શબ્દ સાંભળતાંજ તેનું અંતઃકરણ ધરથરી ઉઠ્યું. ડાંવલીનની આવી આશ્ચર્યચક્રિત મુદ્રા જોઈ બન્નુ બોલ્યો:—“ હજૂર, ગામછામોડા ઘણા જ નિર્દય લોકો છે. માણસોનો પ્રાણ લેવાની તે લોકો પાસે અજબ ઠરામત છે. માટેજ આપણી સાથે આટલો ઠઠમાઠ, સરંજામ અને માણસો જઈએ. વળી, ખુદ રણજીતસિંહ ગમે તેટલો ગુણમાહક હોય તોપણ તેની આસપાસના પાસખાનો તમારી જરા પણ દાણ ગણવા દેશે નહિ. તેથી તે લોકોનું આપના તરફ સારી રીતે ધ્યાન ખેંચાય માટે સાથે રસાલો તો જઈએજ. ”

ડાંવલીનનો ચહેરો આનંદથી પ્રકુલિત થઈ ગયો. બન્નુની મીઠ ઉપર હાથ ઠોકી ને બોલ્યો:—“ શાબાસ ! બન્નુ, ખરેખર તું ઘણો જ ચતુર અને બુદ્ધિશાળી છે. તુંજ બધાં માણસો એકઠા કરવાની તજવીજ કર, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે કોઈ વિશ્વાસઘાતક કિંવા સ્વાર્થસાધુ તેમાં દાખલ થઈ નહિ જાય ! ”

બન્નુએ સહજ હસીને જવાબ આપ્યો:—“ હજૂર ! બન્નુને તે માટે વધારે કહેવું પડે તેમ નથી. ઈશ્વરે એટલું બધું બેવકુફપણું તેને આપ્યું નથી. ”

બન્નુનો ઉત્તર સાંભળી ડાંવલીનને ઘણો જ આનંદ થયો. તેણે ચોતાના બધી ચોજનાઓ સમજાવી તેને સારા સારા જુવાન માણસો

એકઠા કરવા માટે બહારગામ મોકલી દીધા. ડાવલીન સુરતમાં જ રહ્યો, તોપણ તે કાંઈ ત્યાં નિરાંતે બેસી રહ્યો નહિ. તેણે પણ પોતાને જોઈતાં માણસો તથા ઘોડાઓ શોધવા માંડ્યા. તે વખતે સુરત વેપારની દૃષ્ટિએ ઘણુંજ આગળ પડતું શહેર ગણાતું હતું તેથી કેટલાક આરબ વેપારીઓ ઘોડાઓને વેપાર કરવા ત્યાં આવતા હતા. તેમાંના એક આરબ પાસે એક ઘણોજ ઉમદા ઘોડો જોઈ તે વેપારીને મોટા ભાગી કિંમત આપીને ડાવલીને ખરીદ્યો. ઘોડો દેખાવમાં ઘણોજ સુંદર હતો, તેનામાં ચપળતા વિલક્ષણ હતી. ઘોડા દિવસની અંદરજ ડાવલીને તેને કેળવીને પોતાની મઠીમાં લઈ લીધો. ઘોડાની ચપળતા, તેના અસામાન્ય વેગ જોઈ ડાવલીને તેનું બહુન વિમાન નામ રાખ્યું તે સિવાય બીજા પણ પચ્ચીસ ઘોડા ડાવલીને ખરીદ્યા. આ બધા ઘોડાઓ જો કે બહુન જેવા તો નહોતા; તોપણ પછીદાર તો હતાજ. બધા ઘોડાઓને માટે તેણે સામાન નવીન તરેહનો અને પોતાની મરજી મુજબ બનાવડાવ્યો. ડાવલીને પોતે કેટલાક માણસોને એકઠા કર્યા હતા, અને બનુ પણ મોકલાવી આપતો હતો, તેઓને એકઠા કરી ડાવલીને ઠવાયત શિખડાવવા માંડી. ઘોડા વખતની અંદર બનુ બીજા કેટલાક વિશ્વાસુ માણસો લઈને આવ્યો, અને તે લઈને આવ્યા પછી ડાવલીની ખાત્રી થઈ કે બનુ જે માણસો લાવ્યો, તે ખરેખર માણસો છે-દ્વિપાદ પશુ નથી! પહેલાં તો ડાવલીને પાંચ દસ માણસોને લઈનેજ જવાનો વિચાર હતો, પણ એક બે એક બે કરતાં કરતાં લગભગ પચ્ચીસ માણસો તેની પાસે થઈ ગયાં. તે બધા વિશ્વાસુ, શૂરવીર અને સાહસી હોવાથી ડાવલીને કોઈને પણ ના પાડી નહિ. બનુને તે વખતે જે આનંદ થયો, તે અકલ્પનિય હતો. પોતાના માલેકને વૈભવસંપન્ન સ્થિતિમાં જોઈ તેની આંખોમાંથી આનંદાશ્રુ પડતાં હતાં. ડાવલીને બધા ઘોડેસ્વારોને પોષાક ઘણોજ ભવ્ય અંશે કર્યો હતો. બીજા માણસોના પોષાક માટે પણ તેણે સાંજે ધ્યાન રાખ્યું હતું. જેવી રીતે પોષાક, તેજ પ્રમાણે શસ્ત્રો પણ ઉત્તમ અને નવીન તરેહનાં રાખ્યાં હતાં. ડાવલીને આ જ્ઞાની સેનાના સેનાપતિ તરીકે બનુને નીમ્યો અને એકાદ જ્ઞાના સંસ્થાનિકની માફક પોતાના સરંજામ સાથે તેણે પંજાબ તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં તેની પદ્ધતિ, એક સરખો પોષાક અને મરદાની ચહેરા જોઈ મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોના મનમાં પણ ડાવલીન માટે બીતિયુક્ત ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી.

આવી રીતે ઘણાજ ઉત્સાહથી પંજબનો માર્ગ કાપતાં કાપતાં ડાંવલીન લાહોરની લગભગ જમ પહોંચ્યો. જેમ જેમ લાહોર નજીક આવતું ગયું, તેમ તેમ આગળ જતાં કેમ વર્તવું તે વિષેની ચેજનાઓ તેના અંતઃકરણમાં શરૂ થવા લાગી. આખરે ડાંવલીને નિશ્ચય ઠર્યો કે, મુસાફરીના શ્રમને લીધે થાકેલી સ્થિતિમાં એકદમ લાહોર જવા કરતાં તેની નજીકમાં ક્યાંઈ થોડો વખત વિશ્રાંતિ લઈ પછી લાહોર જવું. લાંબી મુસાફરીને લીધે માણસો તથા ઘોડાઓ થાકી ગયા હતા, બધાઓના પોષાક મેલા થઈ ગયા હતા, તેમજ લાંબા વખતના શ્રમને લીધે બધાનાં ચહેરા નિસ્તેજ બની ગયાં હતા, તેથી તેવી સ્થિતિમાં જવાનું અનુચિત ધારી ડાંવલીને લાહોરની નજીકના એક ગામડામાંજ ત્રણ દિવસ સુધી પડાવ નાંખ્યો. તેની સાથે તંબુઓ તો હતા જ, તેથી ત્રણ દિવસ સુધી સતત આરામ લેવાથી બધાનો થાક ઉતરી ગયો અને સતેજ દેખાવા લાગ્યા. ચોથા દિવસે સુર્યોદય પહેલાંજ ડાંવલીન બહુન ઉપર સ્વાર થયો અને તેની પછવાડે આ બધો રસાલો લાહોર તરફ ચાલવા લાગ્યો. બહુન ઘણોજ ઉમદા, આજ્ઞાંકિત અને નિમક-હલાલ પ્રાણી હતો. ખીજું કેઈ તેની પીઠ ઉપર સહજ હાથ લગાડે કે તરત તે ખીજવાઈ જતો; પરંતુ ડાંવલીનનો માત્ર એક શબ્દ સાંભળીનેજ તે ગરીબ ગાય જેવો થઈ જતો તેની ચપળતા પણ વિલક્ષણ હતી. ચાલ પવનના જેવી હતી. દેખાવમાં પણ સુંદર હતો. આવા ઘોડાપર સૌહર્યસંપન્ન વીરપુરુષે સ્વારી કર્યાનું દૃશ્ય જોઈ કોના નયનો તૃપ્ત નહિ થાય? ડાંવલીનની માફક તેનો નોકર વર્ગ પણ પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ તેની પછવાડે ચાલતો હતો. ડાંવલીનના ઘોડાની બન્ને બાજુએ બન્નુ અને તેનો ભાઈ બન્નુ બન્ને જણ તેના શરીર સરંક્ષક તરીકે ચાલતા હતા. એકંદર રીતે જોતાં આ પચાસ માણસની ન્હાની, પણ પદ્ધતિસર અને સુસજ્જ રીતે ચાલતી સ્વારી જે કોઈ જોતું, તે આશ્ચર્યચકિત થઈ જતું.

દિલ્લીથી જે રસ્તો લાહોર તરફ બાય છે, તે રસ્તો બાદશાહી વખતથી ઘણોજ પ્રસિદ્ધ છે. જે રસ્તાની ચારે બાજુએ ગાઉનાં પરિમાણ દર્શક પથ્થરો હજી પણ દૃષ્ટિએ પડે છે. હુધિયાના અને કર્નાલ વચ્ચેની શતદ નદીના કાંઠે કૃત્રિમ રીતે તૈયાર કરી પથ્થરના થાંભલાની હારો જે રસ્તાપરથી હજી પણ પથિકોના હૃદયમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન

કરે છે, જે રસ્તા પર મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષો ગૃહસ્થ ધર્મ પ્રમાણે પોતાની શાખાઓ ફેલાવી પ્રવાસીઓને શીતળ છાયા આપવા હજી પણ ઉભાં છે, જે રસ્તા પર ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ અને ન્હાનાં ન્હાનાં તળાવ મુસાફરોનું સ્વાગત કરવાને હજી ઉત્સુક છે, દારા, કુના અને રાજપુરા નામનાં એક વખતે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં ગામો જે રસ્તેથી જતાં વિધ્વંસ થઈ ગયેલાં દેખાય છે—તેજ રસ્તેથી પોતાના માર્ગ કાપતાં કાપતાં ડાંવલીને જગદ્વિખ્યાત લાહોર શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. શહેરમાં પગ મૂકતાંજ તેનો રસાસો અને રૂવાળ જોઈ લોકો દંગ થઈ ગયાં. તેના તરફ કુતૂહલ દષ્ટિએ જોવા લાગ્યાં. કેટલાક તો “વાહ વાહ જવાન ! તેરાલી કયા રૂવાળ હય ! ઘોડેલી કયસે ચમકે હુંય.” એમ બોલવા લાગ્યા. ડાંવલીને પહેલા મૂર્છામાંજ પોતાના તરફ લોકોનું ખેંચાયેલું આકર્ષણ જોઈ આનંદ થવા લાગ્યો. રસ્તામાં ચાલતાં એકાદ સારી જગ્યા તેના જોવામાં આવતી, તો તરતજ પોતાની સ્વારી ઉભી કરતો અને તે લાડે આપવાની છે કે કેમ, તે વિષે તપાસ કરતો. આખા લાહોરમાં આવાની ખબર પડી ગઈ. શહેરમાં એક ફિરંગી આવ્યો છે નાનો સંદેશ માટે જગ્યા શોધે છે, એ સમજતાંજ કેટલાક ખટપટીયાઓ ડાંવલીની પાસે આવી પહોંચ્યા અને જૂની જૂની જગ્યાઓ બતાવવા લાગ્યા. તેમણે ડાંવલીને પસંદ પડે તેવી જગ્યા મળી નહીં. જે સારી સારી જગ્યાઓ હતી, તે લાડે મળતી નહોતી અને જે મળતી હતી, તે નિરૂપયોગી હતી. એકની એક ઠેકાણો જ આવ પોતાની છોકરીને સાડું ઠેકાણું મળે એટલા માટે જેટલી વીકસ બુદ્ધિથી શોધ કરે છે અને તેવી સ્થિતિમાં ઘણા દિવસ સુધી મગમગાવવા છતાં તે નિરાશ થવાથી આખરે કંટાળીને પોતાની પુત્રીને ત્યાં તેના જમાઈને સ્વાધીન કરે છે—તેની જ સ્થિતિ આપણા ડાંવલીની પણ અત્યારે થઈ. જગ્યાની શોધ માટે તે આખું લાહોર શહેર ફરી વળ્યો, પરંતુ તેને પોતાના મનપસંદ જગ્યા મળી નહીં. આ વખતે ડાંવલીનના મનની સ્થિતિ કેવી હતી, તે વિષે અમે લખીએ તે કરતાં ડાંવલીનની જ નોંધપોથીમાંથી અમે કેટલાક ઉત્કાંઠા આવી ઉતારી લખ્યે છીએ.

“લાહોરમાં મળેલ થતાં ઘણાંજ આનંદ થયો. ગ્રીષ્મ ઋતુના દિવસો હોવાથી જાણી નહીંએ કાંઈક શુષ્ક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું; તો પણ તેના કાંધાવાળી જમીન પર આવેલાં ખેતરોના અનાજના

છોડ પીળા પડી જવાને લીધે એક પ્રકારની વિલક્ષણ શોભા દૃષ્ટિએ પડતી હતી. ન્હાનાં વસ્ત્રને જરીકામ ભરેલી મ્હોટી કેર હોય, તેવોજ દેખાવ આ વખતે રાવી નદીનો દેખાતો હતો. શહેરની અંદર નવિનતાં કાંઈ વધારે જોવામાં આવ્યું નહિ. હિન્દુસ્થાનનાં કેટલાંક જૂનાં શહેરો જોતાં મનમાં ઘણુંજ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ લાહોર જોતાં તેવું કાંઈ બન્યું નહિ. લાહોર ઘણુંજ મ્હોટું શહેર છે અને ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ મારી અને વૈભવશાળી છે, પણ જેણે યૂરોપનાં મ્હોટાં મ્હોટાં શહેરો જોયાં છે, તેને તો આ શહેર સાધારણજ લાગશે. ખરી રીતે જોતાં આ શહેરને એક મ્હોટા રાજાની રાજધાની તરીકે માનવા કરતાં એકાદ પ્રખ્યાત સેનાપતિની છાવણી કહીયે, તો તેમાં અતિશયોક્તિ જેવું નથી. ઇતિહાસ પણ તેવીજ સાક્ષી પૂરે છે. લાહોરની અંદર આજ સુધીમાં જેટલી લડાઈઓ થઈ છે, તેટલી ભાગ્યેજ બીજા કોઈ શહેરમાં થઈ હશે. વિશેષતઃ પંજાબ જ્યારે શિખ લોકોના હાથમાં આવ્યું, ત્યાર પછી મુસલમાનોએ તેના પર ઘણી ચુકાઈઓ કરી હતી અને તેની ઘણી ખાનાખરાળી કરી નાખી હતી. શીખ લોકોની હુમેશાં લશ્કરી પોષાકમાં સજ્જ થઈ શત્રુની માર્ગપ્રતિક્ષા કરવાની ટેવને લીધે લાહોરને છાવણીનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એ સ્વાભાવિકજ હતું. પંજાબની અંદર લાહોર અને અમૃતસર ઘણુંજ જૂનાં, પ્રસિદ્ધ અને પૈસે ટકે સુખી શહેર મનાતાં; પરંતુ ઘણુંજ પ્રાચીન કાળથી-એટલુંજ નહિ પણ જે લવ-કુશે તે શહેરો સ્થાપન કર્યાં, તે કાળથીજ-આ શહેરોનો અને યુદ્ધનો સંબંધ એક સરખો ચાલતો આવ્યો છે. ઇરાનના નાદીરશાહે અને અહમદશાહ અબદલીએ આ બન્ને શહેરોને બાળીને લશ્મ કરી નાખ્યાં હતાં. પાછાં તે નાશ પામેલાં શહેરો ફરીથી બાંધવામાં આવ્યાં. રણજીતસિંહે આ શહેરો સુધારવા માટે ઘણી મહેનત કરી છે, પણ પહેલાં જે શહેરના ત્રણસો ભાગ હતા, તે શહેર આજે છ ભાગનું રહ્યું છે! આ શહેરનો પરિઘ ચાર ગાઉનો છે અને તેને ફરતો એક મજબૂત પથ્થરોનો કિલ્લો બાંધ્યો છે. શહેરના અંદર પ્રવેશ કરતાં લગભગ બાર દરવાજા બોળાંગવા પડે છે. દરેક દરવાજાના પુરજ પર ઘણી ચુકિતથી તોપો ગોઠવેલી છે. લડાઈ વખતે શત્રુએ શહેરમાં હાથલ થવું હોય તો આ બાર દરવાજાઓ ફેંડી તોપનો મારો સહન કરતાં કરતાં શહેરમાં જવું જોઈએ. આવા લશ્કરી શહેરને એક નાકાથી બીજા નાકા સુધી-ચાર દિશામાં શોધ કરવાં છતાં પણ

સારી જગ્યા મળી નહિ, તેથી પાછો શહેરની બહાર નાઠળ્યો અને યુરોપિયન લોકો ક્યાં રહે છે, તે વિષે તપાસ કરવા લાગ્યો. સારી જગ્યા ન મળે તો પછી શહેરની બહાર તંબુઓ ઠાકીને રહેવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. શહેરની બહાર મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોના સુંદર બાગ તથા બંગલા હતા; પરંતુ તે લાડથી મળે તેવા કોઈ પણ ચિહ્નો જણાયાં નહિ.”

આવી રીતે ડાંવલીન રહેવા માટે જગ્યા શોધવા જ્યાં ત્યાં ફરતો હતો, એટલામાં તેના સુદૈવે ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સરસ જગ્યા તેને મળી ગઈ. રણજીતસિંહના દરબારમાં ઉચ્ચ પદ્ધિ ધરાવતા એક ગૃહસ્થ શહેરની બહાર ફરવા નીકળ્યા હતા. તે વખતે ડાંવલીનનો રસાલો જોઈ તે વિસ્મય પામ્યા અને ડાંવલીન પાસે આવી તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. ડાંવલીને પોતાનો ત્યાં આવવાનો ઉદ્દેશ થોડાક શબ્દોમાં લે ગૃહસ્થને સમજાવ્યો. ડાંવલીનનો રૂબાળ, મિતલાષણુ વગેરે જોઈ તે ગૃહસ્થના અતઃકરણમાં તેના માટે આદરઉત્પન્ન થયો અને ત્યાં નજીકમાં તેનો એક બંગલો આવેલો હતો, તે તેણે ડાંવલીનને રહેવા માટે આપ્યો. મનપસંદ બંગલો મળવાથી ડાંવલીનના મનની પણ શાંતિ થઈ, તે વિષે વધારે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી.

ડાંવલીનની સાથે જે ગૃહસ્થની મુલાકાત થઈ તેની ઓળખાણ આપણને આગળ થશેજ. હાલમાં તો એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, ડાંવલીનનો લશ્કરી રૂબાળ જોઈ તે ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને આવા વીર-પુરૂષની વ્યવસ્થા કરવી, એ પોતાનું કર્તવ્યજ છે, એમ સમજી તેમણે પોતાનો બંગલો રહેવા માટે કહાડી આપ્યો. આ વખતે તે ગૃહસ્થની સાથે તેમનો રતનસિંહ નામનો એક નોકર પણ સાથે હતો. ડાંવલીનને બંગલો આપવાનો નિશ્ચય થતાજ રતનસિંહને બધી વ્યવસ્થા કરવાનું કહી, તે શહેરમાં ચાલ્યા ગયા. રતનસિંહ જો કે તે ગૃહસ્થનો નોકર હતો, તોપણ તેની નોકરી સારા હોદ્દાની અને માનસરી હતી. વળી રતનસિંહ સ્વભાવનો પણ ઘણાજ સરળ હતો. જે બંગલાની અંદર ડાંવલીનને રહેવા જવાનું હતું, તે શહેરની બીજી બાજુએ આવેલો હોવાથી રતનસિંહ તેને પાછો ફરીથી શહેરની અંદર લઈ ગયો અને નહાની ગદલીમાંથી રસ્તો કહાડી તે બન્ને જણા મોટા દરવાજેથી શહેર બહાર નીકળ્યા. આ વખતે એક મુસલમાન ગૃહસ્થ બહારથી શહેરમાં જતો હતો. રતનસિંહને એક યુરોપિયન ગૃહસ્થની સાથે જતો જોઈ

તેના મનમાં સાહજિકજ જ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ અને શું ખટપટ ચાલે છે તે જાણવા માટે પોતાનો ઘોડો પાછો ફેરવી ડાંવલીનની સાથે ચાલવા લાગ્યો. ડાંવલીને તેના તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવતાં જ જાણી લીધું કે, આ માણસ લુચ્ચો અને અસહ્ય હાવો જોઈએ; પરંતુ તેની સાથે કોઈ પણ જાતનું કામ નહિ હોવાથી ડાંવલીને તેના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ડાંવલીનને અંત્રેજીના જેટલુંજ ઉર્દુ અને હિન્દુસ્થાની ભાષાનું જ્ઞાન હતું તેથી તે વખતે રતનસિંહ સાથે તે ઉર્દુમાંજ વાતો કરતો ચાલતો હતો. મોચી દરવાજેથી બહાર પડતાંજ પ્રાચીનકાળની ઇમારતોનાં ખંડીયેર ડાંવલીનની નજરે પડ્યાં અને તેનું રહસ્ય જાણવા માટે રતનસિંહની સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યો. બન્નેના પ્રશ્નોત્તરો ચાલતા હતા એટલામાં ડાંવલીન સહજ ખેદદર્શક સ્વરે બોલ્યો. — “જે શહેરને રણજીતસિંહ જેવા ભૂપતિ પણ દુરસ્ત કરી શક્યા નહિ, તે શહેરને પૂર્વવત્ જોવાની આશા રાખવી, એ તો આકાશ કુસુમવત્જ માનવું જોઈએ !!”

રતનસિંહે ડાંવલીનના કહેવાને અનુમોદન આપ્યું; પણ પેલો મુસલમાન કિંચિત્ તિરસ્કારથી વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો: — “એ રણજીતસિંહ જે ધ્યાનમાં લે તો આવાં દસ લાહોર શહેર ખાંધી શકે એમ છે; પણ તેમને પહેલાંની બાદશાહી મહાવાકાંક્ષાજ નથી. નાદિરશાહે લાહોરની માફક દીલ્લીને પણ બાળી નાંખી હતી, પણ તેજ દિલ્લી પાછી ફરીથી પૂર્વવત્ ખાંધવામાં આવી. નવીન મુસાફરોને લાહોરની ચારે બાજુનો આ કિલ્લો જોઈને રણજીતસિંહની ઘણી કાર્યદક્ષતા જણાશે; પણ ખરી હકીકત તદ્દન જૂદીજ છે. આ કિલ્લો ખાંધતાં જે અર્થ થયો તેના પૈસા અમૃતસરના એક વેપારી પાસેથી બજારથી કઢાવવામાં આવ્યા છે. વાફ, કિલ્લો ખાંધનાર મજૂરોને પણ તે પૈસા મળ્યા છે? તેમ પણ થયું નથી. તે પૈસા તો ખાંધકામ ઉપર દેખરેખ રાખનારા અધિકારીઓજ હજમ કરી ગયા છે !”

મુસલમાન ગૃહસ્થનો આવો અવ્યાપારેષુ વ્યાપાર જોઈ ડાંવલીનના મનમાં ઘણાજ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો અને તેને તરછોડી નાખવા કરતાં આપણે આવી સ્થિતિમાં વિશેષ દક્ષતાથી વર્તવું જોઈએ, એમ વિચારી ડાંવલીને તે વિષય પડતો મૂક્યો. તેણે કહ્યું: — પણ “આપણને તે બાબતનો વિચાર કરવાનો શું અધિકાર છે? જે પરમેશ્વરે તેમને શબ્દપદ આપ્યું છે, તેજ વિચાર કરશે.” એમ કહી ડાંવલીને

તેવાજ અર્થની શેખસાદીની એક બેત કહી સંભળાવી. બેત સાંભળી રતનસિંહ અને મુસલમાન ગૃહસ્થ બન્ને જણ આશ્ચર્ય પામ્યા. ડાંવલીન સાહેબ સાધારણ નથી, પણ ફારસી ભાષાનાં ઉત્કૃષ્ટ ઠાવ્યોના પણ તે રસભોક્તા છે, તે જોઈ સાહેબને મનમાં આવે તેમ કહેવું, તે પોતાની મૂર્ખતા કબૂલ કરવા જેવું છે, એમ મુસલમાન ગૃહસ્થને જણાયું. તે બોલ્યો:-“ વાહ! સાહેબ માત્ર સરદારજી નહિ, પરંતુ પંડિત પણ છે! વાહ સાહેબ, હવે રજા લઉં છું. આ ગરિબ પર મહેરબાની રાખજો. આપનો હુકમ હશે, તો આ સેવક આપની સેવાને માટે નાલાયક નહિ ઠરે એમ ખાતરી રાખજો ! ” એમ કહી મુસલમાન ગૃહસ્થે પોતાનો ઘોડો ફેરવ્યો અને ડાંવલીનને એક લાંબી સલામ ભરી શહેર તરફ ચાલ્યો ગયો. તેના ભાષણ અને અભિનય પરથી ડાંવલીને ધાર્યું કે, આ માણસ ધૂર્ત, કાર્યદક્ષ અને સાહસીક જણાય છે. તે ગૃહસ્થ સલામ કરીને પાછો ફર્યો એટલે ડાંવલીને પણ તેને કિંચિત્ સ્મિત કરી સલામ કીધી. મુસલમાન ગૃહસ્થના જવા પછી તેઓ બન્ને જણા એક બંગલો પાસે આવી ઉભા અને રતનસિંહ હાથની ઇશારતથી તે બંગલો બતાવતાં બોલ્યા:-“ સાહેબ, આજ આપનું નિવાસ સ્થાન !! ” તે સુંદર બાગ અને તેમાં આવેલો બંગલો જોઈ ડાંવલીન ઘણાજ ખુશી થયો. રહેવાને માટે આવી સુંદર જગ્યા મળશે, એવી તેને કલ્પના પણ નહોતી. ડાંવલીનને બંગલો બરાબર દેખાડ્યા પછી રતનસિંહે ત્યાંથી જવાને માટે રજા માગી. રતનસિંહે-પોતાના માલેકના હુકમને તાબે થઈને કિંવા ગમે તે રીતેજ-આપણા માટે ઘણીજ મહેનત લીધી છે એમ તેણે વિચાર્યું અને તેથી રતનસિંહે જવાની રજા માગી ત્યારે તેણે તેના ઘણાજ આભાર માન્યો અને એક જહાની આંદીની વસ્તુ બક્ષીસ આપી. રતનસિંહ ગયો ત્યારે ડાંવલીને તેના શેઠનું નામ તથા ઠેકાણું પૂછી પોતાની નોંધપોથીમાં લખી લીધું.

થોડા વખતમાંજ ડાંવલીને પોતાના બધાં માણસોને રસાલા સાથે નવા નિવાસસ્થાન પર બોલાવી લીધાં. બધા સામાનની વ્યવસ્થા કરી જૂઠાં જૂઠાં માણસોને તેઓની યોગ્યતાનુસાર તેણે જૂદી જૂદી ઓરડીઓ રહેવા માટે સોંપી દીધી. વખત બાર વાગ્યાનો હતો તેથી દરેક જણ પોતપોતાની રસોઈ બનાવવાના કામમાં પડ્યા. ડાંવલીનના મનની પણ હવે જરા શાંતિ થઈ તેથી એક કોચ ઉપર આડા પડીને તેણે બન્નુને ચહા લાવવાનો હુકમ કર્યો, ચહા પીતાંજ તેને પોતાની એક

બૂલની યાદ આવી. જે સદ્ગૃહસ્થે આટલો બધી મહેરબાની દર્શાવી પોતાનો બંગલો રહેવા આપ્યો, તેને એક પત્ર મોકલાવી પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવી જોઈએ એમ તેણે ધાર્યું અને તેથી તેણે ઉદુ ભાષામાં એક પત્ર લખી સુંદર સોનાના ઘડિયાળ સાથે ઘોડેસ્વારને સોંપી મોકલાવી દીધો. ડૉવલીને જે માણસ ઉપર આ ઘડિયાળ અને પત્ર મોકલ્યો હતો, તે માણસ કાંઈ સાધારણ વ્યક્તિ નહોતો. તેઓ રણજીતના રાજકાર્યના મંત્રીવર્ગ માંહેલા પ્રસિદ્ધ ફકીર અજિબુદ્દિન હતા. ડૉવલીને અત્યારે તો અજિબુદ્દિનનો અતિથી હતો અને ફકીર અજિબુદ્દિન વિષે તે કાંઈ પણ જાણતો નહિ હોવાથી ભવિષ્યમાં તેના તરફથી આપણને મદદ મળશે એવી તેને કલ્પના પણ નહોતી. તે તો એમજ ધારતો હતો કે, આપણે જેની સાથે ઓળખાણ થઈ છે, તે પોતે આપણને રણજીતસિંહ પાસે લઈ જઈ નહિ શકે; તો પણ એકાદા મ્હોટા અમીર સાથે મુલાકાત કરાવી આપશે, અને તેના દ્વારા રણજીતસિંહને મળવાનું કાર્ય સાધી શકાશે. આવી રીતે ભવિષ્યના વિચારોના વમળમાં પડ્યો હતો એટલામાં બહારથી ઘોડાની ખરીઓનો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો. ડૉવલીને જીજ્ઞાસાથી બારણા તરફ દૃષ્ટિ કરીને જૂએ છે તો બન્નુ દોડતો દોડતો અંદર આવ્યો અને બોલ્યો:—“હુજૂર, ચાંદખાં—”

ડૉવલીને આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“ચાંદખાં! ચાંદખાં કોણ છે?”

બન્નુએ ધીમા અવાજે ઉત્તર આપ્યો:—“હુજૂર, કહે છે કે તે આપને રસ્તામાં મળ્યો હતો.”

બન્નુનું વાક્ય પૂરું થાય નહિ એટલામાં તો અંદર આવવાની પરવાનગી લીધા વગર ડૉવલીને જે દિવાનખાનામાં આરામ લેતો પડ્યો હતો ત્યાં ચાંદખાંની સ્વારી આવી પહોંચી. ડૉવલીની દૃષ્ટિ તેના પર પડતાંજ તેણે એક લાંબી સલામ કરી અને હસતાં હસતાં કહ્યું:—“સાહેબ, આપનો શુભામ ખીદમતમાં હાજર છે.”

ચાંદખાં ઘણોજ વિચિત્ર માણસ હતો. તે દેખાવડો અને મધ્યમ બાંધાનો હતો. આ વખતે તેણે પોષાક પણ અમકારિક પહેર્યો હતો, તેથી તેને સિપાહી તરીકે કે ગૃહસ્થ તરીકે ઓળખવો તેના ડૉવલીને વિચાર થઈ પડ્યો. પોષાક પ્રમાણે તેના ચહેરા પર પણ વિલક્ષણ ખુમારી હતી. દિવાનખાનામાં પગ મૂકતાંજ એકદમ પરિચિત માણસની માફક તે વર્તવા લાગ્યો, તે જોઈ ડૉવલીને તેના તરફ આશ્ચર્ય

તથા તિરસ્કારની એક દૃષ્ટિ તેના તરફ ફેંકી તેને શું જવાબ આપવો તેના વિચાર કરે છે, એટલામાં તો ચાંદખાં પાછો ફરીથી બોલી ઉઠ્યો:—“હુજૂર, મને આમ અચાનક અહિં આવેલો જોઈને આપ જરા નાખુશ હો એમ જણાય છે, પણ હું તો આપનો ગુલામ છું—મારા માલિક આપજ છો, તેથી આ અપરાધની ક્ષમા કરવાને પણ સમર્થ છો—”

ડૉવલીને કહ્યું:—“આ કાંઈ એટલો બધો મોટો અપરાધ નથી; પરંતુ અમારા દેશની રીત મુજબ આવી રીતે મળવું—બોલવું—તેને અસભ્ય-પણાનું લક્ષણ માનવામાં આવે છે. અમારા દેશમાં આટલા અલ્પ પરિચયનાં માણસો કદી પણ એક બીજાને મળવા જતાં નથી, તેમજ વિશ્વાસ પણ મૂકતાં નથી.”

આ છેવટના વાક્યમાં ડૉવલીને ચાંદખાંને રસ્તો માપવાની જ ઇશારત કરી હતી, પણ ચાંદખાં તેને દાદ આપે તેવો નહોતો. તેણે કહ્યું:—“હુજૂરનું કહેવું બરાબર છે, પણ કાબૂલના રીત રીવાજો તેથી જુદાજ છે. અમે કાબૂલીઓ, અપરિચિત માણસ પર એકદમ વિશ્વાસ રાખીએ છીએ, અને અવિશ્વાસ જોવામાં આવતાંજ તેટલું પ્રતિકૂળ પણ આપીએ છીએ. કાબૂલની અંદર આવા અવિશ્વાસ-વિશ્વાસઘાતીઓનું તો બોલતાં બોલતાં ખૂન થઈ જાય છે! પતિવ્રત જેમ સાધવી સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે, તેમ કાબૂલીઓનો વિશ્વાસુ લોકોના દાસ અને અવિશ્વાસુઓની પછવાડે સશસ્ત્ર દોડવાનો સ્વભાવધર્મ બની ગયો છે.

“હા, આટલા વખત સુધીનાં આપનાં વર્તનથી એમ જણાય છે ખરું. વારૂ, આપનું નામ શું?”

“વાહ સાહેબ, હું જાણું છું કે આપને મારી ઓળખાણ જોઈએ છે. સાહેબ, આ ગુલામ માટે આપ આટલી બધી તપાસ કરો છો—તેને બંદો પોતાનું ભાગ્ય જ સમજે છે. હુજૂર, ખરું કહું તો આ દાસને રહેવા માટે ક્યાંઈ જગ્યા નથી અને પેટના માટે કોઈ ધંધો નથી. હાલમાં તો દુનિયાની અંદર જ્યાં ત્યાં ભટકતા માણસ જેવો છું. જાતનો હું પડાણ છું અને કબુલ મારી માતૃભૂમિ છે, પણ મારો જન્મ તો મુલતાનમાં થયો છે. બાપદાદાના વખતથી અમે કાબૂલ છોડીને મુલતાનમાં આવીને વસ્યા છીએ. મુલતાનના મુસલમાની રાજ્યની અંદર મારા બાપે મોટા મોટા હોદ્દાનાં કામો કર્યાં હતાં. માત્ર આ એકાક્ષર ઘણીવસિંહે જ્યારે મુલતાન પર ચડાઈ કરી તે વખતેજ મારો

બાપ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો. રણજીતસિંહે મુલતાનના કિલ્લાને છ મહિના સુધી ઘેરો ઘાલ્યો હતો. તે વખતે મુલતાનનો રાજા મુજફ્ફરખાં લડાઈની અંદર માર્યો ગયો અને તેની પછી બીજું કોઈ બહાદુરીથી લડી શકે એમ નહિ હોવાથી રણજીતસિંહે કિલ્લાનો કબજો લીધો. બાબક રાજાને કેદ કરી રસાલા સાથે તેને લાહોરમાં લાવવામાં આવ્યો. તે વખતે હું પણ લાહોરમાં આવ્યો. બાબક રાજા સરફખાંને રણજીતસિંહે જે લવાજમ બાંધી આપ્યું તેમાં તે બિચારાનું પેટ ભરવાની પંચાતો પડવા લાગી તો પછી અમને તો તે શું આપે? આવી સ્થિતિમાં તેના પર બોળાડૂપ થઈ પડવા ઠરતાં જેમ તેમ કરી હું મારો નિર્વાહ કરવા લાગ્યો; પણ તે વિષે હું કોઈને ખબર પડવા દેતો નથી. બહારથી લોકોને દેખાડું છું કે સરફખાંની મહેરબાનીથીજ મારું ગુજરાન ચાલે છે કારણ કે અહિંના કેટલાક શિખો ઘણા જ ચાણાક્ષ છે અને તેઓને મારો જરા સંશય પણ આવ્યો છે—”

“ત્યારે તમે હાલમાં શું ધંધો કરી જીવન ગુજારો છો?”

“હુજૂર, નિર્વાહનું એક પણ સાધન નિશ્ચિત નથી. જેવો વખત તેવાં વાળાં વગાડું છું. કેટલીક વખત તો પહલ ગ્રહણ કરી શિખ ધર્મની દિક્ષા પણ મેં લીધી છે! અને આમ ‘મુખમે’ રામ બગલમેં છૂરી’ની માફક વર્તી શીખોનું સર્વસ્વ અપહરણ કરવામાં હું કોઈ પણ બતની બ્હીક રાખતો નથી!”

આ માણસ બોલે છે તેટલોજ ખરેખર ભયંકર છે કે કેમ એમ સંશય આવવાથી ડાવલીને આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“એટલે-શું લોકોને ફસાવવાનો ધંધો કરો છો?”

ચાંદખાંએ સહજ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો:—“હા હુજૂર; શિખોને ફસાવવાને અને લૂંટવાને અમો મુલતાનીઓને શાની હરકત છે? જેણે અમોને લૂંટ્યા-અમારું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું-તેઓનું તુકસાન કરવા માટે હું હરહંમેશ ખડે પગે ઉભો છું. મુસલમાન કિંવા બીજા જાતિના કોઈ માણસ મળે છે, તો તેને કિંચિત્ માત્ર પણ ત્રાસ હું આપતો નથી; બાકી એકાદો શિખ મળ્યો, તો તો તેના બાર જ વાગ્યા સમજવા! તેને લૂંટી બીખારી હાલતમાં બનાવ્યા પછીજ છોડું છું! જેઓએ મારા દશા બીખારી કરતાં પણ ખરાબ કીધી તેઓને આવો દંડ તો આપવોજ જોઈએ. શિખોને હું એક કુતરા મિસાલ ગણું છું. તેઓનો નાશ કરવો, એજ મારું ઈષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેટલા માટે હું

મારો એક પણ પ્રસંગ નકામો જવા દેતો નથી, તેમજ લવિષ્યમાં પણ જવા દઈશ નહિ !”

ચાંદખાંએ પોતાના આ લાણીનો આરંભ કયો ત્યારે તે બરાબર વિચાર કરીને અને હળવેથી બોલતો હતો; તેમજ ગુસ્સાના આવેશમાં તેની તે સ્થિતિ બરાબર રહી નહિ. છેવટનાં વાક્યો તે મ્હોટેથી અને બેપરવાઈથી બોલી ગયો. ગુસ્સાથી તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ, હાઠ થર થર કંપવા લાગ્યા, કમરે બાંધેલી વલારને તે આસ્તે આસ્તે હાથ લગાડવા લાગ્યો. આવા માણસને પોતાની પાસે ઉભા રાખવાનું ઇશ નથી એમ ડાવલીન ધારતો હતો, પણ પંજબની ખરી સ્થિતિ શું છે, તે બાણુવા માટે તે ઘણોજ ઉપયોગી છે એમ બાણી ડાવલીન ઘણી સાવ-ચેતીથી તેને પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો. તે બોલ્યો:-“હું ધારું છું કે તમે તમારી આવી વર્તણૂકથી તમારા પોતાના પર વધારે સંકટો લાવતા જાવ છો. શું મહારાજ રણજીતસિંહ આટલી બધી નિષ્ઠાળજીથી રાજ્યકારભાર ચલાવે છે ? તમારા જેવા માણસોની તેમને ખબર નહિ હોય ?”

“કોણ ના કહે છે ! તેમને અમારા જેવાની ખબર છે અને અમોને શિક્ષા કરવાને તેઓના પ્રયત્ન આદ્યા ઠરે છે; પરંતુ સાહેબ, શું અમે આ બધાં કૃત્યો ધ્યાન રાખ્યા વગર કરતા હોઈશું ? રણજીતસિંહ અમારા માટે જેટલી તપાસ રાખે છે, તેના કરતા દશગણી તપાસ અમો તેની રાખીએ છીએ. કોઈ કોઈ વખત રહસ્યલેહ ઘઈ જવાને લીધે આત્મા ઉપર પાણી છોડવાનો પ્રસંગ પણ આવી પડે છે ! ખુદ હું પોતે આવા સંકટમાં ત્રણ ચાર વખત સપડયો હતો, પણ અમારી તૈયારી કોઈ ખૂદીજ નતની છે. દરબારની અંદર અમારા ત્રણ ચાર માણસો છે. તેઓના તરફથી અમને સૂચના મળે છે અને જે સાક્ષી દ્વારા અમારા ઉપર અપરાધ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે સાક્ષીનેજ અમો એટલે દૂર પહોંચાડી દઈએ છીએ કે તે બિચારો લાહોરનું મ્હોડુંજ ફરીથી જોઈ શકતો નથી ! કેટલાક સાક્ષીઓને તો એટલે બધે દૂર લઈ જઈને નાખીએ છીએ કે તે આ લોકની પોતાની યાત્રા છોડી સ્વર્ગનર્કાદિ લોકમાંજ પોતાનો નિવાસ કરે છે ! સાહેબ, આ વાત પરથી ચાંદખાંને તમે ખૂની સમજશો નહિ. કારણ કે, આત્મરક્ષણને માટે ખૂન કરવું એ કંઈ પાપ નથી ! મને શિખોનો ઘણોજ તિરસ્કાર આવે છે, તેઓની દરેક વાતમાં ચીડ ચડે છે, પણ શું કહું ? સ્વચ્ચરક્ષણને માટે તે કાફરોનો પોષાક પહેરી મારે ફરવું પડે છે.”

ચાંદખાં હવે ખુલ્લા દિલે પોતાનું અંતઃકરણ ઉઘાડી ડાવલીનને બતાવવા લાગ્યો; પણ ડાવલીનના મન ઉપર તો તેથી ઉલટીજ અસર થઈ. તેના મનમાં આનંદ કે તેને એકદમ ત્યાંથી બહાર કઢાડી મૂકવો; પરંતુ પાછો ફરીથી વિચાર કરી જોતાં—આપણા જેવા અભણા માણસને તે કંસેલા સાપનો માફક ત્રાસ તો નહિ દે, એવી તેને બહીક લાગી. કોઈ કોઈ વખત તેને સંશય પણ આવતો કે આપણી અને તેની કોઈ પણ જાતની ઓળખાણ નહિ હોવા છતાં તે પોતાના અપરાધો આપણી પાસે ખુલ્લા અંતઃકરણથી કબૂલ કરે છે—તો તો મૂર્ખ તો નહિ હોય? ડાવલીન આવી રીતે ઘણા વખત સૂધી વિચાર કર્યા પછી બોલ્યો:—“પણ પઠાણ તથા શિખોનો ફરક પોષાકથી ન જણાય તોપણ બીજી કેટલીક રીતે જણાઈ આવે એમ છે. કારણ કે, સ્ત્રિ અને પઠાણના આચાર વ્યવહાર તો જુદાજ છે.”

“હુજૂર, આપ બરાબર કહો છો અને તે પ્રમાણે હું ઘણી વખત ઓળખાઈ આવેલો છું; પરંતુ આવા વખતે ‘મેં’ હંમણાંજ શિખ-ધર્મની દિક્ષા લીધી છે’ એટલું કહું એટલે બસ! હુજૂર, ખરો શિખ-ધર્મ તો પંચભેળ ખીચડી જેવો છે! તેમાં આચાર અને વિચાર શેના? અરે! એકાદો બીખારી કેમ હોતો નથી, તેને એક મ્હોટો ઉંચો ફટકો માથે બંધાવો, લાંબુ રેશમી અંગરખું પહેરાવો, તંગ સુરવાળ પહેરાવો, ઠમ્મરે તિક્ષણ ધારની તલવાર બંધાવો, અને બેસવાને માટે એક ઉમદા ઘોડો અપાવો એટલે તે શિખ થઈ ગયો? પછી તેના આચાર વિચાર કેવા છે, તેનું કોણ ધ્યાન રાખે છે?”

“તમારું કહેવું તો ખરું લાગે છે; પણ ચાંદખાં, તમે હંમણાં કહું કે, આત્મરક્ષણ માટે કોઈ કોઈ વખત મનુષ્યવધ પણ કરવો પડે છે, તો તે પ્રમાણે આજ સૂધીમાં તમે કેટલાં ખુન કર્યાં છે?”

“છદ, છદ, ! હુજૂર, ચાંદખાંને શું તમે એટલો બધો નીચ સમજે છો? અમારી ટોળીની એકંદર વ્યવસ્થા તથા સિદ્ધાંતો કેવા છે, તે મેં આપને કહું; પરંતુ ચાંદખાં કાંઈ તેવો નીચ નથી. હુજૂર, ખુદાની મહેરબાનીથી આ ગુલામના હાથે આજ સૂધીમાં એક પણ ખૂન થયું નથી. એટલુંજ નહિ, પણ હું તે વાતથી વિરુદ્ધ છું અને તે પ્રમાણે મેં કેટલાકના પ્રાણ જતા બચાવ્યા છે. હવે એટલું માત્ર ખરું કે તેઓ તરફથી વાત ખુલ્લી પડી જાય એવા ડરથી તેઓને કાબૂમાં એક કિલ્લાની અંદર સારી વ્યવસ્થામાં રાખ્યા છે.”

ચાંદખાંતું ઉપરોક્ત ભાષણ સાંભળ્યા પછી ડૉવલીનના મનમાં તેના માટે થોડોઠ આદર ઉત્પન્ન થયો. ચાંદખાંતો પ્રકૃતિધર્મ દુષ્ટપણું કરવું એવો નથી, પણ તેની સ્થિતિને લીધે વિવેકશૂન્ય થઈ તે ખરાબ રસ્તે લાગ્યો છે, એમ તેણે ધાર્યું. પોતાના જેવા અપરિચિત માણસ આગળ વગર ધાસ્તીએ ગમે તેવી વાતો કરતો જોઈ ડૉવલીન જરા આશ્ચર્ય પામ્યો અને તે વખતે તે ત્યાં નવીનજ આવેલો હોવાથી તે વિષેની મિમાંસા કરી શક્યો નહિ; પરંતુ તરતજ જણાઈ આવ્યું કે, ફિરંગી લોકો ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને તેઓ હુમેશાં ઠપ્પૂલ હોય છે. પછી તે વિશ્વાસ ઠયા ઠારણોને લઈને રાખે છે, તેની તો ઇશ્વરને ખબર. ડૉવલીન નવીનજ હોવાથી ચાંદખાંતે તેણે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—

“ચાંદખાં, તમારી અને મારી કોઈ પણ જાતની પિછાણ નહિ હોવા છતાં તમારી ગમે તેવી વાતો કહેવામાં તમોને ધાસ્તી લાગતી નથી?”

ચાંદખાંએ હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો:—“સાહેબ, શું તમે મને મૂર્ખ સમજે છો? મારામાં માણસની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ નથી? કોણ વિશ્વાસુ અને કોણ અવિશ્વાસુ છે, એ હું ઘણીજ સારી રીતે જાણી શકું છું. મેં કહેલી વાતો સાહેબના મંડાડામાંથી કદી પણ બહાર પડશે નહિ એવી મારા મનની ખાતરી થયા સિવાય કાંઈ મેં કહી નથી. વળી, ‘નેકીમેંલી કુછ મતલબ હૈ’ એ ન્યાયે તેમ કહેવામાં મારો ઉદ્દેશ કાંઈક જૂદોજ છે.”

ડૉવલીને આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“ઉદ્દેશ? કંઈ જાતનો ઉદ્દેશ?”

ચાંદખાંએ નિઃશંકવૃત્તિએ ઉત્તર આપ્યો:—“હુજૂર, આપની તેજસ્વી અને પાણીદાર આંખો જોઈનેજ મારી તો ખાત્રી થઈ છે કે, આપ જે કામ હાથમાં લેશો તે ખરાબર પાર પાડશો. આપને મેં રસ્તામાંજ જોયા ત્યારે મારા મનમાં આ કલ્પના આવી અને તેથી ખાસ બધાની પહેલાં મેં આપની મુલાકાત લીધી છે. આપ અહિંયાં નવીન છો, આપને અહિંની કોઈ પણ જાતની ખબર નથી, તેથી આપને ખરાબર સારી માહિતી ન મળે તો આપને ફાયદો થવાને બદલે નુકસાન થવાનો સંભવ ઘણોજ વધારે છે! હુજૂર, આપ જો અમારા મંડળના નાયક બનો—”

ડૉવલીન તિરસ્કારથી બોલ્યો; “હા હું સમજ્યો, ચાંદખાં, આવી ખરાબ સલાહ આપવા માટે જ તમે જલદીથી આવ્યા છો કે શું?”

ચાંદખાંએ નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી કહ્યું:—હુજૂર, માફ કરજો.

આપને મારી સલાહ પસંદ ન હોય તો કાંઈ નહિ; પરંતુ આપને મેં જે ગુપ્ત વાતો કહીછ તેનો સ્ફોટ તો હુજૂર તરફથી નહિ થાય, એવી હું આશા રાખું છું.’

“તે માટે તમારે ડરવાની કોઈ જરૂર નથી. માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, દરેકના ઉપર વિશ્વાસ રાખી આવી ગુપ્ત વાતો કહેતા નહિ.”

“નહિ, નહિ, હુજૂર; શું હું માણસોને ઓળખતો નથી?”

“સારી રીતે ઓળખી શકો છો! તમોને જ માણસની પરીક્ષા હોત તો તમે મારી પાસે આવી વાતો કહીજ નહોત. “વારૂ, હવે ગંધ ગુજરી જવા લાગે અને ખુદાનું નામ લઈ સારી રીતે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરો.”

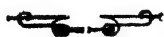
ઠાવલીનનું ભાષણ સાંભળી ચાંદખાં કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. એકેરા ઉપર અનુતાપદર્શક ચિહ્નનો દર્શાવી તે માત્ર ઉભો રહ્યો. ચાંદખાંને આવી સ્થિતિમાં ચાલ્યા જવાનું ઠહેકું, એ યોગ્ય નથી એમ વિચાર કરી ઠાવલીન બોલ્યો:—“ચાંદખાં, તમારા ધંધાથી એટલું તો અનુમાન થઈ શકે છે કે, દરબારના અંતરોની તમોને સંપૂર્ણ માહિતી હોવી જોઈએ. મારે અહિં આવવાનો કોઈ ગુપ્ત ઉદ્દેશ નથી. હું તમને ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવી દઉં છું કે, મહારાજા રણજીતસિંહના દરબારમાં હું ખાસ આશ્રય મેળવવાને માટેજ આવ્યો છું તેથી દરબારમાં કોનું મહત્ત્વ વધારે છે, કોણ મહારાજાનો વધારે વિશ્વાસુ છે, કોની મારફત મહારાજાને મળવાથી આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે, વગેરે હકીકતો કહેવા માટે તમોને કોઈ જાતની હરકત તો નથી ને?”

“નહિ સાહેબ, તેમાં હરકત શેની? ચાંદખાં આપનો ગુલામ છે. મને દરબારની જેટલી ખબર છે, તે બધી હું આપને કહીશ.” એમ કહી દરબારની બધી હકીકત ચાંદખાંએ ઠાવલીનને કહી. હકીકત સાંભળતી વખતે ઠાવલીનને જે જે શંકાઓ આવતી હતી, તેનું પણ તે નિરાકરણ કરી લેતો હતો. ચાંદખાં ઠાવલીનને ખુલ્લા અંતઃકરણથી બધા પ્રશ્નોનો જવાબ આપતો હતો. ઠાવલીનને જે માહિતીની વધારે આવશ્યકતા હતી, તે તેણે પહેલાંજ પૂછી લીધી હતી, અને હવે તેઓ સાધારણ વાતચીત કરતા હતા એટલામાં બંન્નુ ત્યાં આવ્યો અને તેણે કહ્યું:—‘ફકીર અજિ-બુદ્દીનના ભાઈ ખલિકા નુરુદ્દિન બહાદુર બહાર આવીને ઉભા છે.’

ઠાવલીને ખલિકાને અંદર તેડી આવવાની આજ્ઞા બંન્નુને કરી,

અને તે મુજબ ખલિફા નુરુદ્દીન ડાવલીન અને ચાંદખાં જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે દિવાનખાનાનાં બારણામાં પગ મૂક્યો કે તરતજ ડાવલીને ઉઠી ઉભા થઇ સત્કાર કરી તેમને પોતાની પાસે બેસાડ્યા. ચાંદખાં અત્યાર સૂધી નિર્ભયપણે પોતાની જગ્યા પર બેઠેલો હતો. ડાવલીન અને નુરુદ્દીન બન્ને જણા પોતપોતામાં વાતો કરવા લાગ્યા એટલે ચાંદખાં પોતાની જગ્યાએથી ઉઠ્યો અને ડાવલીનને એક લાંબી સલામ ભરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ખલિફા નુરુદ્દીન ખરેખર ઉદાર અને દિલદાર માણસ હતો. તેના ચહેરા તરફ જોતાં તે એક સુશીલ ગૃહસ્થ છે, એવી કોઇની પણ ખાતરી થતી. ડાવલીનના સ્વભાવની તો વાચકને પહેલેથીજ ખબર છે. તેથી બન્ને મહાનુ અને ઉદાર અંતઃકરણો ભેગાં થતાં ઘણા દિવસે બે સુદૃઢો એકઠા મળે અને થોડા વખતમાં જ પરસ્પરમાં રનેહ ઉત્પન્ન થાય, તેવીજ રીતે આ બન્નેની ખાતરમાં પણ બન્યું. નુરુદ્દીને દર-બારની બધી હકીકત ડાવલીનને કહી અને દરબારની આવી નાબુક સ્થિતિમાં સાહેબનું આગમન થયું, એ ઘણીજ સારી વાત છે, એમ જણાવ્યું. ચાંદખાંએ કહેલી હકીકત અને નુરુદ્દીનની હકીકત બન્નેની તુલના કરી જોતાં ડાવલીનના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, રણજીતસિંહના દરબારમાં ફકીર અજિબુદ્દિન એક ઘણાજ વજનદાર માણસ છે. ફકીરજી દ્વારાજ પોતાનું કાર્ય થવાનો સંભવ છે, એમ જાણી ડાવલીને તે માટે નુરુદ્દિન પાસે કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કીધી અને ફકીરજીની આજ્ઞા પોતે ઘણાજ આનંદથી માન્ય કરશે એમ જણાવ્યું. તેના મનની એટલી ખાતરી તો થઇ ગઇ હતી કે, ફકીરજી જેવો રાજકારસ્થાની, સુશીલ, સુરદાર અને દિલદાર માણસ આપણને કોઇ જાતનું અનુચિત કામ તો સોંપશેજ નહિ. વળી નુરુદ્દિને પણ દર્શાવ્યું હતું કે, સાહેબને જે કામ સોંપવામાં આવશે તેમાં કીર્તિને હાની પહોંચવાને બદલે ઉલટો વધારો થાય, એવુંજ બનશે. આવી રીતે કેટલાક વખત સૂધી બન્ને જણાએએ વાતચીતો કર્યા પછી, બે ચાર દિવસમાંજ મહારાજા રણજીતસિંહની મુલાકાત કરાવી આપવાનું વચન આપી નુરુદ્દિને ડાવલીનની રજા લીધી.

પ્રકરણ ૯ મું.

રાજ દર્શન.

ઠાવલીનને પરોઢિયે પાંચ વાગે ઉઠી બહાર ફરવા જવાની ટેવ ન્હાનપણથીજ હતી. જે દિવસે દરબારમાં જવાનું તેને આમંત્રણ હતું, તે દિવસે દરરોજ કરતાં તે વહેલો ઉઠ્યો. બન્નુ અને ધન્નુને તેણે આગલા દિવસે દરેક બાબતની સૂચના આપી મૂકી હતી, તેથી તેમણે પણ ઠાવલીનની પહેલાં ઉઠી દરેક માણસને ઉઠાડયા અને તે પ્રમાણે દરેક જણ પોતપોતાના ઘોડાને તૈયાર કરવા લાગ્યા. ઘોડાઓને સામાન ચઢાવી, થોડાક નાસ્તો ઠરી, પોષાક પહેરી દરેક જણ ઘોડાપર સ્વાર થઇ ઠાવલીનની વાટ જોવા લાગ્યા. આ વખતે બન્નુએ અંગ્રેજી રસાલાના સુબેદાર જેવો અને ધન્નુએ હવાલદાર જેવો પોષાક પહેર્યો હતો. બધી તૈયારી થયા પછી બન્નુએ ઠાવલીનને રસાલો તૈયારાહિવાની બખર આપી. ઠાવલીન પણ ઠર્નલનો પોષાક પહેરી તૈયારજ હતો. બન્નુની સૂચના મળતાંજ તે બહુ ઉપર સ્વાર થયો અને પોતાના ઘોડેસ્વારોને ઉત્સાહી અને બરાબર વ્યવસ્થાથી ઉભેલા જોઇ ઘણોજ આનંદ દર્શાવ્યો. જે દિવસે લાહોરમાં પહેલ વહેલો પગ મૂક્યો, તે દિવસના ઉત્સાહ કરતાં આજનો ઉત્સાહ અને મોડાપરનું તેજ જૂદીજ રીતનું હતું. તે દિવસે મુસાફરીના શ્રમની અને ધારેલી મુશ્કેલી પાર પડશે કે કેમ, એવી ચિંતાની છાયા ચહેરાપર હતી; પરંતુ આજે તો દરેકનો ચહેરો આનંદથી પ્રગુલ્લ બની ગયો હતો. પહેલા દિવસની માફક આજે પણ ઠાવલીનની સ્વારીએ શહેરમાં પગ મૂક્યો કે તરત લોકોનાં મન આકર્ષાયાં અને લાહોરવાસીજનો તેઓના પોષાક અને ચાલવાની રીતભાત જોઇ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આજે ઠાવલીનનો ચહેરો ઉત્સાહપૂર્ણ દેખાતો હતો, તોપણ તેના પર થોડીક ચિંતાની છાયા પ્રસરેલી હતી. રાજસભા કેવી હશે ? રાજનું પ્રધાન મંડળ કેવું હશે ? મને જોયા પછી તેઓ કેવી રીતે વર્તશે ? મહારાજની કૃપાને પાત્ર હું થઇશ કે નહિ ? ફકીરજીએ મારા માટે મહારાજને કહ્યું હશે કે નહિ ? તે શા માટે મારાપર આટલો બધો પ્રેમ રાખે છે ? તેમ કરવામાં આંધખાંની માફક તેમનો પણ કોઈ ગુપ્ત હેતુ હશે કે શું ? વગેરે અનેક જાતના પ્રશ્નો તેના મનમાં ગુંથવાયા કરતા હતા. ફકીરજી સારો હોય કે બરાબર હોય, આપણે હોશિઆરીથી અને સત્યને રસ્તે ચાલશું તો આપણું કાંઈ પણ નુકસાન થશે નહિ,

એવા નિશ્ચય બળને લીધે ચિંતાની એકેક છાયા તેના ચહેરા પર જણાઈ આવતી હતી, તેવીજ નાશ પણ પામી જતી હતી. આવી રીતે વિચાર કરતો કરતો ડાંવલીન દરબારમાં જવાના રસ્તા પર ચાલ્યો જતો હતો એવામાં જમણી બાજુએ તેજ રસ્તાને મળતા બીજા રસ્તા પરથી કેટલાક ઘોડેસ્વારો તેની તરફ આવતા દેખાયા.

તે ઘોડેસ્વારો અને તેમની પછવાડે આવતા છત્ર ચામરધારી કેટલીક શ્રીમાન સરદારોને જોઈ ડાંવલીન જરા અભયમ પામ્યો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. નવીન સ્વારી એટલી તો નજીક આવી પહોંચી હતી કે, ડાંવલીને જો જરાક ઉતાવળ કરી હોત તો બન્ને બાજુના સ્વારો એક બીજામાં ભેળાઈ થોડોઠ ઘોટાળો પણ થઈ જત. નવીન સ્વારીનો ઠાઠમાઠ જોતાંજ ડાંવલીને ધાર્યું કે તે સ્વારી બીજા કોઈની નહિ પણ ખાસ રણજીતસિંહનીજ હોવી જોઈએ. તે વાત તેના ધ્યાનમાં આવતાંજ તેણે પોતાની તલવાર ઉંચી કરી એક શબ્દોચ્ચાર કર્યો. તરતજ બધા ઘોડેસ્વારો એકદમ સીધી લીંટીમાં ગોઠવાઈ ગયા અને મહારાજાને અભિવંદન કરવાના ઉદ્દેશથી ઉભા રહ્યા. યંત્ર-કળાની માફક બધા ઘોડાઓને એક સરખા ઉભેલા જોઈ મહારાજાની સ્વારી માંહેલા દરેક જણને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને જતાં જતાં કેટલાકે ડાંવલીન તરફ વિસ્મિતદૃષ્ટિએ તો કેટલાકે તિરસ્કારદર્શક દૃષ્ટિએ જોયું. તે સ્વારીના મધ્ય ભાગમાં ચાલતો ઘોડો પાણીદાર હતો, તેમજ તેનાપર સ્વાર થનાર માણસને દરેક જણ માન આપતું હતું, એ જોઈ ચાણાક્ષ ડાંવલીને તેજ મહારાજા હોવા જોઈએ એમ ધાર્યું. વાસ્તવિક રીતે જોતાં નરસિંહ રણજીતને જ ડાંવલીને એકાએક જોયા હોત તો, આ જ જગદ્વિખ્યાત રણજીતસિંહ છે, એમ તેણે ધાર્યું ન હોત. તેનું કારણ એ કે રણજીતસિંહની શરીરાકૃતિ વદન સાધારણ હતી અને પોષાક પણ સાદો પહેરતા હતા, તેથી રણજીતસિંહને કોઈ દિવસ પણ નહિ જોનાર માણસ તેને પંજાબ-ભૂપતિ તરીકે ઓળખી શકે કે કેમ તે શંકાસ્પદ જ હતું.

રણજીતસિંહ ઘણો જ સાદો હતો. તે ખુબસુરત નહોતો, તેમજ સાધારણ માણસના મોહાડાપર જે એક પ્રકારનું તેજ હોય છે, તે પણ તેનામાં નહોતું; તોપણ એટલા પરથીજ તે સાધારણ માણસ હતો એમ કહેવાની કોઈ પણ હિંમત કરી શકે તેમ નહોતું. તે વિલક્ષણ પ્રતિભાશાળી હતો. તેની કર્તૃત્વશક્તિ અસાધારણ હતી. એમ કહેવામાં

આવે છે કે રણુજીતસિંહ જરા કુરૂપ હતો અને તેની વકતૃત્વશક્તિ પણ સાધારણ જ હતી; તોપણ તેના પર બધા પ્રેમ કરતા હતા, તેને બધા માન આપતા હતા અને તેનાથી થરથર કાંપતા હતા. હુમેશાં તે સાદો દેખાતો, પણ યુદ્ધ વખતે તેના મુખ પર ભયંકર તેજ ચમકતું અને તેની વાણી સિંહ ગર્જનાની માફક સૈનિકોને ઉત્સાહિત કરતી. દરબાર વખતે પણ તેની પ્રતિભાની આવીજ રીતે બધાને પ્રતીતિ થતી. સારાંશ એટલોજ કે, રણુજીતસિંહ સાદો હતો; તોપણ તેની પ્રતિભા અસામાન્ય હતી એમાં કાંઈપણ શંકા જેવું નથી. રણુજીતસિંહને હુમેશાં સહવારના ઉઠીને કેટલાક અમીરોને સાથે લઈ બહાર ફરવા જવાની ટેવ હતી અને તે પ્રમાણે આજે તે બહાર ફરીને રાજરજવાડામાં જતો હતો એટલામાં ઉપર ઠઠ્ઠા પ્રમાણે ડાંવલીનની અને રણુજીતસિંહની અચાનક મુલાકાત રસ્તામાંજ થઈ ગઈ. ડાંવલીને તેવી ભપકાખંધ સ્વારીઓ પહેલાં જોઈ નહોતી તેથી પ્રથમ તો તે સહજ વિચારમાં પડ્યો, પણ પછીથી તેના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, આ સ્વારી રણુજીતસિંહનીજ હોવી જોઈએ. રણુજીતસિંહની સાથે આ વખતે પચીસેક સરદારો હતા અને તેમની દરેકની સાથે એકએક છત્રીવાળો ચાલતો હતો. ઘોડા ઉપર બેઠેલા સરદારોને તડકે લાગે નહિ, તે માટે પગે ચાલનારા દરેક છત્રીવાળાએ લાંબી દાંડીની રેશમી છત્રીઓ સરદારના માથા ઉપર ધરી હતી. સ્વારીની પહેલાં દસ સ્વારો આગળ તથા દસ સ્વારો પછવાડે ચાલતા હતા. સ્વારોને પોષાક સાધારણ અંગ્રેજી સ્વારોના જેવો હતો, તથા દરેક સ્વારની પાસે ઢાલ, તલવાર, લાલો, બંદુક અને પિસ્તોલ, એટલાં પાંચ હથિયારો હતા. આ સરદારો અને સ્વારો એકજ જાતિના નહોતા; પરંતુ શિખ, પઠાણ, હિન્દુ, ગુર્ખા વગેરે જૂદી જૂદી જાતિઓના હતા. સરદારોનો પોષાક રેશમી હતો, તથા તે ઉપર જરીનું મુંદર નકશી ઠામ કરવામાં આવેલું હતું. દરેકનો પોષાક રાતા અને લીલા રંગના રેશમી કપડાંનો હતો, પરંતુ વચમાં ચાલતી એકજ વ્યક્તિને પોષાક સફેદ મુતરાઉ હતા. તે જોઈ આજ રણુજીતસિંહ હોવા જોઈએ એમ ડાંવલીને અનુમાન થયું. ડાંવલીનના સ્વારો, તેમના પોષાક તથા ઉભા રહેવાની રીતભાતથી રણુજીતસિંહના રસાલા માંહેલા દરેકના મનનું આકર્ષણ કરતા હતા. યુદ્ધ મહારાજાની દૃષ્ટિ પણ તે સ્વારો તરફ વળી અને તેમણે આશ્ચર્યકારક દૃષ્ટિએ તેમના તરફ જોયું. આ સ્વારીની

પછવાડે પાયદળ લશ્કરનાં કેટલાંક માણસો ચાલતાં હતાં. મહારાજામાં અને તેમનામાં ઘણા અંતર હોવાથી તેઓ ગપ્પાં મારતા જતા હતા. તેઓની દૃષ્ટિ ડાંવલીનના સ્વારો ઉપર પડતાંજ તેઓ લયચક્રિત થયા; તોપણ જતાં જતાં તેઓ ડાંવલીનના સ્વારોની મશ્કરી કર્યા સિવાય રહ્યા નહિ. ડાંવલીનને તેઓની આવી વર્તણૂક જોઇ જરા હસવું આન્યું. આવી રીતે રણુજીતસિંહની સ્વારી આગળ નીકળી જતાંજ ડાંવલીને પોતાના સ્વારોને હુકમ કર્યો, અને હુકમ થતાંજ પહેલાંની માફક બળેની જોડીથી એકની પછવાડે એક એમ ચાલવા લાગ્યા. એટલામાં રણુજીતસિંહની સ્વારીમાંથી એક સ્વાર પાછો આન્યો અને સલામ કરી કહેવા લાગ્યો કે, “ મહારાજાએ આપને સાલીમાર બાગમાં આવવાની આજ્ઞા કરી છે.” આજ્ઞા સાંભળતાંજ રણુજીતસિંહની મુલાકાત જરૂર થશે. એવી આશાએ તેના મનમાં જરા આનંદ ઉત્પન્ન થયો; તોપણ મહારાજાની મુલાકાતનું પરિણામ શું આવે છે, તે માટે તો તેના મનમાં ચિંતા બાકીજ રહી.

રણુજીતસિંહે લાહોરના મધ્ય ભાગમાં એક ઘણાજ મોટો અને સુંદર બાગ તૈયાર કરાવ્યો હતો. તેનું નામ સાલિમાર બાગ રાખવામાં આન્યું હતું અને તેમાં દરબાર ભરવા માટે અનેક મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. સ્થિતિસ્થિતિમાં આ બાગ હજી પણ લાહોરની અંદર જોવામાં આવે છે, અને તે પરથી રણુજીતસિંહના વખતમાં તે બાગ કેટલો બધો વૈભવસંપન્ન હોવો જોઈએ, તેનું સહજ અનુમાન થઇ શકે છે. રણુજીતસિંહની સ્વારી બાગ પાસે પહોંચતાંજ સરદારો તેમજ સ્વારો બંને બાજુએ સીધા ઉભા રહ્યા અને ખુલ્લા થયેલા રસ્તેથી બધાનો મુજરો સ્વિકારતાં રણુજીતસિંહે બાગમાં પ્રવેશ કર્યો. પાછા સરદારો અને સ્વારો એકઠા થઇ ગયા અને રણુજીતસિંહની પછવાડે બાગની અંદર ચાલવા લાગ્યા. ડાંવલીન તો પોતાને બોલાવવા માટે કોઇ માણસ આવે છે કે નહિ, તેની વાટ જોતો બાગના દરવાજેજ ઉભો રહ્યો. બાગમાંના દરબારગૃહમાં જાતે રણુજીતસિંહના બેસવા પછી ઘણા સ્વારો તથા પાયદળ લશ્કરીઓ નવરા થયા અને તેઓ ‘ આ ફીરંગી કોણ આન્યો છે ’ એવા કુતૂહલથી ડાંવલીનની આસપાસ એકઠા થયા. તેમાંના કેટલાક શાંત રીતે ડાંવલીનું નિરીક્ષણ કરતા હતા, કેટલાક તેના સ્વારોની પ્રશંસા કરતા હતા, તો વળી કેટલાક મોટાથી મશ્કરી પણ કરતા હતા. મશ્કરી કરી ઉડાવનારો વર્ગ આસ્તે આસ્તે

વધારે ઉચ્છ્રંખળ થવા લાગ્યો અને બીજા એકઠા થયેલા લોકો પણ સાહેબની ફજેતી કરવામાં આપણને મદદ કરે છે એમ સમજવા લાગ્યો. ડાંવલીનને જો કે પંજળી ભાષા આવડતી નહોતી; તોપણ હિન્દી અને ઉર્દૂ ભાષા તેને સારી રીતે આવડતી હતી. તેથી તેઓની પંજળી ભાષાની મશકરી-ઠકાને તે સારી રીતે સમજતો હતો. આ નીચ લોકોનું હલકાપણું જોઈ તેને જરા ખેદ થયો; પણ દેશ, કાળ અને પાત્ર, એ ત્રણેનો વિચાર કરી જતાં તેને મૌનજ રહેવું પડ્યું. વસ્તુતઃ લોકોના ઉપહાસ તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું અને ખુદ તેના પોતાના માટે વિચાર કરી જતા પછી તેણે જાણી જોઈને તે તરફ દુર્લક્ષ કીધું; પરંતુ આનું પરિણામ જુદુંજ આનું. મશકરી કરવાવાળાઓ સમજ્યા કે, ગમે તેવી મશકરી કરશું તો તે ચાલી જશે. કારણ કે સાહેબમાં કંઈ પાણી જણાતું નથી. આવી વાત ધ્યાનમાં આવતાં બાકી શું રહે? જેને કાલે તેમ તે ડાંવલીનની મશકરી કરવા લાગ્યા. આ લોકોમાં બધા સિપાહીઓજ હતા, એવું કંઈ નહોતું; તેમાં કેટલાક ઉપરી અમલદારો પણ સામેલ હતા. વિશેષતઃ એક તરતનોજ થયેલો ઘોડેસ્વાર પલટણનો સેનાપતિ તેમાં આગળ પડતો ભાગ લેતો હતો; તેથી બીજા લોકોને પણ મશકરી કરવાની હિમ્મત આવતી હતી. તેનું નામ નંદસિંહ હતું. તે જુવાન હતો, સાહસી હતો, તેમજ ઘોડે બેસવામાં ઘણોજ હોશિયાર હતો. રણજીતસિંહે તેના આ ગુણો ઉપર લુબ્ધ થઈનેજ તેને ઘોડેસ્વાર પલટણનો સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. નંદસિંહ સ્વભાવથીજ નીચ અને કુટીલ વિચારનો હતો અને તેમાં વળી અધિકારની પ્રાપ્તિ થઈ! પછી બાકી શું રહ્યું? ‘જેમ ઉંદરડે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઈ મૂલાલેજ’ એ માફક ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો. તેના ઘોડો સાધારણ હતો, તોપણ તેને એટલું બધું અભિમાન હતું કે, આપણી પાસે જે ઘોડો છે તેવો પાણીદાર ઘોડો દુનિયામાં કોઈની પાસે નથી. આ વખતે તે તેના અદ્વિતીય ગણાતા ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો હતો, તેથી બીજા બધા ઘોડાઓ તેને તુચ્છ જણાતા હતા; પરંતુ તેનો ભ્રમ ડાંવલીનના બલૂનને જોયા પછી દૂર થઈ ગયો અને બલૂને દરેકના મન પોતાના તરફ આકર્ષી લીધાં છે એ જોઈ, તે પોતાના અંતઃકરણમાં બળીને રાખ થઈ ગયો. યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી ડાંવલીનની ફજેતી કરી લોકોની નજરમાં હલકો પાડવાના વિચારો તેના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા અને કોઈની પણ શરમ નહિ રાખતાં તેણે તે બાબત ખટપટ કરવા માંડી. ડાંવલીન જે

જગ્યાએ ઉભો હતો, તેની આસપાસ નંદસિંહ એક પંખળી અશ્લીલ ભાષાનું ગાયન ગાતો ગાતો પોતાનો ઘોડો ફેરવવા લાગ્યો. આ બનાવ જોઈ કેટલાક સારા માણસો જે ત્યાં ઉભા હતા તેઓને ખરાબ લાગ્યું. પણ તેઓ શું કરે ? નંદસિંહ રણજીતસિંહની મહેરબાનીને માણસ હતો ! તેને જરા સૂચના કરવા જતાં ‘ઉઠ પાણી પગ પર’ એવું બને તેવી ધાસ્તીથી કોઈએ તેને એક શબ્દ પણ કહેવાની હિંમત કીધી નહિ. માત્ર કેટલાક હાજી હા કરવાવાળા અને ઠઠ્ઠાખોર માણસોને તે વાત પસંદ પડી અને તેઓ પોતાના વિકટ હાસ્યથી તેને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં નંદસિંહ પોતાનો ઘોડો જરા દૂર ફેરવતો હતો, પણ જ્યારે તેણે જોયું કે ડાંવલીન ઠંડા સ્વભાવનો છે, ત્યારે તો તે ડાંવલીનની નજીકમાંજ પોતાના ઘોડાને ફેરવવા લાગ્યો. આ વખતે ડાંવલીન બહારથી શાંત દેખાતો હતો, પણ તેના અંતઃકરણમાં ગુસ્સાની જ્વાળા સળગી રહી હતી. ‘અમત્કાર વિના નમસ્કાર નહિ’ એ ન્યાયે આને ઠઈ જાતની શિક્ષા કરવી કે જેથી ભવિષ્યમાં તે આપણી આડે આવે નહિ તેના વિચારમાં તેનું મન ગુંથાઈ ગયું હતું. નંદસિંહને શિક્ષા કરવાનું કામ સહેલું હતું, પણ તેનું પરિણામ શું આવશે તેનો તેને ઘણોજ વિચાર કરવાનો હતો. હજી તો મહારાજની મુલાકાત થઈ નથી, તેથી તે પહેલાં નંદસિંહને શિક્ષા કરવાનું તેને જરા જોખમ ભરેલું જણાયું. વળી ખીજે વિચાર કરી જોતાં શિક્ષા નહિ કરતાં શાંત ઉભા રહેવું એ આત્મગૌરવના રક્ષણને માટે ઘણુંજ હાની કર્તા છે, એ પણ તે જાણતો હતો. આવી સ્થિતિમાં લાંબો વિચાર કરી જોતાં, ડાંવલીને નિશ્ચય કર્યો કે, મહારાજ જોઈએ તો આશ્રય આપે યા નહિ—તેની પરવાહ નહિ કરતાં આ નીચને તો તેની કૃતિનું પ્રાયશ્ચિત આપવુંજ જોઈએ. નંદસિંહ જેવો ઘોડો ફેરવતો ફેરવતો ડાંવલીનની બાજુમાં આંચો, ત્યારે ડાંવલીને તેને જણાવ્યું કે, “મારા ઘોડાને એક ઘણીજ ખરાબ ટેવ છે. તે પોતાના પછવાડેના પગથી તેની પાસેથી જનાર ઘોડાને અથવા માણસને લાતો મારે છે, તેથી કહાચિત તેમ થાય નહિ તેટલા માટે હું આપને પહેલાંથી સૂચના આપી મૂકું છું.”

પરંતુ સૂચનાનો વિચાર કરવાની સ્થિતિમાં તે વખતે નંદસિંહ ક્યાં હતો ? તે તો પોતાની ઉપહાસાત્મક વૃત્તિમાંજ તલ્લીન થઈ ગયો હતો, લોકો પોતાની વાહ વાહ કરે છે, એ જોઈ તે તો વધારે હિંમત થયો હતો. ડાંવલીનની સૂચનાના ઉત્તરમાં તેણે સહજ વિકટ

હાસ્ય કર્યું અને અશ્લીલ ગાયન પાછું ભેરથી ગાવા માંડ્યું. ડાંવલી-
 નથી હવે શાંત રહેવાયું નહિ-રહી શકે એમ પણ નહોતું. કારણ કે,
 એ તેમ કર્યું હોત તો, તેનામાં પુરુષાર્થ નથી, તેજ નથી, માના-
 પમાનની લાગણી નથી; એમજ લોકોએ ધાર્યું હોત. મહારાજા રણ-
 જીતસિંહ પર આના પરિણામની કેવી અસર થશે તેનીજ માત્ર અત્યારે
 તેને ચિંતા હતી; પરંતુ આખરે તેણે તે તરફ દુર્લક્ષ કર્યું અને કોઈને
 પણ સમજાય નહિ તેમ બલૂનને ઇશારત કરી. પ્રભુભક્ત નિમકહલાલ
 બલૂને પોતાના શેઠની આજ્ઞાનો બરાબર અમલ કર્યો. નંદસિંહનો
 લોકો જેવો તેની પછવાડે આંચો કે તરતજ તેણે પોતાના પાછલા
 બે પગ ઉંચા કરી એવા તો ભેરથી લાત મારી કે નંદસિંહ અને તેનો
 લોકો બન્ને જમીન ઉપર ધૂળ ચાટવા થઈ ગયા. એકાદ કિલ્લાનો બુરજ
 જેમ કડકડ ભૂસ થઈ જમીન ઉપર પડી જાય છે, તેવીજ સ્થિતિ નંદ-
 સિંહ અને તેના ઘોડાની થઈ. પ્રેક્ષક સમુદાયમાં કેટલાક નંદસિંહનો
 તિરસ્કાર કરનારાઓ પણ હતા. તેઓએ નંદસિંહને યોગ્ય પ્રતિકૂળ
 મળેલું જોતાંજ ‘ઠીક થયું’ એવા અર્થનો હર્ષબ્ધનિ કર્યો તથા કેટલા-
 કોએ તાળીઓ પાડી. નંદસિંહની ફજેતીનો પાર રહ્યો નહિ. ઘોડો
 જમીન ઉપર પડ્યા પછી તરતજ ઉઠીને ઉભો થયો; પરંતુ નંદસિંહના
 દુર્દેવને લીધે તેનો એક પગ પેગડામાં ભરાઈ રહેલો હોવાથી ઘોડો ઉભો
 થતાંજ તેનો એક પગ ઉંચે અને એક પગ નીચે એવી સ્થિતિ થઈ !
 લોકોની નજરે આ દેખાવ પડતાંજ પાછી તેઓમાં હસાહસ થઈ રહી.
 આ વખતે નંદસિંહના આઠ સ્વારો ત્યાં હાજર હતા. તેઓએ પોતાના
 માલેકને ઉઠાડીને ઘોડાપર બેસાડવા કરતાં પોતાની તલવારોજ મિયાન-
 માંથી બહાર કઢાડી અને ડાંવલીન સામે તાકી. ડાંવલીનના સ્વારોને
 આટલી વાત સમજતાંજ તેઓએ એક નિમિષ માત્રની અંદર પોતાની
 તલવારો બહાર કઢાડી અને નંદસિંહના એક સ્વારની આબુખાબુ
 ચાર ચાર જણા ફરી વળ્યા. તેઓની ચપલાઈ તથા શિક્ષણ જોઈ
 લોકો તો સ્તબ્ધ બની ગયાં. ડાંવલીનના ધ્યાનમાં આ બનાવ આંચો
 હતા, પણ તે તરફ તેણે ધ્યાન આપ્યું નહિ. નંદસિંહને ઘોડા સાથે
 જમીન પડતાંજ પોતાના ઘોડાનું મોહું તેણે તેની તરફ ફેરવ્યું
 તથા “અરે ! તેને ઉઠાડો-ઉઠાડો” એમ બોલી પોતેજ ઘોડાપરથી
 નીચે ઉતરી તેની પાસે ગયો. આ બનાવ લખતાં જોઈલો વખત લાગે
 તેના કરતાં પણ થોડી વખતમાં બની ગયો. ડાંવલીને તરતજ નંદ-

સિંહનો પગ પેગડામાંથી કઢાડી તેને ઉઠાડ્યો અને ઘોડાપર બેસાડી તેના શરીરપરની માટી પોતાના રૂમાલથી ખંખેરતાં તેને કાંધ પશુ લાગ્યું છે કે કેમ. તેની તપાસ કીધી. નંદસિંહના સારા નસીબે તે ઘોડાના શરીરની નીચે આવી ગયો નહોતો. અગદાઇ જવાનો અથવા બીજા કોઈ જખમો થવાનો સંભવ હતો; પરંતુ ઘોડાથી જરા દૂર પડવાને લીધે તેને વધારે ઇલાજ થઈ નહોતી. ખરી રીતે જોતાં નંદસિંહે પોતેજ ધાર્યું હોત તો કોઈની પણ મદદ વિના ઘોડા પર બેસી શકત; પરંતુ ડાંવલીનની ફજેતી કરી આત્મપ્રતિષ્ઠા વધારવા જતાં ‘હાથનાં કયાં હૈયે વાગ્યાં’ જેવો બનાવ બનવાથી તેની સ્થિતિ દીવાના જેવી બની ગઈ હતી. અધૂરામાં પૂરું ખુદ ડાંવલીનજ પોતાની શુશ્રૂષા કરી તેના ઉદાર અંતઃકરણનું લોકોને લાન કરાવે છે, એ જોઈને તો તેને મરણપ્રાયઃ લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ. ડાંવલીને તેના શરીર પરની માટી ખંખેરતાં કહ્યું:—“હું ઘણેજ દિલગીર છું કે, આ બનાવ બનવા પામ્યો. આપે મારી સૂચના મુજબ ધ્યાન આપ્યું હોત, તો હું ધારૂં છું કે આમ બનવા પામત નહિ. વારૂ, થયું તે થયું; તે વિષે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી, પણ ભવિષ્યમાં સાવધ રહેવાનું આપનાથી શીખી શકાશે” એમ કહી ડાંવલીને નંદસિંહને તેના ઘોડાપર બેસાડ્યો અને પોતે બલૂન પર સ્વાર થયો. ડાંવલીનની અપકાર ઉપર ઉપકાર કરનારી વર્તણૂક જોઈ પ્રેક્ષક વર્ગમાં તેનો ઉપહાસ કરનારો જે વર્ગ હતો, તેના મનમાં તેને માટે ભીતિ, ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ; પરંતુ નંદસિંહના મન ઉપર તો જુદાજ પ્રકારની અસર થઈ હતી. તેના મોઢા ઉપર ક્રોધ, દ્વેષ, લજ્જા, ધૃણા, વૈર—એ બધા મનોવિકારો ઉત્પન્ન થયા હતા. અધૂરામાં પૂરું વળી પોતે જેને પોતાના બંધુ સમજતો હતો—જેઓ સાહેબની મશ્કરી કરવામાં પ્રોત્સાહન આપતા હતા, તેઓએજ જ્યારે નંદસિંહ ઘોડાપરથી પડ્યો ત્યારે હર્ષના ‘ધ્વનિથી તાળીઓ પાડી—તે જોઈ નંદસિંહને પોતાનું મોઢું કયાં જઈને છુપાવવું એવી મરણપ્રાયઃ લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ. પ્રેક્ષક વર્ગમાં કેટલાકોને નંદસિંહ તરફ પહેલાંથીજ વિરક્તિ હતી. તેઓએ તેની ધૂળ ચાટતી દશા જોઈ ‘ડીક થયું’ એવા ઉદ્ગાર કહાડ્યા. આ લોકો તરફ નંદસિંહ ક્વચિત્ ક્રોધની દૃષ્ટિ ફેંકતો હતો અને પળે પળે વધતો જતા ક્રોધના વૈરના અગ્નિથી લાલ થઈ ગયેલી આંખે ડાંવલીન તરફ પણ જોતો હતો. તેનો ક્રોધ હવે હદ કુદાવી ગયો. તે વિવેકશૂન્ય બની.

ઠાવલીન તરફ હાંત પીસવા લાગ્યો. આવી સ્થિતિમાં જો થોડોક વધારે વખત પસાર થયો હોત, તો કદાચિત્ તેના હાથે ઘણીજ ભયંકર બૂલ થઈ જાત; પરંતુ એટલામાં એક રાજદૂત બાગમાંથી આવ્યો, અને તેણે ઠાવલીનને સલામ ભરીને કહ્યું:—

“આપને મહારાજા બોલાવે છે.” મહારાજાની આજ્ઞા સાંભળતાંજ ઠાવલીન બધા સ્વારોને લઈને બાગના દરવાજા પાસે ગયો અને ત્યાં બનનું પોતાનો ઘોડો સોંપી ઠાવલીન અંદર ચાલ્યો ગયો. ઠાવલીન બાગની અંદર દાખલ થયો ત્યારે લોકોએ પાછી હર્ષની તાળીઓ વગાડી. ઠાવલીને પણ પોતાની ટોપી ઉંચકી લોકોના ધન્યવાદને માટે વિનય પ્રગટ કર્યો અને તે રાજદૂત સાથે દરબારમાં ચાલ્યો ગયો.

દરબારગૃહ ભવ્ય-પ્રશસ્તન હતું તો પણ તે જોઇ ઠાવલીન આશ્ચર્ય પામ્યો નહિ. કારણ કે, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈજ નહોતું. એકાદ ન્હાના રજવાડાનું દરબારગૃહ કેટલું બધું શણગારેલું હોય છે, પણ રણજીતનું સલામંદિરતો શૃંગાર સામગ્રીથી તદ્દન અલીપ્ત હતું. તેણે પોતાનો પોષાક જેમ સાદો રાખ્યો હતો, તેમ બધે ઠેકાણે તેજ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, એમ દરબારગૃહમાં દાખલ થતાંજ ઠાવલીને માન્યું. સલામંદિરના મુખ્ય દરવાજા પાસે ભાલદાર-ચોપદાર ઉભા હતા અને અંદર હજુરી-યાઓ તથા ન્હાના નોકરો પહેરો ભરતા ઉભા હતા. તેમનાથી જરા આગળ જતાં બેસવાને માટે મ્હોટી મ્હોટી શેતરંજીઓ બીછાવેલી હતી અને તેના પર કારકુનો તથા તેના ઉપરી અધિકારીઓ લખવાના કામમાં ગર્ક થઇ ગયા હતા. રણજીતસિંહ નિત્યનિયમાનુસાર સ્થવારના પહેારમાં દરબારમાં આવી, પોતાને જે કાંઈ હુકમો કરવા હોય તે બધા કારકુનના મુખ્ય અધિકારીને કરતા. તેમની આજ્ઞા થતાંજ વરિષ્ઠ અધિકારી કારકુનોને તે વાત સમજાવવી તેની નકલો તૈયાર કરાવતો, અને પછી તે હુકમો સાંઢણી સ્વાર મારફત રાજ્યમાંના દરેક અધિકારીઓને પહોંચાડવામાં આવતા. તેવીજ રીતે આજે પણ રણજીતસિંહે જે જે હુકમો ફરમાવ્યા હતા, તે લખી પરખીડીયામાં બંધ કરવાના કામમાં બધા કારકુનો મશગુલ થઇ ગયા હતા. કારકુનોથી આગળ જતાં શેતરંજીપર સાધારણ પ્રતિના ગાલીચા બીછાવવામાં આવ્યા હતા, અને તેના પર કેટલાક સરદારો અને મ્હોટા

શ્રીમંતો બેઠેલા હતા. તેમનાથી જરા આગળ પાથરવામાં આવેલા ગાલીયા ઘણા સુંદર અને કિંમતી હતા. તેનાપર મહારાજની જમણી બાજુએ છ તથા ડાબી બાજુએ છ એમ રાજ્યના બાર મુખ્ય મંત્રીઓ બેઠેલા હતા. આ મંત્રીઓ શ્રીમાન સરદાર કુટુંબોના હતા તેથી તેઓનો પોષાક પણ ઘણોજ લપકાદાર હતો. તેમની પછવાડે એકેક પંખાવાળો ઉભો હતો, અને તે પોતાના હાથમાંના મોટા રેશમી પંખાથી પોતપોતાના માલેકને આસ્તે આસ્તે પવન નાખતો હતો. રણુજીતસિંહ એક સિંહાસન પર બેઠેલો હતો તે સિંહાસન બે કે સાડું હતું, તોપણ ઘણુંજ કિંમતી હતું. સિંહાસનની ડાબી અને જમણી બાજુએ બે ન્હાના ગાલીયા બીછાવવામાં આવ્યા હતા, પણ તે હજી ખાલીજ હતા. ડાંવલીને ઉપરોક્ત દરેક બાબતનું થોડા વખતની અંદર નિરીક્ષણ કરી લીધું અને ઘણીજ અદ્ભુતી આસ્તે આસ્તે આલીને તે પેલા બાર મંત્રીઓ બેઠા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ડાંવલીનની સુંદર વીરાકૃતિ બેઠ સભાગૃહમાં બેઠેલા દરેકની દૃષ્ટિ તેના તરફ આકર્ષાઈ. ડાંવલીને મંત્રીઓ પાસે પહોંચતાંજ એક ન્હાનું સુંદર રેશમી વસ્ત્ર મહારાજની સામે પાથરેલા ગાલીયાપર પહોળું કર્યું અને તેના ઉપર એક સુંદર કારીગરીના નમૂનારૂપ પ્યાલો રૂપાનો અંદર સો રૂપિયા નાખીને મૂક્યો. પછી લશ્કરી રીત મુજબ મહારાજને તેણે નમ્રતાથી સલામ કરી. મહારાજ રણુજીતસિંહે સહજ માથું હલાવી ડાંવલીનના નજરાણાનો તથા તેની સલામનો સ્વીકાર કર્યો છે, એમ દર્શાવ્યું અને એક ગાલીયા તરફ આંગળી બતાવી તેને ત્યાં બેસવાનું સૂચવ્યું. મહારાજની આજ્ઞા થતાંજ ડાંવલીન પાછો ફરીથી સલામ કરી, મહારાજના સિંહાસન પાસે જઈને બેઠો. મહારાજએ પહેલાં તેને કેટલાક સાધારણ સવાલો પૂછ્યા અને ડાંવલીન તરફથી તેનો સંતોષકારક ઉત્તર મળ્યા પછી તેમણે પૂછ્યું “આપ શું મંધો કરો છો? કયા કામમાં વિશેષ હોશિઆર છો? અહિં આવવામાં આપનો કયો ઉદ્દેશ છે?”

રણુજીતસિંહે આ જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રશ્નો એકજ વખતે કરેલા બેઠ ડાંવલીનને જરા આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ આગળ જતાં તેને જણાઈ આવ્યું કે, મહારાજની બોલવાની પદ્ધતિજ એવી છે. મહારાજનો પ્રશ્ન થતાંજ તેણે ઉત્તર આપ્યો:—“ઈંગ્લેન્ડની અંદર કુલીન કુટુંબોનાં બાળકોને નિશાળમાં મૂકી જે ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે શિક્ષણ મને મળેલું છે. ત્યાર પછી યુવાવસ્થામાં લશ્કરી શિક્ષણ મેળવી

મેં લશ્કરી નોકરી કરેલી છે. અંગ્રેજી લશ્કરમાં હું મેજરનું કામ કરતો હતો. ત્યાર પછી હું ક્રાન્સમાં ગયો. ત્યાં લેફ્ટેનન્ટ કર્નલનું તથા કર્નલનું કામ કરેલું છે. આગળ જતાં કેટલાંક કારણોને લઈને એકાએક હું માંદો પડ્યો અને બે ત્રણ મહિના દુઃખમાં કહાડવા પડ્યા. માંદગીમાંથી ઉઠ્યા પછી જૂદા જૂદા દેશો જોવાની મને ઇચ્છા થઈ અને તે મુજબ ફરતો ફરતો હું હિંદુસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યો. અહિંયાં આવ્યા પછી મહારાજાની કીર્તિ-વિશેષતઃ રણકીર્તિ મારા સાંભળવામાં આવી અને તેથી મહારાજાનો આશ્રય મળે તો ઠીક, એવા ઉદ્દેશથી મહારાજા પાસે આવ્યો છું.”

રણજીતસિંહ ડાંવલીનને ઉર્દુ ભાષામાંજ પ્રશ્નો પૂછતા હતા અને ડાંવલીન પણ ઉર્દુમાંજ જવાબ આપતો હતો. ડાંવલીનનો ઉર્દુ ભાષાપરનો કાબુ જોઈ રણજીતસિંહને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેમણે પૂછ્યું:—“ તમેને કેટલી ભાષા આવડે છે ? ”

ડાંવલીને ઉત્તર આપ્યો:—“ મને અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, ફારસી, ઉર્દુ, થોડું બંગાળી અને મરાઠી પણ આવડે છે.”

“ આટલી ન્હાની ઉંમરમાં તમે આટલી બધી ભાષાઓ કેવી રીતે શીખ્યા ? ”

“ તે તે દેશોમાં કેટલોક વખત રહેવાથી સહજજ મને તે ભાષાઓનું જ્ઞાન થયું. આવી જે જે ભાષાઓનું મને થોડું થોડું જ્ઞાન થયું, તે તે ભાષાઓના પંડિતો પાસે થોડા દિવસ સુધી અભ્યાસ કરી તે ભાષાઓ બરાબર સમજી લીધી. કેટલીક ભાષાઓ મુસાફરીને લીધે આવડી તો કેટલીકનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો. આ દેશમાં પણ સંસ્કૃત ભાષા ઘણીજ ઉત્તમ છે, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ તે હાલમાં પ્રચલિત નથી તેથી શિખવાનું હજી સુધી બની શક્યું નથી. આપની કૃપાએ પંબળમાં રહેવાનું થાય તો પંબળી અને સંસ્કૃત શિખવાની પણ મારી ઇચ્છા છે.”

“ આપને કિસ્તાઓ બાંધવા, રણમેદાનમાં તાબડતોબ બચાવનાં બાંધકામો કરવાં, ખાઈઓ ખોદવી, મોરચાઓ બાંધવા; વગેરે આવડે છે ? ”

“ આ કામો કેવી રીતે કરવામાં આવે છે, તે મેં ઘણી વખત જોયાં છે; પરંતુ ખુદ હાથથી કર્યાં નથી. અમારા દેશમાં આ કામોનો જે સારી રીતે અભ્યાસ કરે છે, તેને ઇંજનીયર કહેવામાં આવે છે.

તે શિક્ષણ અને યુદ્ધનું શિક્ષણ અમારા દેશમાં એકજ નિશાળમાં આપવામાં આવતું નથી.”

રણજીતસિંહનું એમ માનવું હતું કે, યુરોપમાં હરેક માણસ સાધારણ રીતે ઘણી વિદ્યા અને કળા સંપાદન કરે છે. આવી સમજણને લીધેજ તે ડાંવલીનને પ્રશ્ન કરતા હતા. તેમણે પૂછ્યું:—“ વાડ, ધારો કે માડું ઘડિયાળ ભાંગી જાય તો તમે તે બરાબર કરી શકશો? તમારા દેશના વૈદ્યકશાસ્ત્રની તમને ખબર છે? ઘોડાના રોગ તમે સારા કરી જાણો છો?”

ડાંવલીને કિચિત્ સ્મિતહાસ્ય કરી ઉત્તર આપ્યો:—“ નહિ. મહારાજ! આ ત્રણે ધંધા અમારા દેશમાં જૂદા જૂદા લોકો કરે છે, એકજ માણસ આવી રીતે બે ત્રણ ધંધાઓનું શિક્ષણ લેવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. ઠહાચિત્ ઘણા અંગ્રેજ લોકોને આવાં કામ કરતા જોઈને મહારાજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો હશે, પરંતુ આ દેશના લોકો કુળાભિમાનને વળગી જેમ જેમ જૂદા જૂદા ધંધાઓ કરે છે, તેમ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ જે ઉચ્ચકુળના લોકો છે તેઓ ઘણુંખડું લશ્કરની અંદર હોદ્દાની જગ્યા પરજ કામ કરે છે.”

ડાંવલીને છેવટનું વાક્ય કિચિત્ સ્વાભિમાનથીજ ઉચ્ચાર્યું. તે વાક્યનો ઉચ્ચાર કરતાં સહજજ તેના ચહેરા ઉપર લાલાશ ચ્હડી આવી અને હોઠો ઠંપિત થયા. આ વખતે રણજીતસિંહની નજર ડાંવલીન પરજ હતી અને તેથી તેના શબ્દોથી તેમની ખાતરી થઈ કે ડાંવલીન કુલીન અને ઉચ્ચ કુટુંબનો છે. રણજીતસિંહને આવા સ્વાભિમાની સદ્ગુણી માણસો પસંદ હોવાથી ડાંવલીન બોલતો ખંધ થયો કે

— તરતજ તેમણે સહજ ઉત્સાહના આવેગથી કહ્યું:—“ શાખાસ હુલીન સાહેબ!” એમ કહી રણજીતસિંહે પોતાની નજર પ્રધાનમંડળમાં બેઠેલા ફકીર અજિબુદ્દિન તરફ ફેંકી અને કહ્યું:—“ ફકીરજી, તમારા નવીન દોસ્ત સાહસી, શૂરવીર અને સરળ પ્રકૃતિના જણાય છે!”

ફકીરજીએ સહજ માથું હલાવી મહારાજાને અભિવંદન કરતાં કહ્યું:—“ હા મહારાજ મહારાજાની કૃપા જો સાહેબ ઉપર થશે, તો જલદીજ જણાઈ આવશે કે, સાહેબ બોલવામાં જેવા ચતુર છે, તેવા પોતાના કાર્યમાં પણ તરપર છે, તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન વગેરેના પાદ-શાહોએ તેમને પોતાના રાજ્યમાં રાખવાની ઘણી ખટપટ કરી હતી, પરંતુ મહારાજાના ગુણ તથા કીર્તિનાં યથોચિત્ સાંભળી તેમના મન

પર વધારે અસર થઇ અને તેથી ખાસ તે આપની પાસે આવ્યા છે.”

ફકીરજીના શબ્દો સાંભળી ડૉવલીન આશ્ચર્યથી લયચકિત થઇ ગયો. આવો મહાન મંત્રી, રાજ્યના જમણા હાથ જેવો અધિકારી મહારાજને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે—એ જોઈ ડૉવલીનને જેટલું અભયબળ લાગ્યું તેટલો ડર પણ લાગ્યો. કહાચિત્ મહારાજ તે અજ્ઞાત દેશે વિષે કાંઈ પૂછે, અને તેના જવાબમાં પોતાને અજ્ઞાનતા દર્શાવવાનો પ્રસંગ આવે તો ફકીરજીની સ્થિતિ કેવી થાય, તેના તેને વધારે વિચાર આવવા લાગ્યો; પરંતુ ફકીરજીના અને ડૉવલીનના સુદૈવે રણજીતસિંહે તે વિષે બિલકુલ પ્રશ્ન પૂછ્યો નહિ, અથવા તેવો પ્રશ્ન કરવાનો તેને વખત પણ મળ્યો નહિ, એમ પણ કહી શકાશે. કારણ કે, ફકીરજીનું ભાષણ બલાસ થાય ન થાય એટલામાં ખાગના રક્ષકે એ અલમસ્તા માણસોને મહારાજની સમક્ષ લાવીને ઉભા કર્યા. તે બંને શિખ નહિ પણ મુસલમાન જાતિના હતા. તેઓએ ખાગમાંથી ફળો તોડવાનો અપરાધ કર્યો હતો. તેમને મહારાજની પાસે લાવીને ઉભા કર્યા કે તરતજ તેઓએ પોતાનો ગુનાહ કબૂલ કર્યો અને મહારાજ પાસે દયા માગી. તો પણ મહારાજએ તેઓના તરફ દયા નહિ દર્શાવતાં એકનું નાક અને બીજાનો ઠાન ઠાપી છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. આજ્ઞા થતાંજ એક પહેરાવાળાએ તીક્ષ્ણ ધારની છરી બહાર કહાડી તે શિક્ષાને તરત અમલમાં મૂકી અને કરેલા જખમમાંથી લોહી ટપકતાં તે બંનેને ધક્કા મારી દરખાસની બહાર કહાડી મૂક્યા. આ બનાવથી કુદરતી રીતેજ ડૉવલીનના મ્હોડામાંથી ‘અરેરે!’ એવા શબ્દો નીકળી પડ્યા. ખરી રીતે જોતાં આ શબ્દોવચાર ડૉવલીને ઘણાજ ધીમેથી કર્યો હતો; પરંતુ નિઃસ્તંબ સભામાં તેનો નાદ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના મહારાજના ઠાનપર જઈને અથડાયો. તરતજ મહારાજએ ડૉવલીન તરફ જોઈ જરા હસીને પૂછ્યું:—“શું તમેને આ શિક્ષા ઘણીજ લયંકર લાગે છે?”

ખરેખર, ડૉવલીનના અંતકરણમાં આ શિક્ષાથી તિરસ્કારજનિત થયો હતો. તે તિરસ્કાર પૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવાને તે અત્યારે અસમર્થ હતો તોપણ મહારાજને ઉત્તર આપતી વખતે તેની થોડીક છટા તો દેખાઈજ આવી. તેણે કહ્યું:—“ગરીબ બીચારા! તેઓએ આ દુષ્કર્મ માત્ર પેટને લીધેજ કર્યું હતું. યુરોપમાં આવા અપરાધીઓને—” ડૉવલીન આગળ બોલવા જાય છે એટલામાં પ્રધાન મંડળમાંના કેટલાક પ્રધાનો ગુસ્સે થઈ બોલી ઉઠ્યા:—“બસ—બંધ કરો! આપ કોની પાસે

બોલે છે તેનું—”

ઠાવલીન આ વિલક્ષણ દરબારી કાયદો જોઈ અબળબ પામ્યો અને તેઓને જવાબ આપવાનું મન કરે છે એટલામાં ફકીરજીએ ગુપગુપ બેસવાની આંખથી ધશારત કીધી અને તે વખતે મહારાજાએ પણ બધાને ચુપ થવાની સૂચના આપતાં કહ્યું:—“સાહેબને બોલવાની કોઈ હરકત કરશો નહિ. આવા સ્પષ્ટવક્તાઓ મને ઘણાજ પસંદ છે.” થોડો વખત સ્વપ્ન રહ્યા પછી મહારાજાએ ઠાવલીનને કહ્યું:—“દુલીન, મેં સાંભળ્યું છે કે તમે ઘેડા પર બેસવામાં ઘણા હોશિયાર છો !”

અહિં અમારે વાચકોને પણ ખુત્તસો કરવાની જરૂર છે. મહારાજા રણજીતસિંહે ઠાવલીનને દુલીન કહીને બોલાવ્યો, તેથી આપણે તેને હવે દુલીન કહીને બોલાવીએ તો તેમાં કંઈ પણ ખોટું નથી. કારણ કે ઠાવલીન શબ્દ કરતાં દુલીન શબ્દમાં થોડું ભારતીયત્વ છે. પંજાબમાં દુલીન નામ ઘણાનું રાખવામાં આવે છે. હાલમાં તેમજ રણજીતસિંહના વખતમાં ઘણા દુલીનસિંહ-દુલીનચંદ હતા અને છે. તેથી તેજ માનવંત નામથી ઠાવલીનને સંબોધીએ-તેજ મધુર નામનો ઉદ્દેશ-કરીએ તોએક હિન્દુને યુરોપિયન તરીકે ઓળખવાનો દોષ તો નીકળી જાય એમ છે. અર્થાત્ અમે ઇચ્છીએ છીએ કે મહારાજા રણજીતસિંહે કરેલો આ નામકરણ સંસ્કાર વાંચકોને પણ પસંદ પડશે. મહારાજાનું બોલવું પૂરું થતાં ઠાવલીને-નહિ દુલીને નમ્રતાથી કહ્યું:—“મહારાજ, ઘોડા પર બેસવામાં હું ઘણાજ કુશળ છું, એમ નથી. માત્ર ન્હાનપણથી ઘોડા પર બેસવાની ટેવને લીધે સાધારણ રીતે બેસું છું, એટલુંજ.” મહારાજા રણજીતસિંહે કહ્યું:—“મેં સાંભળ્યું છે કે, તમે ફિરંગીઓ ઘોડા પર બેસવામાં ઘણાજ ચપલ હોવ છો. વળી ઘોડાઓને કેળવવામાં પણ તમે કુશળ હોવ છો એમ હું ધારું છું. જુઓ, આ સામેથી જે માણસ આવે છે, તે ઘોડા પર બેસવામાં ઘણો હોશિયાર છે. બાગની બહાર એક ન્હાની ખાઈ છે, તે પરથી તે પોતાનો ઘેડો કુદાવી જાય. હું ધારું છું કે, તમે પણ તે ખાઈપરથી ઘોડો કુદાવી બતાવશો.”

મહારાજાની આજ્ઞા માન્ય કરતે હોય, તેમ દુલીને જરા પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું અને પછી સામેથી કોણ આવે છે તે તરફ તેણે દ્રષ્ટિ ફેંકી. સામે જુએ છે તો પહેલાંનો નંદસિંહજ આવતો દેખાયો ! તેનો ચહેરો દેશથી ભયંકર થઈ ગયો હતો તથા આંખો

પહેલાંની લગ્નસ્પદ સ્થિતિ દર્શાવતી હતી. મહારાજની પાસે ઉભય વચ્ચે બનેલા બનાવની કાંઈ ચર્ચા થાય છે કે નહિ, તે જોવા માટે તે આવ્યો હતો; પરંતુ દરબારમાં બીજી ચર્ચાઓ ચાલતી જોઈને તથા દુલીનને મહારાજની નજીકમાં જ બેસવાનું માન મળેલું જોઈને તેનું મત્સરગ્રસ્ત મન વધારે ચંચળ થયું અને તેણે એક ભવાનક દષ્ટિ દુલીન તરફ ફેંકી. દુલીનપર આની કાંઈ અસર થઈ નહિ. ઉલટી તેણે પોતે કિંચિત્ હસીને નંદસિંહને સલામ કીધી. નંદસિંહે ખુમારીથી તે સલામનો પ્રત્યુત્તર આપતાં ઠોકું ધુણાવ્યું અને તે પ્રધાન મંડળની પછવાડે બેઠેલા સરદાર વર્ગમાં જઈને બેઠો. તે બેઠો ન બેઠો એટલામાં તો તેને ઉઠવું પડ્યું. કારણ કે, મહારાજએ તેજ વખતે તેને પોતાની સામે આવવાની આજ્ઞા કરી. મહારાજને દુલીનની માફક તેને પણ ખાઇની ઉપર ઘોડો કુદાવવાની વાત ઠહી અને તે જોવા માટે પોતે ઉઠીને સભાગૃહની બહાર ગયા. તેમની પછવાડે મંત્રીઓ અને સરદારો પણ ઉઠ્યા અને ચાલવા લાગ્યા. મહારાજ બાગની બહાર આવીને ઉભા રહે છે એટલામાં તો દુલીન અને નંદસિંહ પોતપોતાના ઘોડાપર સ્વાર થઈને મહારાજની સામે આવીને ઉભા. પહેલાં થયેલી પોતાની ક્ષેત્રી દૂર થવાનો અને દુલીનની ક્ષેત્રી કરવાનો આ સારો અવસર મળ્યો છે, એમ નંદસિંહ ધારતો હતો. તેને એવી ખાતરી હતી કે, આપણો ઘોડો ખાઇ કુદાવી જશે અને દુલીન ઘોડા સાથે ખાઇમાં પડશે. આવી રીતે દુલીનની ક્ષેત્રી કરવા તે પોતાના મનમાં મનોરાજ્યની સૃષ્ટિ નિરમાણ કર્યો જતો હતો એવામાં પરીક્ષાનો વખત આવી પહોંચ્યો. મહારાજએ પહેલાં નંદસિંહને ઘોડો કુદાવવાની આજ્ઞા કરી. જે ખાઇ ઉપર ઘોડો કુદાવી આગળ જવાનું હતું, તે ખાઇ ધણીજ ઉંડી કિંવા પહોળી નહોતી. માત્ર બે ચાર હાથ ઉંડી તથા છ સાત હાથ પહોળી હતી. તેની સામી બાજુએ મેદાન આવેલું હતું. આવા સાધારણ ખાડાપરથી ઘોડો કુદાવવાનું કામ મુશ્કેલ નહોતું; પરંતુ પહેલાં થયેલી ક્ષેત્રીના ડંખથી તેનો હાવ વાળવાના તનમનાટને લીધે તેની મનોવૃત્તિ સ્થિર રહી નહિ. તેણે અનુમાન વગરજ પોતાનો ઘોડો ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં દોડાવ્યો. પરિણામે તેની નજર ચુક થઈ અને ખાઇ કુદવા જતાં ઘોડાના પાછલા બે પગ ખાઇની અંદર પડ્યા. ઘોડો વેગમાં દોડેલો હોવાથી તે ખાઇની અંદર પડ્યો અને નંદસિંહ બહાર જમીન ઉપર ઉડી પડ્યો. નંદ-

સિંહની ફજેલીને!—દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. મહારાજ આ વખતે હાજર હતા, તાપણ લોકોએ તાળીઓ પાકવાનું બાકી રાખ્યું નહિ. આ વખતે માત્ર દુલીન એકલોજ ઘોડા પર બેઠેલો હતો, તેથી સૈની પહેલાં તે ખાઈ પાસે પહોંચી ગયો. તેના ઘોડાને ખાઈમાંથી બહાર કહાડયો અને તે પર નંદસિંહને બેસાડી મહારાજ પાસે લઇ આવ્યો. નંદસિંહની બેવકુફાઈ જોઈ મહારાજ તેના તરફ ઘોડા અસંતુષ્ટ થયા હતા. પછી તેમણે દુલીનને ઘોડો કુદાવવાની આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા મળતાંજ દુલીને પોતાના ઘોડાને ખાઈથી ધણેજ પછવાડે લાવ્યા પછી એવા તો ભેરથી ઘોડાવ્યો કે એક પલકની અંદર દુલીનની સાંકેતિક નિશાની થતાંજ ઘોડો ખાઈ કુદીને સામી બાજુ આવ્યો ગયો. ખાઈ કુદી જવા છતાં પણ ઘોડો પૂર વેગથી આગળ દોડી ગયો અને પછી દુલીને તેને પાછો વાળી ફરીથી ખાઈ કુદાવી મહારાજ પાસે લઈ આવ્યો. ઘોડો ઉભો રહેતાંજ પ્રેક્ષકો તરફથી થતા સત્કારને વિનય દર્શાવતાં દર્શાવતાં દુલીને ઘોડા પરથી ઉતરી મહારાજને કુર્નિસ બબ્બવી. અરેઅર, મહારાજ વીરપુરૂષ હતા—બુણ્ણ આહક હતા. તેમણે દુલીનની કંદર બુઝવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. દુલીનની પીઠ થાળડતાં તેમણે કહ્યું:—“શાળાસ, દુલીન સાહેબ, શાળાસ! આજથી તમે અમારી અધ્યક્ષેનાના શિક્ષક અને અધ્યક્ષ થયા છો. મારા સૈન્યમાં હું તમારી કર્નલના હોદ્દા પર નીમણુંક કરું છું. તે વિષેની સનદ અને ચોષાઈ આપવાની વ્યવસ્થા હું હમણાંજ દરબારમાં કરું છું. રણક્ષેત્રમાં આવું જ કૌશલ્ય બતાવશો, તો આ રણજીતસિંહના તમે ઘણાજ પ્રિય મિત્ર થશો, એ ધ્યાનમાં રાખજો; પરંતુ દરેક ઠેકાણે રણોન્માદ સારો નહિ. એવી મારા જેવા વૃદ્ધની તમારા જેવા તરૂણોને સલાહ છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, તમોએ અહિં આવતાં આવતાં સહજ નંદસિંહને તમારું પાણી બતાવ્યું છે!”

દુલીનને હવે ખબર પડી કે, બાગની બહાર જે બનાવ બન્યો હતો, તેની વાત આટલી અંધી જલદી મહારાજને કાને આવી ગઈ છે. તે ખબર પોતાના મિત્રોદ્વારા જો મહારાજને પડી હોય તો ખરી વસ્તુસ્થિતિ થઈ હતી, તે સમજાણી હશે; પરંતુ જો ક્ષત્રુપક્ષ તરફ પડી હશે તો મીઠું મરચું ભભરાવીને જ તેઓએ કહી હશે—તેથી જમે તેમ હોય આપણે તો ખરી હકીકતજ મહારાજને કહેવી કે જેથી આપણા માટે દ્વિષિત થયેલું તેમનું મન સ્વસ્થ થાય—એમ વિચારી દુલીને અથથી

તે ધતિ સુધીની દરેક હકીકત મહારાજને ઠહી. તે હકીકત સાંભળી મહારાજએ કહ્યું:—“તમે કહો છો તે વાત ખરી છે, એવી મારી ખાતરી છે. દોષ નંદસિંહનો જ હતો, તેમાં કાંઈ શંકા લેવા જેવું નથી. પોતાનું સામર્થ્ય નહિ ઓળખતાં ગમે તે કામમાં હાથ ધલવાની તેને ટેવ છે. રાજ્યની અંદર બનતી ઘણી ખરાબ બાબતોમાં તેનું નામ સાંભળવામાં આવે છે. આજથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અશ્વારોહણની વિદ્યા તેને બિલકુલ સાધ્ય નથી.” થોડો વખત સ્તબ્ધ રહ્યા પછી જરા હસીને મહારાજ બોલ્યા:—“પણ દુલીન સાહેબ, તમે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, રણજીતનું ઉદ્ધાન કાંઈ રણક્ષેત્ર નથી. તેમજ રણજીતના આશ્રિતો કાંઈ તમારા શત્રુ નથી. વળી, તેમના ઘોડાઓ પણ તમારા ઘોડાની પરીક્ષા માટે નથી.” આવી રીતે વિનોદભાવે સૂચના કરી મહારાજએ દુલીનના ઘોડાની ઘણીજ પ્રશંસા કરી અને આવું સુંદર ઉમદા પ્રાણી ક્યાંથી પેદા થયું તે વિષે પૂછ્યું. દુલીને ટુંકામાંજ તે હકીકત ઠહ્યા પછી મહારાજએ કહ્યું:—“હજી એક વખત તમને દરબારમાં આવવું પડશે. તે દિવસે તમને પરવાનો અને ઉપદેશપત્ર આપવામાં આવશે. તમારે ઘણીજ હોશિયારીથી અને દક્ષતાથી તમારું કાર્ય કરતા રહેવું જોઈએ. તમારા વિષે મારા મનમાં ઘણોજ આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. તમારા તરફથી અસંતોષ મળ્યા સિવાય તે કંઈ પણ ઓછો થશે નહિ.”

દુલીનને આવી રીતે આદરપૂર્ણ સૂચના કરી મહારાજ દરબાર-જૂઠ તરફ વળ્યા. તેમની પછવાડે દરેક અનુચર વર્ગ પણ ચાલવા લાગ્યો અને સૌ પોતપોતાને આસને બેઠા પછી મહારાજએ દુલીનને દરબારી શબ્દોમાં માન આપી સેનાપતિનો પોષાક ધનાયત કર્યો. ઘોડો, તલવાર, અંગરખું, કમરબંધ, પાઘડી વગેરે મળી લગભગ અગિયાર વસ્તુઓ દુલીનને આપવામાં આવી. તેમાં એક મોતીની માળા પણ હતી. એકંદરે બધો પોષાક મળી લગભગ અગિયારસો રૂપિયાનો માલ હતો. તે સિવાય રોકડા રૂપિયા એક હજાર-તોડા તરીકે આપવામાં આવ્યા. દુલીને બધા સામાનમાંથી માત્ર તલવારનેજ હાથ લગાડ્યો અને તે ઉચ્ચકી ‘આજથી નિમકહલાલીથી દરબારની સેવા કરીશ’ એમ પ્રતિજ્ઞા કરી ત્રણ વખત સલામ કરી. બાકીની બીજી વસ્તુઓ દુલીનના નોકરોએ ઉચ્ચકી લીધી અને પછી તરતજ મહારાજએ દરબાર બરખાસ્ત કરતાં દરેક જણ પોતપોતાને રસ્તે પડ્યા. મહારાજની સ્પષ્ટ, સાદી,

“આજથી નિમકહલાલીથી દરબારની સેવા કરીશ.”

(૧૯૮૦)

આડંબર વગરની સાદી વર્તણુક જોઈ દુહીનને ઘણાજ સંતોષ થયો. પોતાના મનમાં કોઈને માટે જે કાંઈ આવે તે ખુલ્લેખુલ્લું કહી દેવાનો મહારાજનો સ્વભાવ હતો. કૃત્રિમ રીતે હસવું કિંવા મીઠું મીઠું બોલવું, એ તેમને આવડતું નહોતું. દુહીન પણ તેવીજ વૃત્તિનો હોવાથી મહારાજને માટે તેના મનમાં આદર ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. તેણે જ્યારે દરબારમાં પહેલવહેલાં પગ મૂક્યો ત્યારે કેટલાકેએ તેના તરફ તિરસ્કારથી જોયું હતું. અને ‘વળી એકાદો ફિરંગી દરબારમાં દાખલ થશે’ એવા અર્થની ચર્ચા થવા લાગી હતી, પણ દરબાર ખરબાસ્ત થતી વેળાએ આ રંગ બદલાઈ ગયો. તેટલા ઘોડા વખતમાંજ દુહીનની વર્તણુક જોઈ દરબાર માંડેલા ઘણાખરાના અંતઃકરણમાં તિરસ્કાર નાશ પામી આદર ઉત્પન્ન થયો હતો અને દરબાર ખરબાસ્ત થતી વખતે કેટલાક જણાએ તે દુહીન આગળ વ્યકવ પણ કીધો. દુહીને પણ દરેકનો આભાર માની પોતાના નહાના રસાલા સાથે દરબાર-ગૃહમાંથી નીકળી પોતાના બંગલા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સલાહ.

લગભગ બપોરના બાર વાગવાનો વખત હતો—જે કે વાગ્યા નહોતા તો પણ તાપ ઘણાજ સખત લાગતો હતો. પંજાબના ધગધગતા ઉન્હાળાને તાપ ઇંગ્લેન્ડમાં રહેલા દુહીનને અસહ્ય જણાતો હતો; તોપણ ધારેલું ઇન્ટ કાર્ય સિદ્ધ થવાને લીધે તેના એકાદા પર સહજ પ્રસન્નતાની છાપ દેખાતી હતી. તેનો અનુચર વર્ગ પણ ઉત્સાહમાં હતો, છતાં સ્થવારના પહોરમાંથીજ ઘોડા પર સ્વારી કરેલી હોવાથી ક્યારે જલદી ઘેર પહોંચીએ એમ તેમના મનમાં થતું હતું. પોતાના સિપાહીઓનો આનંદ એજ પોતાનું સામર્થ્ય એમ દુહીન માનતો હતો, તેથી દરબારમાંથી બહાર નીકળવાંજ તેણે કવાયતનો એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યો અને તરતજ દરેક સ્વાર બખ્ખેના જોડામાં જોડવાઈ જઈ ઘોડા દોડાવતા પોતાના મક્કાન તરફ ઉપડી ગયા. જલદી વિશ્રાંતિ મળે એવા હેતુથી દુહીને આ યોજના કરી હતી; પરંતુ નંદસિંહ જેવા કુદ્ર અંતઃકરણના માણસ પર તેની ખરાબજ અસર થઈ. તેઓની પદ્ધતિ, આસાધારકપણું

અને ચપળતા બેઠ નંદસિંહ નીચલો હોઠ બે દાંત વચ્ચે દબાવ્યે.
પોતાની મૂઠીએ વાળી અને પોતાના મનમાં મનમાં બડબડ્યા:-
“બચ્ચા ફિરંગી, બેઠ લઇશ!” તે વખતનો નંદસિંહનો લીપણ
ચહેરો કોઇએ જોયો નહિ; પણ સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરને દેખાયો
નહિ હોય ?

હુલીને બંગલે પહોંચ્યા પછી દરેકને જમી ખાઇ આરામ લેવાની
આશા કરી અને પોતે દિવાનખાનામાંના એક કોચ ઉપર જઈને પડ્યો.
આ વખતે તેના અંતઃકરણમાં આજે બનેલા બનાવોના વિચારો આવતા
હતા. પંજાબનો સિંહ રણજીત, દરબાર મંદિરા અમીર ઉમરાવ,
ફકીરજી જેવો મિત્ર, નંદસિંહ જેવા શત્રુ, અકલિપત થયેલો ભાગ્યોદય,
જનસમાજ ઉપર પડેલો પોતાનો પ્રભાવ, અનુચરોનો પ્રેમ-વજેરે
અનેક બાબતોના વિચારો અત્યારે તેના અંતઃકરણમાં ઘોળાતા હતા:-

“જગતમાં જેને અભિમાન લેવા લાયક એક પણ આશ્રયસ્થાન
નહોતું, રસ્તાના લીખારી કાંતાં જેની વધારે યોગ્યતા નહોતી, એવા મારા
જેવા દુર્ભાગી માણસ પર મહારાજા રણજીતસિંહની એકાએક આટલી
બધી મહેરબાની થાય-તેમાં ખરેખર દયામય કરુણાળુ પરમાત્મા
તારોજ હાથ હોવો બેઠ્યો. આટલા થોડા વખતમાંજ જેમ ભાગ્યોદય
થયો, તેમ કદાચિત્ તેટલાજ વખતમાં ભાગ્યાસ્ત પણ થશે કે કેમ ?
એવી રણજીતસિંહના સ્વભાવ પરથી જ્ઞીક પણ રાખી શકાય, પરંતુ
તેનો ગમે તેવો સ્વભાવ હોય, તોપણ મારી ખરી હકીકત તેને કહેવી
એજ માફ કર્તવ્ય છે, એમ માફ મન કહેવા લાગ્યું છે. જેણે મારા
પર આટલી બધી મહેરબાની છીધી, તેની સાથે કપટ રાખવું, એ અનુ-
ચિત્ કર્મ છે ! પણ, મહારાજાને તે હકીકત કહેવી કઈ રીતે ? કારણ
કે, મહારાજા એકલા તો કોઈ દિવસ દેખાતા જ નથી. ફકીરજી
મારફત કહેવરાવું, તો તેની આશાની નિરાશા તો નહિ થાય ? હું એક
ચુરોપિયન ગૃહસ્થ છું, એમ સમજીનેજ તેમણે મારા ભાગ્યોદયમાં
મદદ કરી છે; પરંતુ હું હિન્દુ છું એમ સાંભળતાંજ તેમના લવિષ્યના
આશાતંતુઓ તૂટી તો નહિ જાય ? ગમે તેમ હોય-બન્ને ઉદાર અને
મહોદા મનના છે. હું હિન્દુ છું, એમ સાંભળતાંજ પેલા ફેન્ય ગૃહસ્થની
માફક અનીષ્ટ પરિણામ આવવાની જ્ઞીક રાખવી નકામી છે. હું તો
માફ છું કે, કદાચિત્ હું એક ભારતવાસી છું-એ સાંભળી તેઓને
કદપનાતિત આનંદ થશે અને હાલના કરતાં પણ મારો ભાગ્યોદય

વધારે ખીલશે.”

થોડો વખત શાંત પડી રહ્યા પછી તેને નંદસિંહની યાદ થઇ આવી અને તેની વિચારમાળા શરૂ થઇ:—“ત્યારે શું નંદસિંહ અને તેના પક્ષ-વાળાઓ મારો આ ભાગ્યોદય શાંત રીતે જોઈ શકશે? નહિ. તેમ તો કદી પણ બનશે નહિ. જેણે માત્ર આત્મપ્રતિષ્ઠા વધારવાને માટે કોઈ પણ જાતનું કારણ નહિ હોવા છતાં બહુરમાં લોકોના દેખતાં મારી અપ્રતિષ્ઠા કરવાને કાંઈ બાધી રાખ્યું નહિ, તે નંદસિંહ—મારા તરફથી સારી રીતે અપમાન પામવાને લીધે નિઃસંશય અને ત્રાસ આપવામાં બાકી રાખશે નહિ. લોકોને નાહક હેરાન કરવા એજ તેની પ્રકૃતિ છે અને તેથી ન્યાય અન્યાય શું છે, તેની તો તેને ખબરજ નથી: જ્યાં ચોવીસે કલાક દુષ્ટ મનોવૃત્તિનું રાજ્ય હોય અને ધ્યાનસિંહ જેવા માણસની મદદ હોય, ત્યાં પછી બાકીજ શું રહે? પણ—નહિ—નંદસિંહ, તું બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે કે, આ ડૉવલીનને ઇશ્વરમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. કોઈ પણ જાતનાં સત્કૃત્યમાં તે મારું રક્ષણ કરવાને સ્મર્ય છે, એવી જ્યાં સુધી મારી ખાત્રી છે, ત્યાં સુધી તારા જેવા સેંકડો નંદસિંહને સત્કૃત્ય તેજ દર્શાવવાને આ ડૉવલીનની તલવાર હમેશાં તૃપ્ત છે.”

આવી રીતે દુલીનના અંતઃકરણમાં અનેક જાતના વિચારો ઘોળાતા હતા. કોઈ વખત ભાગ્યોદયની તેજસ્વીત લહરીઓ ઉલ્લાસિત કરતી ત્યારે કેઈ વખત ભાગ્યાસ્તની તિમિર લહરીઓ હૃદયને વિકલિત કરી નાખતી. આવી રીતે સૌભાગ્યના અને દુર્ભાગ્યના મિશ્ર વિચારોના ચિંતનમાં તે પડ્યો હતો, એટલામાં તેના દિવાનખાનામાં ખલિફા નુરુદ્દિન આવી પહોંચ્યા. તેમને જોતાંજ દુલીનના ચહેરા પર સહજ હર્ષની છાયા છવાઇ ગઇ. તેણે તરતજ ઉઠી તેમનો આદરસત્કાર કરી પોતાની પાસે બેસાડયા. નુરુદ્દિન નીચે બેસતાં બેસતાં બોલ્યા:—“સાહેબ, આપનું નસીબ ઘણુંજ બળવાન જણાય છે. આટલી બધી કૃપા, દયા અને આદર રણજીત-સિંહે આજ સુધીમાં દર્શાવ્યો હોય, તો તે આપના પરજ છે. મારી ખાત્રી છે કે, આપનો ભાગ્યસૂર્ય જલદી મધ્યાહનમાં આવશે અને ત્યાંજ સ્થિર થશે.”

દુલીને ખલિફાજીને ઉત્તર આપતાં કિચિત્ સસ્મિત સ્વરે કહ્યું:—“એ બધી આપ-ઉભય બંધુઓની કૃપાનું ફળ છે. તમારા બન્નેની મદદ બે મને ન હોત તો મારો ભાગ્યસૂર્ય અત્યાર સુધી ક્ષિતજની નીચેજ ઠંકાયેલો રહ્યો હોત. તમારી સહાયતાથી મારો ભાગ્યોદય થયો

તો ખરો; પરંતુ મહારાજની કૃપાદષ્ટિ હમેશાં આવીજ રીતે કાયમ રાખવા માટે, મારે ભવિષ્યમાં કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, તેની તો મને ખિલકુલ ખબર નથી.”

તમારા જેવા હોશિયાર-ચતુર-કર્તાવ્યપરાયણ માણસને રણ-જીતસિંહની મહેરબાની કેમ મેળવવી, તે શિખવવું પડે એમ નથી, માત્ર તમે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, રણજીતસિંહની મહેરબાની એજ તમારું ઐશ્વર્ય, એજ તમારો અધિકાર અને એજ તમારી સંપત્તિ ! યશ, કીર્તિ, પ્રભુત્વ એ બધું રણજીતસિંહના કૃપાછત્ર નીચે જ છે. એ કૃપાછત્ર કેમ કાયમ રાખવું, એ કાંઈ સાહેબને શિખવવું પડે એમ નથી. એ યુક્તિ સાધ્ય થઈ એટલે આજે જેમ તમે કર્નલ છો, તેમ થોડા દિવસમાં મુખ્ય સેનાપતિ પણ થશો ! કદાચિત્ત ધ્યાનસિંહને બાળુએ રાખી તમેજ ધ્યાનસિંહ થઈ જશો, નહિ તો એકાદ સંસ્થાનના રાજ્યાધિપાત તો થશોજ ! ”

“ નહિ, આજથીજ તેમ કહી શકાય નહિ. ભવિષ્યકાળનાં સૂત્રો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરે પોતાના હાથમાં રાખેલાં છે, તેથી આગળ જતાં તે મને કંઈ સ્થિતિમાં રાખે છે, તેની કલ્પના હમણાથી થઈ શકે એમ નથી. માત્ર તમે એટલું ખાતરી માનજો કે, તમેએ અકુતર માણસ ઉપર ઉપકાર કર્યો નથી એમ થોડા વખતમાં જ જણાઈ આવશે.”

“ એકંદર રીતે જોતાં મારા ભાઈ આપના વર્તનથી ઘણાજ ખુશી થયા છે અને તેથી આપને આટલી બધી મદદ કરવાનો ફકીરજીનો કયો હેતુ છે તેની પણ આપને થોડા વખતમાં પ્રતીતિ થશે. આપને સહાય કરનારા જેવા માણસો છે, તેવાજ આપની વિરૂદ્ધમાં પણ કેટલાક મ્હોટા માણસો છે, તે આપ કદી પણ બૂલશો નહિ. તે વિષેની અગાઉથી સૂચના આપવાને ખાતર જ હું અહિં આવ્યો છું. બુચો, રણજીતસિંહના દરબારમાં રાજા ધ્યાનસિંહ અને રાજા ગુલાબસિંહ એ બન્ને મહા બચંકર માણસો છે. તેમનાથી તમારે હમેશાં ચેતવા રહેવું. ગુલાબસિંહ મહારાજના મુખ જેવો અને ધ્યાનસિંહ જમણા હાથ જેવો છે. વિશેષતઃ દરબારમાં રાજા ધ્યાનસિંહ જે કાંઈ કરશે તેજ પૂર્વ દિશા—એવી સ્થિતિ છે. તેથી તે બન્ને ભાઈ-બોને પ્રસન્ન રાખવાનોજ તમારે પ્રયત્ન કરવો. રણજીતસિંહની કૃપાદષ્ટિ તમારા પર હમેશાં કાયમ રહે, એ રણજીતની ઇચ્છા કરવાં

તે બન્ને ભાઈઓની ઇચ્છા ઉપર વધારે અવલંબીને રહેલું છે. વળી, મહારાજની પાસે બીજા કેટલાક યુરોપિયન નોકરો છે, તેમની તથા તમારી મિત્રતા બંધાય તો તેની પણ તે ઉભય બંધુઓને ખગર ન પડે તેમ હોશિઆરી રાખજો. તમે હજી યુવાન છો, તમારો સ્વભાવ જરા તેજસ્વી છે; તેથી અનિવાર્ય પ્રસંગ સિવાય તમારા તેજસ્વી સ્વભાવનું પાણી દોઢને બતાવતા નહિ એવી મારી તમને ખાસ સૂચના છે. ઠારણ કે, પંબજમાં તમે તે સિવાય સુયશ મેળવવામાં અસમર્થ થશો. ભવિષ્યમાં આપના કોણ કોણ શત્રુ થનારા છે, તેની કલ્પના હમણા થવી અશક્ય છે, તો પણ આજથીજ તમે અનેક માણસોની આંખમાં ખૂંચ્યા છો, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીનેજ વર્તજો. યુરોપના રાજદ્વારી વાતાવરણની મને ખબર નથી, પણ અહિંની સ્થિતિ સંબંધે એ શંકા કહું તો તે માત્ર એટલુંજ કે, અહિંના હરખાર માહિલા પ્રતિષ્ઠિત માણસો જેને પોતાનો શત્રુ માનતા હોય, તેનો ગુપ્ત રીતે આ જગતમાંથી નાશ કરવાને કાંઈ પણ બાકી મૂકતા નથી. એટલા માટે, તમારે હમેશાં સાવધ રહેવું. બહાર જતી વખતે પોતાની સાથે વિશ્વસુ માણસો લીધા વિના જવું નહિ. તમારે કેટલાક ગુપ્ત ખાતમીદારો-બસુસો રાખી શત્રુપક્ષના ગુપ્ત પ્રપંચોથી વારંવાર માહિતગાર થવું જોઈએ. સારાંશ એટલોજ કે, જે અધિકાર પર હાલમાં તમારી યોજના ઘટ છે, તે અધિકાર જેટલો કીર્તિશાળી છે, તેટલોજ વિકટ છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ઘણીજ ચતુરાઈથી તમારે અધિકાર સૂત્રો ચલાવવાં જોઈએ. તમે સ્વભાવતઃજ ચોક્કસ અને તિક્ષ્ણ બુદ્ધિના છો, તેથી મારે તમને આ બંધુ કહેવુંજ જોઈએ એમ નથી; તોપણ માત્ર મિત્રધર્મની એક નકરજ તરીકેજ મેં આ બધી સૂચનાઓ કરી છે. અસ્તુ. મારે આજે જે કાંઈ કહેલું હતું તે ઠહું છે. હવે મને ઘરે જવાની રજા આપશો. વળી આવતી કાલે મારે તમને થોડીક સૂચનાઓ ઠરવી છે, તેથી કાલે આવીશ.”

એમ કહી ખલીફા નુરુદ્દિન પોતાની જગ્યાએથી ઉઠ્યા અને તેમના કેટલાક નોકરો બહાર ઉભા હતા, તેઓને અંદર બોલાવ્યા. બધા નોકરો તરતજ અંદર આવ્યા અને તેમણે જૂદી જૂદી બતના મેવાઓ તથા મીઠાઈના થાળો સરખી રીતે નીચે મૂક્યા. દુલીનના ધ્યાનમાં બધા બનાવ આવી ગયો. તે કુતસતા દર્શાવતાં બોલ્યો:—
“ખલિફાજી, આપની કૃપાદૃષ્ટિએજ મારા ઉપર અનંત ઉપકાર

ક્યાં છે, તેમાં દાન ઉપર દક્ષિણા મુજબ આટલી બધી વસ્તી શ માટે લીધી ?”

નુરુદ્દિને હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો:—“ દુલીન સાહેબ, આ બધું મારા ભાઈએ મોકલાવ્યું નથી; પરંતુ મહારાજા રણજીતસિંહે મોકલાવ્યું છે. તેમણે આપને આપવા માટે સોનામોહોરની કોથળી પણ મોકલાવી છે. હું ધાડું છું કે, આપ તેનો સ્વીકાર કરશો.”

એમ કહી નુરુદ્દિને એક સોનામોહોરથી ભરેલી કોથળી દુલીનના હાથમાં મૂકી. દુલીને તેનો સ્વીકાર કરતાં ઉભય બંધુઓ માટે કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરી. આવી રીતે બન્ને જણા વાતો કરતા કરતા દિવાનખાનાના બારણા પાસે આવી પહોંચ્યા. જતાં જતાં નુરુદ્દિને કહ્યું:—“ દુલીન સાહેબ, આપને આપનું નામું ઠામું તથા કેટલીક બીજી વ્યવસ્થા કરવા માટે એકાદ માણસની ઘણીજ જરૂર છે, એમ મને જણાય છે. તેથી અમે તમોને એક માણસ આપીશું. તે ઘણોજ સરળ પ્રકૃતિનો વિદ્વાસુ છે. માલેકનું કામ નિમકહલાલીથી બજાવવાવાળો છે. વળી તે અહિંની સ્થિતિનો પણ વાકેફગાર હોવાથી તમોને વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. લગભગ દશ વર્ષ થયાં તે અમારી સાથે છે, તેથી તેને આ પ્રાંતની તેમ દરબારની ઘણીજ સારી માહિતી છે.”

“ તેનું નામ શું ?” દુલીને પૂછ્યું.

“ ચૈતન્યદાસ. ” નુરુદ્દિને ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું.

“ ચૈતન્યદાસ ? ત્યારે તો કોઈ બંગાળી હોવો જોઈએ !” દુલીને આશ્ચર્ય પામી કહ્યું.

“ હા, તે બંગાળી છે. અમારા દાદા રણજીતસિંહનાં કેટલાંક મહત્વનાં કામો માટે ગવર્નર જનરલને મળવા માટે કલકત્તે ગયા હતા. તે વખતે દુભાષીઆ તરીકે ચૈતન્યદાસને દાદાએ નોકરીએ રાખ્યો હતો. ચૈતન્યદાસનું અંગ્રેજી ભાષણ સાંભળી સાહેબને ઘણુંજ હસવું આવ્યું અને તેમણે બીજા દુભાષીઆને બોલાવી દાદાનું કહેવું સાંભળી લીધું. તો પણ તેની એકંદર વર્તણૂક તરફ ધ્યાન દઈ દાદાએ તેને પોતાની નોકરીમાંથી કહાડી મૂક્યો નહિ. તે ઘણોજ વિદ્વાસુ અને સફળશી છે. તેનામાં દોષ માત્ર એટલોજ છે કે, તે જરા ખીંકણ છે! લકાઈનું નામ સાંભળતાંજ તેના દિલમાં ત્હાડ ભરાઈ આવે છે. ખરી રીતે જોતાં તેને છોડવાની અમારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી; પરંતુ આપ અહિંયાં નવીન હોવાથી આપને તે ઘણોજ ઉપયોગી થઈ પડશે, તેટલા

અટેજ આપને સ્વાધીન કરીએ છીએ. ”

દુહીને સહજ હસીને કહ્યું:-“હું આપની ઘણીજ મહેરબાની સમજું છું. આવા વખતે તે મને ઘણાજ ઉપયોગી થશે. બંગાળી લોકોને હું સારી રીતે જાણજુ છું. તેઓ ઘણા શાન્ત, ખુદિમાન અને મુશીલ હોય છે.”

“ પણ સાહેબ, લાહોરમાંના ઘણાખરા લોકો ચૈતન્યદાસને દીવાનો સમજે છે ! ”

“ વાહ, તેની કાંઈ હરકત નહિ. તેમ હોય તો તમે તેને મારી પાસે નોકરીએ રાખવાની ખટપટમાંજ પડ્યા નહોત. કદાચિત્ તેની વર્તણૂક ઘેલાગાંડાની માફક હોય, તો તેમ કરવામાં તેનો કાંઈક હેતુ પણ હોવો જોઈએ. ”

“ હા, ખરી વાત; તમેજે બરાબર અનુમાન કર્યું છે. આપને ખરી હકીકત કહેવામાં કોઈ જાતની હરકત નહિ હોવાથી તેનું રહસ્ય હું તમોને કહું છું. દાદાનો ઘાત કરવા માટે ગુલાબસિંહે ચૈતન્યદાસને ફાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેને પુષ્ટજ પૈસા આપવાની લાલચ આપી હતી; પરંતુ નિમકહરામી કરવાનો ચૈતન્યદાસનો સ્વભાવ નહિ હોવાથી તે વખતે તેની સ્થિતિ સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ. ગુલાબસિંહને ખુલ્લા શબ્દોમાં ના કહેવી એ પોતાના હાથે પોતાનાજ પગ પર કુહાડી મારી લેવા જેવું હતું, એમ તે સમજતો હતો; તેથી પોતાનું અને પોતાના મલેકનું સંરક્ષણ કરવા માટે તેણે ગાંડપણ સ્વીકાર્યું અને તે ચુકિત તેના બચાવને માટે ઉત્તમ થઈ પડી. તેનું ગાંડપણ જોઈ આવેા ઉલ્લુ માણસ કદાચિત્ પોતાના ભેદભરમેને ઉઘાડી પાડી દે, એમ ધારી તેણે તેને પોતાના પ્રપંચમાં લીધો નહિ. ત્યાર પછી પણ ગાંડપણ છોડી દે, તો ગુલાબસિંહના ધ્યાનમાં તે હુચ્ચો ઠરી જાય, તેથી તે હજી સુધી પણ ઘેલાગાંડાની માફક વત્યાં કરે છે ”

“ વાહ! એમ છે? ત્યારે તો તમે તેને જરૂર મારી પાસે મોકલાવી આપશો. આવા નિમકહલાલ-વિદ્યાસુ માણસો મને ઘણાજ પસંદ પડે છે. ”

“ અને ચૈતન્યદાસને પણ આપના આશ્રયથી આનંદ થશે. તે હમેશાં ખૂબ માર્યા કરે છે કે, આટલી બધી મહેનત લઈ અંગ્રેજી શીખ્યો, તે ભૂલી જવા લાગ્યો છું. તેથી તમારી સાબતમાં તેનો અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પણ ઠીક થશે ! ”

એમ કહી ખલીફા બુરહિને દુલીનની રજા લીધી અને પોતાને ઘેર ગયા. આ તરફ દુલીનના મગજે પણ બનેલા બનાવ ઉપર વિચાર માળા શરૂ કરી. ચૈતન્યદાસ જેવો વિશ્વાસુ માણસ પોતાને મળે છે, તે જોઈ તેને સંતોષ થયો. એક વખત તેના મનમાં એવી પણ શંકા આવી કે, આ બંને ભાઈઓએ મારા ઉપર નજર રાખવા માટે અખત તરીકે તો તેની યોજના નહિ કરી હોય? પણ દુલીને આવી કુશંકા લાવવા માટે પોતાના મનનો તિરસ્કાર કર્યો અને અંતઃકરણમાં તે બંને ભાઈઓ માટે પૂજ્યપુદ્ધિ વધવા દીધી. પોતાનીજ વર્તણૂક ન્યાયી અને નિષ્કલંક હોવાથી આવી બાબતોમાં કોઈથી પણ ડરવાની જરૂર નથી, એમ વિચાર કરી શાંત ચિત્તે દુલીને તે દિવસ પસાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

રણજીતસિંહ અને તેનો દરબાર.

દુલીન જે વખતે રણજીતસિંહને ત્યાં નોકરાંએ રહ્યા, તે વખતે રણજીતસિંહ તથા તેના દરબારની સ્થિતિ કેવી હતી, તે આપણે પહેલાં જોવાની જરૂર છે. દુલીન જે વખતે દરબારમાં દાખલ થયો, તે વખતે રણજીતસિંહની ઉંમર લગભગ પચાસ વર્ષની હતી. તે શરીરે ઠીંગણો હતો તથા એક આંખે કાણો હતો. તેની છાત્રીનો અત્યાર સુધીનો વખત મોટે ભાગે લડવામાં ગયો હોવાથી તથા નીચમિત રીતે આહારાદિ લેવા માટે તેણે દુર્લક્ષ હોવાથી તેના ચહેરા ઉપર વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં; પરંતુ કેટલાકોનું માનવું એવું છે કે, તે હજી ઉપરાંત વિષયી હતો અને તેથીજ આટલાં જલદી વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. રણજીતની શારીરિક સ્થિતિ વિષે આટલુંજ કહેવું બસ થશે. બાકી તેની બુદ્ધિ વિષે જોવા જઈએ તો ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહે એમ નથી. તે નિશાળમાં તો બિચકુલ ગયો નહોતો, તેમજ તેને એક અક્ષર પણ લખતાં નહોતો આવડતો! તો પણ તેની બુદ્ધિ ઘણીજ પ્રગટતી હતી. તેની દૂરદષ્ટિ, મત્સદીપણું, સ્મરણશક્તિ, ચેત્તરી તો પ્રખર-તેજસ્વી અને સૂક્ષ્મ હતી કે, તે જ્યારે ભર ઉંઘમાં પડ્યો હોય ત્યારે પણ જો તેને જાગૃત કરીને કોઈ પણ રાજદ્વારી ખટપટનો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો તેનો ચોખ્ખો

જવાબ આપતો. તેની આવી વિલક્ષણ સ્મરણ શક્તિ માટે દરેકને આશ્ચર્ય લાગતું. રાજ્યમાંની એક ન્હાનામાં ન્હાની વાતથી તે ઠેઠ મ્હોટા મ્હોટા અમીર ઉમરાવો તથા સંસ્થાનીકોની ખંડણી સુધીનો દરેક હિસાબ તેની જીભ ઉપર રમ્યા કરતો હતો. ન્હાની ન્હાની મારામારીઓ કિંવા ટંટાખખેડાઓ તથા મ્હોટાં મ્હોટાં યુધ્ધો વિષેનો દરેક ઇતિહાસ તેના હૃદયમાં લખી રાખેલો હતો. વખત પડ્યે અમુક કામ કરવા માટે તેને હાલની માફક ડીટેક્ટીવોની નોંધમાંથી જવાનો વખત આવતો નહિ. એક સાધારણ સિપાહીથી માંડી મુખ્ય પ્રધાન સુધીના દરેક માણસોના ચરિત્રો ઉપર ધ્યાન આપી, કોણ કેવો છે તેની તેણે ખરાબર ખાતરી કરી લીધી હતી. રાજ્યના શત્રુઓ કોણ કોણ છે, તેઓના શું શું દાવપેચો ચાલે છે, વગેરે માહિતી વારંવાર નોંધ કરી રાખનારા શત્રુ પક્ષના કરતાં રણજીતને વધારે હતી. તેની વર્તણૂંક આડંબર વિનાની હતી. તે હમેશાં સાદો પોષાક પહેરતો હતો. ગમે તે માણસને તેની પાસે જઈ પોતાની ફરિયાદ જણાવી ન્યાય માગવાની તેણે છૂટ આપી હતી. તેની વૃત્તિ ગંભીર પણ ઉદાર હતી. તેના અંતઃકરણમાં દયા હતી અને તેથી કોઈના પર પણ અન્યાય અને જૂદમ થાય, તે તેને પસંદ નહોતું. તે હમેશાં કહેતો કે, “રાજભંડારમાં આવનારા પૈસા જે પ્રજાના સંતોષથી ન આવે તો રાજ્યનો પાયો ક્યારે ખખડી પડશે તેનો કોઈ નિયમ નથી.”

શિખ ધર્મની દૃષ્ટિએ જ્ઞતાં તે ખરેખરો કર્મયોગી શિખ હતો અને તેથી શિખ સમાજમાં તેને ઘણું માન હતું; તોપણ તે દયાળુ અને ન્યાયપ્રિય રાજા તરીકેજ વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. કેટલાક ઇતિહાસકારો તેના ઉપર એવો આક્ષેપ મૂકે છે કે, તે જરાક લોભી હતો; પરંતુ ન્યાયની દૃષ્ટિએ જ્ઞતાં તથા તે વખતમાં હિન્દુસ્થાનની અંદર પોતપોતાના રાજ્યોનો વિસ્તાર વધારવા માટે જે રાજાઓ પ્રયત્નો કરતા હતા, તેઓનાં લોભી કૃત્યોનું નીરિક્ષણ કરવા જઈએ તો રણજીત એક સાધુ પુરૂષ હતો એમજ કહેવું પડશે. રણજીત અસામાન્ય સાહસીક વીરપુરૂષ હતો, તેણે અનેક લડાઈઓમાં પોતાનું અદ્ભૂત વીરત્વ તથા રણનૈપુણ્ય બતાવ્યું હતું; પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, તેની તલવાર જે રણભૂમિમાં એક સરખી પોતાની વીરણ ધારનું પાણી બતાવતી હતી, તેજ તલવાર તે જ્યારે દરબારમાં હોય ત્યારે માત્ર એક ખુણાની અંદરજ પડી રહેતી! રણજીત રણક્ષે-

ત્રમાં જેવો શૂરવીર સેનાપતિ હતો, તેવોજ દરબારમાં શાંત અને ન્યાયપ્રિય ન્યાયાધિશ હતો. કોઈની પણ ફરિયાદ તે શાંતરીતે સાંભળતો તથા પોતાની પ્રખર બુદ્ધિમતાથી તેમાંનું સત્યાસત્ય શોધી કહાડતો. ઝમે તેવો ભયંકર ગુન્હો હોય તોપણ ગુન્હેગારને તે પ્રાણહંડની શિક્ષા એકાએક આપતો ન હતો. આ ઉપરથી તેના અંતઃકરણમાં કેટલી બધી દયા હતી, તેની ખાતરી થઈ શકે છે. પોતાની પ્રજાપર અધિકારીઓ અને સરદારો તરફથી જૂદમ ન થાય તે વિષે તે હમેશાં સંભાળ રાખતો અને કદાચિત્ કોઈ અધીકારી તરફથી તેવો અન્યાય થાય તો પ્રજાને પોતાની પાસે ફરિયાદ કરવાની તેણે છૂટ આપી હતી. આથી, અધિકારીઓ અને સરદારો તેનાથી ડરતા અને પોતાનાથી કોઈ પણ જાતનું અયોગ્ય વર્તન ન થાય તે માટે ઠાળજી રાખતા, અને કદાચિત્ અને, તોપણ તે વાત રણજીતના કાનપર ન જાય તે માટે ખાસ બંદોબસ્ત રાખતા. રણજીત વર્ષમાં એક વખત પોતાના આખા રાજ્યની અંદર ફરી આવતો. તે વખતે લોકોને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અનેક પ્રશ્નો પૂછી, તેઓ પર જૂદમ થાય છે કે કેમ, તેની માહિતી મેળવી લેતો. રણજીતનો જો કે આટલો બધો બંદોબસ્ત હતો, છતાં પ્રજાપર જૂદમ નહોતો થતો એમ કાંઈ નહોતું. તોપણ એટલું તો ખરું કે, તે વખતે આખા હિન્દુસ્થાનમાં પ્રજાહિતદક્ષ ભૂપતિ માત્ર રણજીતજ હતો. રણજીતસિંહ માટે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત તો એ છે કે, તે માત્ર એક સાધારણ સરદારનો છોકરો હતો, નિરક્ષર હતો, કુરૂપ હતો અને સાદાઈમાં રહેવાવાળો હતો ! આવો માણસ પોતાની કાર્યદક્ષતાથી પંજાબમાં રાજ્યસ્થાપી પોતાને એકછત્રી સમ્રાટ કહેવરાવે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુઓને પોતાની દહેશત બેસાડી પંજાબનો સિંહ કહેરાવે અને સાત સમુદ્રની પેલી બાજુ યુરોપમાં પણ પોતાની કીર્તિ પ્રસરાવે એ કાંઈ જેવું તેવું કામ નહોતું. આ ઉપરથી તે વિલક્ષણ પ્રતિભાસંપન્ન વીર નર હતો એ નિઃસંશય છે.

રણજીતસિંહ પછી હવે આપણે તેના પ્રધાનમંડળ તરફ નજર ફેરવીએ. તેના રાજ્યમાં રાજા ધ્યાનસિંહ, જમાદાર ખુશાલસિંહ અને ફકીર અજીબુદ્દિન એ ત્રણ મુખ્ય પ્રધાન હતા. રણજીતસિંહનો આ ત્રણેમાં ઘણો વિશ્વાસ હતો અને તેમની સલાહથીજ તે પોતાનો રાજ્ય-કારભાર ચલાવતો. તે વખતે આ ત્રણ જણ સિવાય બીજા એકાદા અમીર હમરાવો નહોતા એમ નહોતું, પણ અધિકાર અને મુસદ્દી-

પંજાની દૃષ્ટિએ આ ત્રણે જણા તે વખતે ઘણા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા હતા. આ ત્રણે જણમાં રાજા ધ્યાનસિંહ પ્રમુખ હતો. રાજા ધ્યાનસિંહ અને જમાદાર ખુશાલસિંહનો રણજીતના દરબારમાં કેવી રીતે પ્રવેશ થયો અને પછી તેમનો કયા કારણોને લઈને અભ્યુદય થયો, તે હકીકત અમારા સુશીલ વાચકોને કહેવી અનુચિત જણાવાથી હું તે છોડી દઈએ છીએ. રાજા ધ્યાનસિંહને ગુલાબસિંહ અને સુચેતસિંહ નામના બીજા ભાઈઓ હતા. ત્રણે ભાઈઓ વિલક્ષણ કારસ્થાની હતા. ગુલાબસિંહ તો રાજદ્રોહ કરી, અંગ્રેજોને ૭૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા આપી કાશ્મીર પ્રાંત સ્વાહા કરી ગયો હતો! ત્રણે ભાઈઓનું અંધર્ય, સંપત્તિ અને અધિકાર જોતાં, તેમની સાથે ખરાબરી કરી શકે એવો એક પણ માણસ નહોતો. ત્રણે ભાઈઓ ક્ષત્રિય વંશના હતા; પરંતુ તેઓ પ્રસિદ્ધ કુળવાન કુટુંબના નહોતા, તેમજ તેમનો ધંધો પણ સારો નહોતો. ગુલાબસિંહ સાધારણ સિપાહી તરીકે હતો ત્યારે તેણે એક વખત મનુષ્યવધ કરવાથી તેને પકડવાનો હુકમ છૂટ્યો. ગુલાબસિંહ નહાસતો નહાસતો પંજાબમાં આવ્યો અને રણજીતસિંહને શરણે ગયો. રણજીતસિંહને તે વખતે તેની દયા આવી અને તેને આશ્રય આપ્યો. આસ્તે આસ્તે તેણે રણજીતના પેટમાં પેસીને પોતાના પગ પહોંચા કરવા માંડ્યા. દિવસે દિવસે તેની સત્તા વધવા લાગી. થોડા વખત પછી તેણે પોતાના બંને ન્હાના ભાઈ ધ્યાનસિંહ તથા સુચેતસિંહને પણ પંજાબમાં બોલાવ્યા અને તેમને રણજીતની ખીદમતમાં રાખ્યા. ધ્યાનસિંહ સ્વભાવતઃજ પ્રતિભાસંપન્ન, બુદ્ધિવાન અને કારસ્થાની હોવાથી આસ્તે આસ્તે તેની સત્તા વધવા સાથે તે ઠેઠ પ્રધાનપદ સુધી જઈ પહોંચ્યો. તેણે મુખ્ય પ્રધાન થવા પછી પોતાના બંને ભાઈઓને સેનાપતિ બનાવી બહાર મોકલાવી લીધા અને રાજ્યનાં ઘણાંખરાં સૂત્રો પોતાનાજ હાથમાં લીધાં. એક સાધારણ માણસનો આટલો બધો જલદી અભ્યુદય થયેલો જોઈ કોઈને શંકા પણ આવશે કે, રણજીત વિષયી તો નહોતો? કોણ કહી શકે; કદાચિત હોય પણ! પરંતુ આપણે તે વાત બાજુવાળું કોઈ પ્રયોજન નથી. ધ્યાનસિંહના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવવા પછી તેણે તથા તેના ભાઈઓએ દગા ફટકાથી પ્રજાની સંપત્તિ લૂંટવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહિ, પણ માત્ર એટલું ખરું કે, પોતાના જૂદમની વાત રણજીતના કાનંદમાં નહિ તે વિષે તેઓ ઘણી કાળજી તથા બંદોબસ્ત રાખતા હતા.

વાંદરાનાં પુંછડાંની માફક તે રણજીતસિંહની પછવાડેજ રહેતો. પોતાની વિરૂદ્ધ રણજીત પાસે કોઈ માણસ એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારે તેટલા માટે ખાસ પ્રસંગ સિવાય રણજીતથી તે બિલકુલ દૂર રહેતો નહિ. કદાચિત્ કયાંઈ બહાર જવાનો વખત આવતો તે વખતે રણજીતની પાસે પોતાના ખાસ વિશ્વાસુ માણસને રાખ્યા પછી બહાર જતો. જો કે તે મુખ્ય પ્રધાનપદ પર હતો, તોપણ રણજીતને પોતે નિમકહલાલ નોકર છે, એવું બતાવવા માટે રણજીતના સિંહાસન પાસે નીચે જમીન પર બેસતો. ત્યારે શું રણજીતને તેના દાંભિકપણાની ખબર નહોતી ? હતી; પરંતુ તેણે તે વિષે કોઈ દિવસ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહોતો. ધ્યાનસિંહને માટે આશ્ચર્ય પામવા જેવી વાત તો એ હતી કે, તે પોતાના માલેકની માફકજ નિરક્ષર હતો. છતાં તેની દૂરદષ્ટિ તથા બુદ્ધિ ઘણીજ સતેજ હતી એમાં કાંઈ પણ શંકા લાવવા જેવું નથી.

જમાદાર ખુશાલસિંહ પંજાબી નહોતો, પણ શહરાનપુરનો રહેવાસી રાજપૂત હતો. તે પહેલાં રણજીતસિંહના અંગરક્ષક તરીકે જમાદાર હતો. યુવાનીના વખતમાં તે ઘણોજ દેખાવડો અને રૂવાબદાર હતો. દુલીન જ્યારે રણજીતસિંહ પાસે રહ્યો ત્યારે તે સાધારણ વૃદ્ધ થયો હતો તેની શારીરિક ખુબસુરતી આગળના જેટલી આકર્ષક નહોતી. રણજીતના હરખારમાં તે આટલો અધો આગળ પડે તે માટે તેણે કયાંઈ પણ પોતાની વલવારનું પાણી બતાવ્યું નહોતું. ગમે તેમ હોય, તે પણ એકદમ પ્રધાન થઈ ગયો હતો ! જો કે તે પ્રધાન થયો હતો, તોપણ લોકો તો તેને તેના આગલા જમાદારના નામથીજ ઓળખતા હતા. એક વખત રણજીતસિંહે તેને પ્રધાનપદ પરથી દૂર કરી તેની મિલકત પણ જપ્ત કીધી હતી, પરંતુ પાછો ફરીથી તેને તેજ જગ્યાએ નીમ્યો હતો ! તેમજ રણજીતને પુત્ર શેરસિંહ જે વખતે કાશ્મીર હતો ત્યારે તેને અજ્ઞાન ધારી તેની મદદે કારભાર ચલાવવા માટે ખુશાલસિંહને પણ મોકલ્યો હતો. તે વખતે તેણે ઘણાજ દુરાચરણોથી તેમજ જૂદમથી કાશ્મીરમાં રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો અને સુવર્ણભૂમિ-દુનિઆના સ્વર્ગીયદેશ કાશ્મીરને બીખારી કરી મૂક્યો. રણજીતસિંહને તેની આ વર્તણૂકની ખબર પડી અને તરતજ તેણે તેને અધિકારપરથી કહાડી મૂક્યો અને પોતાના રાજહરખારમાં પગ નહિ મૂકવાને હુકમ કર્યો, તે મુજબ કેટલાક વર્ષો સુધી જમાદાર ખુશાલસિંહને રાજહરખારમાં આવવાનું ખંધ હતું; પરંતુ દુલીનના આવવા પહેલાંજ

ઘોડો વખત થયાં રણજીતસિંહની પાછી તેના પર મહેરબાની થઈ હતી અને પાછું ફરીથી તેને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું હતું !

ફકીર અજીબુદ્દિન જાતનો હજમ તથા શસ્ત્રવૈદ્ય હતો. કેટલાક વર્ષો સુધી તેણે પોતાનો વંશપરંપરાનો હજમતનો ધંધો કરી ગુજરાન ચલાવ્યું હતું. જ્ઞાનપણથીજ તે બુદ્ધિમાન હતો અને તેણે ધર્મ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ ઠીક ઠીક કર્યો હતો. તે ઘણાજ મધુર અને સમયોચિત ઉત્તર આપવાવાળો હતો કોઈનું પણ મન નહિ દુખાવતાં પોતાનું કામ કેમ પાર પાડવું, એ વિદ્યા તેનામાં ઘણીજ સારી હતી. તેની શારીરિક સ્થિતિ સારી હતી તથા દેખાવમાં પણ તે સુંદર હતો. દુનિયામાં આવી કીર્તિ, માન, આબરૂ-ઇજ્જત મેળવી મૃત્યુ પછી પણ પોતાની યાદગારી ચાલુ રહે એવા ઉદ્દેશથી તે પોતાનો વંશપરંપરાનો હજમતનો ધંધો છોડી એક રાજના લશ્કરમાં સિપાહી તરીકે નોકરીએ રહ્યો હતો. તે પોતાનું કામ ઘણીજ વફાદારીથી બજાવતો હતો છતાં તેના ઉપરીની તેના પર ખફા મરજી થઈ અને તેણે તેને નોકરી પરથી દૂર કર્યો. નિમકહલાલીથી નોકરી કરવાનું આવું ફળ પ્રાપ્ત થયેલું જોઈને અજીબુદ્દિનનું મન ઘણુંજ ઉદ્વિગ્ન થયું અને તેણે ફકીરી ધારણ કરી ભિક્ષા ઉપરજી જીવન નિર્વાહ કરવાનો આરંભ કર્યો. એક દિવસે લાહોરની અંદર એકાએક રણજીતની અને તેની મુલાકાત થઈ. તેની અસાધારણ પંડીતાઈ તથા બુદ્ધિબળ જોઈ રણજીત તેના પર ઘણાજ ખુશ થયો અને તેને આશ્રય આપ્યો. જુદા જુદા વખતે રણજીતને તેણે કેટલીક ચોચ સલાહો આપવાથી રણજીતની તેના પર ઘણીજ મહેરબાની થઈ અને તેથી તેણે તેને પ્રધાનપદ આપ્યું. ફકીર અજીબુદ્દિન જો કે એક હજમનો છોકરો હતો અને જીંદગીમાં એક વખત તેણે બીજા માગીને પણ નિર્વાહ કર્યો, તો પણ તેનામાં પ્રધાનપદને ચોચ ગુણા હતા. તે વિશેષ ઐશ્વર્યસંપન્ન નહોતો. છતાં પ્રધાન તરીકે મુતસદ્દી દૃષ્ટિએ તે વખતે તે ઘણાજ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. રણજીતસિંહમાં વાક્યાતુર્યશક્તિ નહોતી. મનના ભાવો તે ગમે તેવા શબ્દો કહીને દર્શાવતો; પરંતુ ફકીર અજીબુદ્દિન પ્રધાનપદ પર આવ્યા પછી તેની તે ખામી દૂર થઈ. કારણ કે, રણજીતના મ્હોડામાંથી વાક્યો-આર થાય તે પહેલાંજ અજીબુદ્દિન રણજીતના મનનો ભાવ સમજી જતો અને ઘણાજ સુંદર મધુર શબ્દોમાં તે દરબારમાં કહી સંભળાવતો. બીજાના મ્હોડામાંથી શબ્દ નીકળવા પહેલાંજ તે શું કહેનાર છે, તે

સમજવાની અભયમ જેવી શક્તિ અજીતુદિનમાં હતી અને તેનો ઉપયોગ તે રણજીતની બાબતમાં ઘણી સારી રીતે કરતો હતો. કહેવાનું વાતપર્યં એટલુંજ કે, માત્ર સદગુણને લીધેજ રણજીતના દરબારમાં જો કોઈ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું હોય, તો તે માત્ર એક અજીતુદિનજ હતો. જો કે તે પ્રધાન થયો હતો-પ્રજામાં તેનું સાડું માન હતું, તોપણ લોકો તો તેને ફકીરજીના નામથીજ ઓળખતા હતા. તેને પણ તે નામ ઘણુંજ પ્રિય હતું અને તે મુજબ હમેશાં-જીવ્યો ત્યાં સુધી-ફકીરના જેવાંજ સાદાં વસ્ત્રો પહેરતો હતો. દુલીનના વખતમાં ફકીરજી પણ વૃદ્ધ થયો હતો.

તે સિવાય અમાત્ય વર્ગમાં રામસિંહ, ગોવિંદરામ અને વેણીરામ એ ત્રણ જણા હતા. આ ત્રણે જણા કુળવાન હતા તથા પોતાનું કામ નિમકહલાલીથી બજાવતા હતા. રાજ્યની અંદર તેમનું સાડું વજન હતું તેમજ બધા લોકો તેમને અંતઃકરણપૂર્વક માન આપતા હતા. રામસિંહ અને ગોવિંદરામ, એ બન્ને સગાભાઈ હતા છતાં રામસિંહ શિખ ધર્મ પાળતો હતો અને ગોવિંદરામ હિન્દુ ધર્મ પાળતો હતો. રાજ્યમાંના લશ્કરનો હિસાબ તપાસવાનું કામ રામસિંહ કરતો હતો તથા ગોવિંદરામ મુલકી પ્રધાન હતો. ગોવિંદરામ પોતાના કામમાં ઘણેજ હોશિયાર હતો. પોતાની કચેરી છોડીને તે ક્યાંઈ પણ બહાર જતા નહિ. જો કે તે શિખ નહોતો તોપણ રણજીતના મનમાં તેના વિષે ઘણું માન હતું અને તે ખુદ પોતે તેને ત્યાં જઈ ખાનગી બાબતોમાં સલાહ મસલત કરતો. વેણીરામ મુખ્ય ખજાનચી હતો. તે પણ પોતાના કામમાં હોશિયાર અને વિશ્વાસુ હતો. રણજીતનો તેનાપર પણ ઘણો પ્રેમ હતો. તે સિવાય રાજ્યની અંદર બે ચાર યુરોપિયનો પણ પ્રસિદ્ધ હતા; પરંતુ તેમની પ્રસિદ્ધિ માત્ર ક્વાયત તથા સેનાપતિનીજ દૃષ્ટિએજ હતી.

દુલીનને જે વખતે રણજીતે આશ્રય આપ્યો, તે વખતે રણજીતને ખડ્ગસિંહ, શેરસિંહ અને તારાસિંહ એમ ત્રણ પુત્રો હતા અને ત્યાર પછી દુલીપસિંહ નામનો ચોથો પુત્ર થયો હતો; પરંતુ કહેવત છે કે, દીવા પછવાડે અંધાડું-એ ન્યાયે રણજીતસિંહ જેવા પ્રતિભાશાળી ચોદ્દાની પછવાડે તેના પુત્રો તો આળસુ, વ્યસની, દુરાચારી, લંપટ અને ડરપોક ઉત્પન્ન થયા હતા. માત્ર અપવાદ દાખલ શેરસિંહ કાંઈક લડવૈયો હતો, પણ અનીતિમાન લોકોની સોબતમાં રહી તેણે પણ

પોતાની જીંદગીની ધૂળધાણી કરી લીધી હતી. દુલીપસિંહ ન્હાન-પણથીજ ખ્રિષ્ટિયોનાં કૃપાછત્ર નીચે હતો, તોપણ તેમની વિરૂદ્ધ વર્તવાને તેણે બાકી રાખ્યું નહોતું ! આવા મહાન રાજધુરંધર પુરુષ-સિંહના નસીબમાં આવી સંવતી હોય-એ રણજીતસિંહનુંજ નહિ; પરન્તુ આખા પંજાબનું પણ હૃદયે વ કહી શકાય !

પ્રકરણ ૧૨ મું.

જહરસિંહ અને ચૈતન્યદાસ.

ઉઘાદેવી પોતાના મોડા પરનો ખુરખો ખસેડી નાખી વસુંધરાપર પોતાના લગ્નજાયુક્ત નેત્રકટાક્ષ ફેંકવાનો આરંભ કરે નહિ એટલામાંજ ઘોડાપર બેસી ફરવા જવાનો દુલીનનો હમેશનો નિયમ હતો. તેજ મુજબ તે જે દિવસે રણજીતસિંહનો આશ્રિત થયો તેના બીજા દિવસે પણ એઠલોજ ફરવાને માટે બહાર ગયો હતો. બન્નુ અને ધન્નુ તે બહાર ગયો ત્યાં સુધી બીછાનામાંથી ઉઠ્યા નહોતા. ઘોડા વખતમાંજ બન્નુ જાગ્રત થયો અને ઉઠીને આંખો ચોળતો અહિં તહિં ફરવા લાગ્યો એટલામાં તેને ખબર મળી કે દુલીન બહાર ફરવા ગયેલ છે. આ ખબર સાંભળતાંજ તેના પેટમાં ફાળ પડી અને પોતાના માલિકની પહેલાં નહિ ઉઠવા માટે તેને સંતાપ થવા લાગ્યો. પંજાબની તેને ઘણીખરી ખબર હતી. પંજાબમાં કેવી જાતના લોકો છે એ તે જાણતો હતો અને તેમાં વળી નંદસિંહ સાથે આગલા દિવસેજ ચક્રમક ઝરેલી તે યાદ આવતાં તે પોતે પોતાને ઉંઘણુશીપણા માટે દોષ દેવા લાગ્યો. એટલામાં દુલીનને સુખરૂપ પાછો આવતો જોતાંજ તેને ઘણો આનંદ થયો અને ફરીથી પોતાની આવી ભૂલ ન થાય તે માટે સંકલ્પ કીધો.

નિત્યનિયમાનુસાર બીજે દિવસે જેવો દુલીન ઘોડાપર બેસી ફરવાજાની બહાર નીકળે છે, એટલામાંજ બન્નુ તથા ધન્નુને તેણે ઘોડાપર બેસી તૈયાર થઈને ઉભેલા જોયા. બન્નેની કર્તવ્યપરાયણતા જોઈ દુલીનને જેટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું તેટલીજ તેના અંતઃકરણમાં કૃતજ્ઞતા પણ ઉત્પન્ન થઈ. દુલીને ઘોડો આગળ ચલાવતાંજ બન્નુ તથા ધન્નુએ પણ પોતાના ઘોડા તેની પછવાડે ચલાવ્યા. ત્રણે જણા પોતાના રહેવાના ઠેકાણેથી અરધો કિંવા પોણો ગાઉ દૂર ગયા હશે,

કે નહિ, એવામાં રસ્તાથી દૂર આવેલી ધીચ ઝાડીમાંથી સુસવાટા કરતું બાણનું તીર આંચું અને તે દુલીનની ટોપીને લાગી ટોપી સાથેજ લાંબે જમને પડ્યું ! માત્ર થોડીજ ભૂલ થઈ, નહિ તો તીર દુલીનના કપાળમાં લાગીને ત્યાંજ તેને રામ શરણ કરી દીધો હોત ! આ બનાવ એક નિમિષમાત્રમાં બની ગયો. પોતાના માલેકની આ વખતે કેવી સ્થિતિ છે, તે બન્નુના ધ્યાનમાં બરાબર આવી. તરતજ તેણે ઇશ્વરનો આભાર માની પોતાના ઘોડાને તે ઝાડી તરફ દોડાવ્યો અને એક શિખ માણસને પકડી લાવ્યો. તે શિખે જ્યારે બેયું કે હવે નહાસી જવું મુશ્કિલ છે તેથી તરતજ તેણે મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કઢાડી બન્નુ તરફ ફેરવી. બન્નુ સાવધ હતો. તેણે પણ પોતાની તલવાર બહાર કઢાડી અને બન્ને જણનું તલવારનું યુદ્ધ શરૂ થયું. એટલામાં પછવાડે ધન્નુ પણ આવી પહોંચ્યો અને પોતાની તલવાર કઢાડવા લાગ્યો. તેને તલવાર કઢાડતો જોઈ બન્નુ સહજ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો :—“ધન્નુ, શું હું એકલો આને મારવાને અસમર્થ છું એમ બતાવી મારું અપમાન કરે છે ? જ્યાં સુધી હું જીવતો છું, ત્યાં સુધી તારી તલવાર મ્યાનમાંજ રહેવા દે. એક માંકડાને મારતાં બે વીરો શામાટે જોઈએ ?” ધન્નુએ તરતજ પોતાની તલવાર મ્યાનમાં નાખી અને ગુપચુપ બાણને ઉલો રહ્યો. એટલામાં દુલીન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને શત્રુ ઉપર ઘા નહિ કરવાનો તેણે બન્નુને હુકમ કર્યો. આ વખતે પેલો શિખ પણ બન્નુ સાથે લડતાં થાકી ગયો હતો, તેના નસીબ જોગે દુલીન ત્યાં આવી પહોંચ્યો ન હોત તો બન્નુની તલવારથી તેનું ઘડ અને માથું જૂઠું થઈ ગયું હોત; પરન્તુ બન્નુને પોતાના માલેકનો હુકમ માનવો પડ્યો અને તેથી પોતાનો હાથ ખેંચી લઈ ક્રોધચુકતદષ્ટિએ તે શિખની તરફ જોતો ઉલો રહ્યો. પોતાની સામે ઉભેલા ત્રણ વીરનરોને જોઈ શિખનાં હાજાંજ ગડગડી ગયાં. દુલીનની ગંભીર વાણી સાંભળીને મરણપ્રાયઃ લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ. તે ગભરાયેલી સ્થિતિમાં સ્તબ્ધ બનીને ઉલો રહ્યો. તરતજ બન્નુએ તેના હાથમાંથી તલવાર કઢાડી લીધી તથા ધન્નુએ ધનુષ્ય કઢાડી લીધું. ધનુષ્ય કઢાડતાં કઢાડતાં ધન્નુએ કહ્યું :—“બન્નુ, આના ઉપર એકદમ વિશ્વાસ મૂકવો, જરૂરનો નથી. કદાચિત્ તેના કમરબંધમાં એકાદ જમૈયો હોવાનો પણ સંભવ છે. બન્નુએ તરતજ તેનો કમરબંધ તપાસ્યો તો તેમાંથી એક તીક્ષ્ણ ધારનો જમૈયો નીકળ્યો. આવી રીતે તે શીખને

નિઃશસ્ત્ર કર્યા પછી દુલીને તેને અભયવચન આપ્યું. તે કોણ છે, તથા શા માટે તેણે તીર માર્યું એ વિષેની હકીકત પૂછી. દુલીનની ધીર-ગંભીર વાણીથી તે મારાના મન પર કાંઈ જૂઠ્ઠા અસર થઈ. તેને પોતે ઠરેલાં દુષ્ટ ઈર્મના પસ્તાવો થયો હતો તેથી જે કાંઈ ખરી હકીકત હતી, તે બધી તેણે દુલીન આગળ નિવેદન કરી. તેની હકીકત સાંભળ્યા પછી બન્નુનો સંશય ખરો પડ્યો. દુલીન ગદ્ય કાલે એકલોજ ફરવા ગયો હતો તે વખતે નંદસિંહે તેને જોયો હતો. નંદસિંહે વિચાર્યું કે, દુલીન હમેશાં એકલોજ ફરવા જતો હશે, તેથી જંગલમાંજ તેનો ઘાટ ઘડાઈ જાય તો ઠીક ! એમ ધારી તેણે જહરસિંહ નામના માણસને લાંચ-રૂશવત આપી તે નીચ કામ કરવા માટે પ્રવૃત્ત કર્યો હતો. કદાચિત્ જહરસિંહ દુલીનના માણસોના હાથમાં પકડાઈ જાય અને તે વખતે તે પોતાનું નામ કહે નહિ એટલા માટે તેણે શિખ ધર્મના અત્યંત ગુપ્ત મનાતા પહલના સોગંદ આપ્યા હતા; તોપણ દુલીનને જોતાંજ જહરસિંહની સ્થિતિ કાંઈક વિલક્ષણ જ બની ગઈ અને તેણે બધી ખરી હકીકત કહી દીધી. દુલીને હકીકત સાંભળ્યા પછી જહરસિંહને ઠહું:-“જહરસિંહ, તે એટલો તો ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે, કે તને પ્રાણદંડ આપવા સિવાય બીજી શિક્ષા જ નથી; પરંતુ હું તારા પર દયા લાવી આ વખતે તને છોડી દઉં છું અને તને સૂચના કરું છું કે, ભવિષ્યમાં કોઈ પણ દિવસ આવું દુષ્ટકર્મ કરતો નહિ. હું ધારું છું કે, આવું મારાનું નીચ કામ કરવા તું તારા આ પાપી પેટ માટે તૈયાર થયો હશે. કેમ ખરું કે નહિ ?”

દુલીનનો પ્રશ્ન ખરો હતો. જહરસિંહ પેટને માટેજ કાંઈ મળે એવી ઇચ્છાથી આ કામ કરવા તૈયાર થયો હતો. દુલીનનો પ્રશ્ન સાંભળી જહરસિંહની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તે સાફ કરતાં દીન મુદ્રાએ બોલ્યો:-“હા સાહેબ, માત્ર પેટના લીધેજ મેં આ કામ કર્યું છે.” દુલીનને તેની દયા આવી. તેણે પોતાના ખીસામાં હાથ નાખ્યો અને તેમાંથી થોડાક રૂપિયા કહાડી જહરસિંહના હાથમાં આપતાં કહ્યું:-“હમણા આ લે અને પછી મારા બંગલા ઉપર આવજો એટલે તને કાંઈક વિશેષ આપીશ.”

જહરસિંહ તે રૂપિયા પોતાના ખીસામાં નાખતાં બોલ્યો:-“સાહેબ, બસ આટલા ઘણા થયા. હું આપના બંગલા પર આવીશ નહિ અને ભવિષ્યમાં માફ શું થશે, તે પણ કહી શકતો નથી. હું અહિંથી પાછો

જાઉં એટલે નંદસિંહની તલવારના લોગ થવા જેવું છે, તોપણ ધંધર કૃપાએ જો તેમાંથી બચ્યો તો આ જહરસિંહ આપનો જીંદગી સુધીનો શુભામ છે.” એમ કહી જહરસિંહે પોતાના હથિયારો લીધાં અને વિલક્ષણ ચપળતાથી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. દુલીને પણ પોતાનો ઘોડો ઘર તરફ ફેરવ્યો, કારણ કે દરરોજ કરતાં આજ તેને મોડું થઈ ગયું હતું. બન્નુ અને ધન્નુ પણ સાથે ચાલવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં પણ તે ત્રણે જણામાં નંદસિંહની નીચ વૃત્તિ વિષેની ચર્ચા ચાલતી હતી. આવી રીતે વાતો કરતા કરતા તે ત્રણે જણા ઘર તરફ જતા હતા એટલામાં તેમની પહેલાંજ એક જૂદીજ વ્યક્તિ તેના બંગલા પાસે આવીને ઉભી રહી. દુલીને પોતાના બંગલાની આસપાસ પહોરો રાખ્યો હતો અને તે નિયમાનુસાર કેટલાક સિપાહીઓ ખભા ઉપર સંગીન ચડાવેલી બંદુકો રાખી બંગલાના દરવાજા પાસે તેમજ આસપાસ પહોરો ભરતા હતા. નવીન આવનાર માણસ દેખાવમાં વિચિત્ર જણાતો હતો તથા તેણે પોષાક પણ ઘણો વિચિત્ર પહેર્યો હતો. તેના શરીરનો રંગ સહજ શામળો હતો. શરીરની ઉંચાઈ સાધારણ હતી. ગાલ બેસી ગયેલા હતા. શરીરની એકંદર રચના જોતાં નાક ઘણું જ ઉંચું હતું. આંખો ન્હાની, પાણીદાર, પરંતુ અંદર પેસી ગયેલી જણાતી હતી. કપાળ જરા પહોળું અને આગળ આવેલું હતું, માથાપર તેણે સફેદ પાઘડી બાંધી હતી. તેમાંથી કેટલાક માથાના વાળ બહાર નીકળી આવ્યા હતા તેમજ શિખરનું પૂછડું પણ પછવાડે લટક્યા કરતું હતું ! શરીરમાં એક સફેદ અંગરખું પહેર્યું હતું અને ખભાપર એક ઉપરણું રાખ્યું હતું. ગમાં પમુલતાની જોડા પહેર્યા હતા તથા સફેદ ધોતીયું પહેર્યું હતું. સફેદ ચંદન નાકની આણીથી તે ઠેક તાલકા સૂધી સીધી લીંટીમાં લગાડ્યું હતું. ગળામાં એક તુલસીની માળા પહેરી હતી. આ માણસનો પોષાક જો કે સફેદ હતો તો પણ તે એકદમ સ્વચ્છ હતો એમ નહોતું. ગદાં કપડાં મેલાં દેખાતાં હતાં. માત્ર ખભાપર રાખેલું ઉપરણું જ કાંઈક સ્વચ્છ દેખાતું હતું. વળી કેટલેક ઠેકાણે કપડાં ફાટી ગયેલાં પણ જણાતાં હતાં. સારાંશ એટલેજ કે તેના આ પોષાક જો કે દરિદ્રિ બ્રાહ્મણ જેવો દેખાતો હતો તોપણ તેના ચહેરાપર એક જાતનું વિલક્ષણ તેજ ઝળકતું હતું. આવા ચિત્રવિચિત્ર માણસને બંગલાના દરવાજા પાસે આવેલો જોતાંજ પહેરો ભરવાવાળાઓને એકદમ હસવું આવ્યું અને તેઓ તેના તરફ આશ્ચર્યચકિત મુદ્રાએ

જેવા લાગ્યા. આવનાર માણસે તેઓની મશ્કરી તરફ કિંવા હસવા તરફ ખિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ અને તે એકદમ અંગલામાં જવા લાગ્યો. તરતજ એક સીપાહીએ તેને અટકાવ્યો અને “તમે કોણ છો, ક્યાં જાઓ છો?” એમ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પ્રશ્ન સાંભળી સહજ ક્રોધિત મુખમુદ્રાથી “મારે સાહેબને મળવું છે.” એમ કહી તે આગળ જવા લાગ્યો; પરંતુ પહેરાવાળાએ તેને આગળ જવા દીધો નહિ. દુલીન અને નંદસિંહ વચ્ચે અણુબનાવ થવા પછી કોઈ પણ અજાણ્યાને રજા વિના અંગલામાં નહિ આવવા દેવાનો દુલીને હુકમ કર્યો હતો. વળી આવનાર માણસનો પોષાક તથા તેની રીતભાત જોઈને પહેરાવાળાએ વધારે સંશય આવ્યો હતો એટલે તેમણે તેને દરવાજામાંજ ઉભો રાખ્યો. આવનાર ગૃહસ્થને આથી વધારે ગુસ્સો ઉપજ્યો અને હાંત કચકચાવતો તે પોતાનેજ ઉદ્દેશીને બોલ્યો:—“હું ખલિક્ષાજીનો દિવાન-બાગ તથા અંગલો પણ તેમનો, છતાં આ ત્રણ બદામના સિપાહીઓ મારા માલિકનાજ બાગમાં માફ અપમાન કરેછે?” ક્રોધ કંપિતસ્વરે ઉચ્ચારેલા તેના આ શબ્દો સાંભળી પહેરાવાળાએ પાછા ફરીથી હસવા લાગ્યા અને તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. એટલામાં એકાએક બધા પહેરાવાળા સિપાહીઓ ચુપ થઈ ગયા અને ખભા ઉપર બંદુકો ગોઠવી પહેરો ભરવા લાગ્યા. કારણ કે સામેથી ચાલી આવતી દુલીનની સ્વારી તેઓએ જોઈ હતી. દૂરથી સાહેબને આવતા જોતાંજ નવીન માણસે પણ પોતાનો પોષાક ઠીક કર્યો તથા મ્હોડા ઉપર હાથ ફેરવીને રૂવાબથી ઉભો રહ્યો. દુલીન બન્નુ તથા ધન્નુની સાથે બાગના દરવાજા આગળ આવતાંજ પેલા ગૃહસ્થે પોતાના શરીરને ધનુષ્યની માફક વાંકું વાળી મ્હોડેથી “ગુડ મોર્નિંગ” એમ કહી સલામ કરી. તેનો પોષાક, અંગવિક્ષેપ તથા અંગ્રેજી શબ્દોચ્ચાર સાંભળી આ ગૃહસ્થ કોણ હોવો જોઈએ, તે દુલીને તરતજ જાણી લીધું. વાચકોને પણ તે ગૃહસ્થની ઓળખાણ પડીજ હશે. ખલિક્ષા નુરુદ્દિને જે અંગાળી ગૃહસ્થને દુલીનના દિવાન તરીકે મોકલવાનું કહ્યું હતું તેજ આ ચૈતન્યદાસ હતો. ચૈતન્યદાસે ગુડમોર્નિંગ કહેતાંજ દુલીન કિંચિત હસીને બોલ્યો:—“Who are you?—તમે કોણ છો?”

ચૈતન્ય પાછો સલામ ભરતાં બોલ્યો:—“માસ્ટર આરુઠ મી હુ આર યુ? માસ્ટર નોટ સી મી મેન? માસ્ટર મને પૂછે છે કે, હું કોણ છું? હું માણસ છું—એ શું માસ્ટર જોવા નથી?”

દુલીનને આવું ઢેકચુજરાતી જેવું અંગ્રેજી સાંભળી રોકી શકાય નહિ તેટલું હસવું આવ્યું, તોપણ તેણે તે દબાવ્યું અને બોલ્યો:—“ Yes, you seem to be a man, but what sort of man are you ? હા, તમે માણસ જેવા દેખાવ છો ખરા, પણ તમે કંઈ જાતના માણસ છો ? ”

દુલીનનો પ્રશ્ન સાંભળી ચૈતન્યદાસ તેના તરફ આશ્ચર્યચકિત મુદ્રાએ જોતો બોલ્યો:—“ આઈ મૈન ઑફ બંગાલ, આઈ મૈન ઑફ ફકીરજીનો માર્ટર્સ મોર્ટ ઓબિડિયન્ટ સર્વન્ટ. હું બંગાળી છું. ફકીરજીને ખબર છે કે હું તેમનો આજ્ઞાકિત સેવક છું. ”

વાચક ! હવે આપણે આટલેથીજ તે બંનેનો અંગ્રેજી સંવાદ બંધ કરીએ, નહિ તો તને પણ ચૈતન્યદાસનું મહાન અંગ્રેજી જ્ઞાન સાંભળી હસવું આવ્યા વગર રહેશે નહિ ! હવે આપણે તેમને ગુજરાતીમાંજ બોલાવીએ એટલે કોઈ જાતની હરકત નહિ. ચૈતન્યદાસના શબ્દો સાંભળી અત્યાર સુધી મહા પ્રયત્ને દબાવી રાખેલું હસવું દુલીન રોકી શક્યો નહિ. તે એકદમ ખડખડ હસી પડ્યો. હસતાં હસતાં તેણે પૂછ્યું:—

“ તમે હમણા ક્યાંથી આવ્યા ? ”

“ મને ખલિકજીએ મોકલાવ્યો છે. ”

“ શા માટે ? ”

ચૈતન્ય કપાળે હાથ મારી બોલ્યો:—“ઓ ખંડ ફારવ્યૂન ! હા, કમનસીબ ! સાહેબ મને શા માટે અહિં મોકલાવામાં આવ્યો છે એમ પૂછે છે ! ”

દુલીન સહજ હસીને બોલ્યો:—“ એમાં કમનસીબ શેનું ? ”

“ ઓફકોર્સ. અલબત્ત ! ફકીરજીએ મને કહ્યું હતું કે, સાહેબને એક ઉત્તમ દુબાષિઓ જોઈએ છે. તે સરસ કારકુન હોવો જોઈએ, તેને હિસાબની-નામઠામાની બરાબર ખબર હોવી જોઈએ. તેણે દરેક ઠેકાણે દેખરેખ રાખવી જોઈએ ! આપને એક દિવાન જોઈએ છે, એમ ફકીરજીને આપે કહ્યું હતું અને હવે શું આપ વીસરી ગયા ? ”

દુલીન અત્યાર સુધી ઘોડા પર બેસીનેજ વાતો કરતો હતો. હવે તે ઘોડાપરથી નીચે ઉતર્યો અને ઘોડાને એક સિપાહીને સ્વાધીન કરી ચૈતન્યદાસ તરફ ફરીને સહાનુભૂતિપૂર્વક બોલ્યો:—“હા, હું ભૂલી ગયો હતો. આવો, મારી સાથે બંગલામાં આવો. આપના કુટુંબમાં કેટલાં

માણુસો છે ? ”

દુલીને ચૈતન્યને બંગલામાં આવવાનું કહેતાંજ તેણે પહેરાવાળાએ તરફ “ કેમ, ગયો કે નહિ ? ” એવો ભાવ દર્શાવતી દૃષ્ટિ ફેંકી અને તરતજ આંખોમાં પાણી લાવતો બોલ્યો:—“ સાહેબ, આ દુનિયામાં માફ કેાઈ નથી. બધાં માણુસો મરી ગયાં છે. બધાં કોલેરાના રોગથી મરી ગયાં. બાપની ઉત્તર ક્રિયા કરીને મોકળો થાઉં ન થાઉં એટલામાંજ મારી સ્ત્રી પણ મરી ગઈ. તેના દસમાના દિવસે મારો છોકરો પણ આ દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો. ઈશ્વર બધાને લઈ ગયો સાહેબ. ”

આટલા વખતમાં તે બન્ને જણા બંગલાના દિવાનખાનામાં આવી પહોંચ્યા. દુલીને તેનાં બધાં માણુસો મરી જવાને લીધે સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી; પણ તેના મનમાં એક શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે, ખરેખર ચૈતન્યદાસ ગાંડો તો નહિ હોય ? શંકા ઉત્પન્ન થતાંજ તેણે તેને પોતાના પાસે કાંચ ઉપર બેસાડ્યો અને દરબાર વિષેના, હિસાબ સંબંધિના પંજાબના જમીનના કાયદા બાબત તથા લશ્કરના પગાર સંબંધિના, કેટલાક પ્રશ્નો બંગાળી ભાષામાંજ પૂછ્યા અને તેનો ઉત્તર પણ બંગાળી ભાષામાંજ આપવાનું ચૈતન્યને કહ્યું. ચૈતન્યને આ વખતે બંગાળીમાં બોલવાનું કહ્યું તે તેને પસંદ આવ્યું નહિ, તોપણ તેણે દરેક પ્રશ્નના ઉત્તર ઘણાજ સંતોષકારક આપ્યા. એટલુંજ નહિ, પણ તેણે જવાબ આપતી વખતે પોતાનું દૂરદર્શિત્વ દર્શાવ્યું, તે જોઈ દુલીને તો અન્યયબળ થઈ ગયો. દુલીનના મનની હવે ખાતરી થઈ કે, ચૈતન્ય બહારથી દેખાય છે તે કરતાં ઘણાજ હોશિયાર છે અને બોલી બતાવવા કરતાં કરી બતાવવાના તેનામાં ગુણો વધારે છે. આટલી પરીક્ષા લીધા પછી આ માણુસ આપણને ઉપયોગી છે એમ દુલીનને જણાયું. તરતજ તેણે તેને પોતાની નોકરીમાં રાખવાનું આશ્વાસન આપ્યું અને દરેક કામ તેને સમજાવી રહ્યા પછી કહ્યું:—“ ચૈતન્યદાસ, હું કેટલાક દિવસ પહેલાં કલકત્તામાં હતો ત્યારે થોડુંક બંગાળી શીખ્યો હતો; પરંતુ હવે હું બૂલી જઈશ કે કેમ એવી મને ખૂબીક રહે છે, માટે હમેશાં તમે મારી સાથે બંગાળી ભાષામાંજ વાત કરવા જજો. ”

દુલીનની આજ્ઞા સાંભળતાંજ ચૈતન્યને પોતાના અંગ્રેજી ભાષા-જ્ઞાનને માટે સંશય આવ્યો અને તેથી દુલીને તરફ ગભરાયેલી દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યો. દુલીને પણ સમજી ગયો કે, ચૈતન્યને અંગ્રેજી આવડતું નથી એમ દર્શાવવાથી ખોટું લાગ્યું છે. તરતજ તેણે ચૈતન્યના મનની

શાંતિ કરવા માટે કહ્યું:—“ ચૈતન્યદાસ, મને જ્યારે કોઇ ખાસ જરૂરી કામ ન હોય તે વખતે તમે અગ્રૈણમાં બોલશો તો કોઇ જાતની હરકત નથી.”

ચૈતન્યના મનની શાંતિ થઇ અને તે ‘ યસ સર ’ એમ કહી તેજ દિવસથી દુલીનનું હિસાબ સંબંધિનું કામ સંભાળવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

દુલીનની નીમણુક.

રણજીતસિંહે ઘોડેસ્વારનું સેનાપતિત્વ દુલીનને આપ્યું હતું, એ આપણે આગલા એક પ્રકરણમાં જોઇ ગયા છીએ. દુલીનની જો કે સેનાપતિ તરીકે નીમણુક થઇ હતી; તોપણ તેનો કારભાર સોંપવાનો હજી સુધી બાકી હતો. વિચાર કરી, કાર્યદિશા વિષેનો નક્કી નિશ્ચય થયા પછી દરબારમાં બોલાવીશું એમ રણજીતસિંહ તરફથી દુલીનને કહેવામાં આવ્યું હતું. અર્થાત રણજીતસિંહ તરફથી બોલાવવામાં આવે તથા પોતાની કચે સ્થળે નીમણુક થાય છે, તે વિષે દુલીનને ઘણી ઉત્કંઠા લાગી રહી હતી; પરંતુ તે માટે પોતે ઉતાવળ કરવી તે ઇષ્ટ નહિ હોવાથી તે પોતાના દિવસો ધૈર્ય રાખી પસાર કરતો હતો. ધૈર્યનું કારણ એટલુંજ કે, હાલમાં તેની પછવાડે ઘણો ખર્ચ લાગ્યો હતો. તેથી પોતાની પાસે જે કાંઈ પુંજ હોય તે ખલાસ થાય તે પહેલાંજ ક્યાંઈ નીમણુક થઇ જાય તો ઠીક એમ તેને જણાતું હતું.

આટલા દિવસમાં ફકીર અજીબુદિનની તેને એક વખત મુલાકાત થઇ હતી. ફકીરજીએ દુલીનને પહેલવહેલો જોયો ત્યારથી તે અત્યાર સુધી તેમના મનમાં તેને માટે જે આદર ઉત્પન્ન થયો હતો તે ઘણો ખરે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિનો હતો, એમ જો કહીએ તો તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ જેવું નથી. દુલીન સાથની આ વખતની મુલાકાતથી તેમને ઘણોજ આનંદ થયો. ફકીરજીમાં માણસની પરીક્ષા કરવાની ઘણી સારી શક્તિ હતી. દુલીનને જોતાંજ તે ખરે સરદાર અને વીર પુરૂષ છે એમ તેમણે જાણ્યું હતું અને આવા માણસોનો ઉદ્ધય કરી તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધવો એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. કદાચિત્ત આવી રીતે દરબારમાં પોતાનું માન વધારવાનું પણ કારણ હોય; પરંતુ

એકંદર રીતે જોતાં દુલીનને મદદ કરવામાં ફકીરજીની નિઃસ્વાર્થ ખુદજ હતી. દુલીનની સહાયતા, સખ્યતા, સત્યાનુરાગ, ક્ષાત્રતેજ, ધમ ભકિત તથા નિરભિમાન વૃત્તિ વગેરે જોઈ ફકીરજીના મનમાં તેના માટે ઘણું માન હતું, તથા આવા માણસનો ભાગ્યોદય કરવો એજ પોતાનું કર્તવ્ય છે, એમ તે સમજતા હતા. આ મુલાકાત વખતે તેમણે દુલીનને સમજાવ્યું કે, બની શકે ત્યાં સુધી રાજા ધ્યાનસિંહને ખુશી રાખવાનો પ્રયત્ન હરહમેશ કરવો. તે પ્રસન્ન ન થાય તો કાંઈ નહિ; પરંતુ અપ્રસન્ન થવો ન જોઈએ. દુલીને તે શિખામણ મુજબ ધ્યાનસિંહને થોડુંક નજરાણું મોકલાવી એક બે વખત મુલાકાત લીધી. રાજા ધ્યાનસિંહ પણ તે વખતે બની શકે તેટલી સહાયતા આપવાનું આશ્વાસન આપ્યું હતું; પરંતુ તે આશ્વાસન તેણે અંતઃકરણપૂર્વક આપ્યું નહોતું. પુતળાને દોરી સંચાથી જેમ નચાવીએ તેમ નાચે, તોજ સહાયતા કરવી; નહિ તો પછી પોતાની કુટિલતાનું પાણી તેને બરાબર બતાવી દેવું, એવો તેણે પોતાના મનમાં સંકલ્પ કર્યો હતો. એક વખત રાજા ધ્યાનસિંહ અને દુલીનની મુલાકાત થઈ, તે વખતે વાતમાં ને વાતમાં ધ્યાનસિંહ પોતાને અગ્નિમાં ઘડેલા રોગ હોવાની ફરિયાદ કરી. દુલીને અંત્રેજી દવાઓમાં વિશ્વાસ હોય, તો દવા આપવાનું જણાવ્યું. ધ્યાનસિંહ અનિચ્છાએ તે દવા લેવાનું કબૂલ કર્યું; કારણ કે, આજ સુધીમાં તેણે ઘણી દવાઓ ખાધી હતી તેથી આ દવા પણ શું કરશે, એમ તેના મનમાં હતું. ગમે તેમ હોય પણ દુલીને ઘણીજ હોશિયારીથી દવા કરી અને તે કેમ લેવી તેની સમજણ ધ્યાનસિંહને આપી. ઇશ્વર કૃપાએ થોડા દિવસમાંજ તે દવાથી ધ્યાનસિંહને ફાયદો જણાવા લાગ્યો અને તેના મનમાં દુલીનના વિષે સારી છાપ બેઠી.

આટલા દિવસ સુધી દુલીનની જમવાની સાધારણ અવ્યવસ્થાજ હતી. સૈન્યમાંનો કેાઈ પણ માણસ તેને માટે જમવાનું તૈયાર કરતો હતો. આ ગેરવ્યવસ્થા બંનુના ધ્યાનમાં આવવાથી તેણે એક પરદેશી બ્રાહ્મણને રસોઈયા તરીકે રાખ્યો અને તેની પાસે દુલીનની રસોઈ બનાવવા લાગ્યો. રસોઈઓ જૂદી જૂદી બતની જમવાની ચીજો બનાવવામાં ઘણાજ હોશિયાર હતા. દરરોજ નવા નવા પદાર્થ બનાવી તે દુલીનને આનંદ પમાડતો હતો. દુલીને પણ પેટે હિન્દુ છે એમ સમજ્યા પછી બની શકે ત્યાં સુધી માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો હતો અને લાહોરમાં

આવ્યા પછી તે તે તદ્દન વનસ્પત્યાહારીજ બન્યો હતો. તેનું કારણ એ કે, માંસાહારનો તેને કુદરતીજ કંટાળો આવ્યો હતો. વનસ્પત્યાહારથી તેની તબિયત ઠીક રહેતી હતી તેથી તેણે તેજ આહાર કાયમ કર્યો હતો. એક યુરોપિયન યુવાને પોતાને ત્યાં પ્રાદ્યણ રસોઈઓ રાખ્યો છે, એ વાત સાંભળી ઘણાંઓને આશ્ચર્ય લાગતું; પરંતુ તેનું ખરૂં રહસ્ય બંનુ અને દુલીન સિવાય બીજું કોઈ બંધતું નહોતું.

એક દિવસે બપોરે જે આર પદાર્થો પીરસેલી થાળી મોડા આગળ મૂકી દુલીન જમતો હતો એટલામાં ચાંદખાંની સ્વારી ત્યાં આવી પહોંચી. ચાંદખાંને પહેરેગીરો અટકાવતા નહોતા. તેણે તે માટે દુલીનને મળીને પહેલેથી બંદોજસ્ત કરાવી મૂક્યો હતો. દુલીનને તદ્દન સાદું લોજન જમતો બેઠ ચાંદખાંને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે સહજ હસીને બોલ્યો:—“હુજૂર, આપ આ સાદું અન્ન ખાધને તરસ પાસ પાણીથીજ છીપાવતા હો, એમ જણાય છે; શું આપ લાલ પાણીનો ઉપયોગ કોઈ દિવસ કરતા નથી ?”

ચાંદખાંનું આવી રીતે અવિચારી બોલવું તથા દેહસ્વભાવ બેઠ દુલીનને ગુસ્સો આવવાને બદલે માત્ર હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું:—નહિ, મને તે પસંદ નથી. પહેલાં કોઈ કોઈ વખત કોઈના માનને ખાતર લેતો હતો; પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે એક વખત તેના માટે મારા મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી તે આજ સુધી હું તે વસ્તુને અડક્યો નથી અને કવિષ્વમાં પણ નહિ અડકવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

“હુજૂરના આવા નિશ્ચયી સ્વભાવને લીધેજ રણજીતના દરબારમાં હુજૂરનું આટલું બધું માન વધ્યું છે અને આગળ જતાં વધારે વધવાનાં ચિન્હો જણાય છે. હાલમાં દરબારની અંદર હુજૂર વિષેનીજ ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે. સાહેબ, આપને કદાચિત્ એકાદ મોટા શિખ સરદાર જેવો પોષાક પહેરવો પડશે એમ જણાય છે. સાહેબને તે પસંદ છે કે નહિ ?”

ચાંદખાંનો પ્રશ્ન સાંભળી દુલીનના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, પોતાના વિષે દરબારની અંદર કાંઈ પણ હીલચાલ થતી હોવી બેઠએ અને તેની તપાસ કરવાનીજ ખટપટમાં ચાંદખાં હતો તેથી તેણે આપેલી માહિતી તેને કેટલેક અંશે ખરી લાગી. ચાંદખાંને આખા દરબારમાં જ્યાં ત્યાં જવા આવવાને બિલકુલ બંધી નહોતી તેથી તેના તરફથી ખાતરીપૂર્વક માહિતી મળવાનો, તેમજ પોતાનો અભિપ્રાય પણ દરબાર સુધી પહોં-

અવાનો સંભવ છે, એમ વિચાર કરીનેજ દુલીને ચાંદખાના પ્રશ્નને ઉત્તર આપવાનો વિચાર કર્યો. ધ્યાનસિંહ અને રણજીતનો એવો સ્વભાવ હતો કે, કોઈ પણ નોકર હોય, પહેલાં તેને પોતાના કાબૂમાં લેવો અને પછી પોતાનું ગમે તેવું કામ તેની પાસે કરાવી લેવું. તે વખતે તે નોકરના માનાપમાનનો સવાલ રહેતોજ નહિ; પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે, રણજીત આવી રીતના ખુશામતીયા નોકરો ઉપર અંતઃકરણથી પ્રસન્ન નહોતો. પોતાની આખરૂ સાચવી નિમકહલાલીથી નોકર દરબારની નોકરી કરે તેના પરજ પોતે ખુશ થતો; પરંતુ ખુદલી રીતે આવા નોકરો ઉપર પોતે ખુશ છે એવું કદી પણ બતાવતો નહિ. રણજીતના સ્વભાવનું આ રહસ્ય દુલીને જાણી ગયો હતો અને પોતે સ્વાભિમાની હોવાને લીધે તેણે આખરૂ સાચવીને નીતિથી વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે ચાંદખાને કહ્યું:—“ચાંદખાં, નોકરી માટે પોષાકની અદલાબદલી શા માટે કરવી જોઈએ? લશ્કરી દૃષ્ટિએ જોતાં ચૂરોપમાં પણ પોષાક અદલાવો પડે છે અને તેજ નિયમ અહિંયાં પણ હોય તો મને શિખ સરદારના પોષાક પહેરવામાં કોઈ બાતના હરકત નથી. માત્ર આ વાત જો રણજીતસિંહને સંતોષ આપવાને માટેજ હોય, તો હું મારી આખરૂ ગુમાવી તેમ કદી પણ કરીશ નહિ. મને કાંઈ એટલી બધી નોકરીની પરવાહ નથી! અહિંયાં ન બને તો કાંઈ નહિ, નજીકમાં કંપની સરકારનો મુલ્ક છે, ત્યાં કોઈ પણ વખતે નોકરી મળી રહેશે. વળી ગીબા દેશીરાજ્યો પણ ક્યાં થોડાં છે? શાહસૂબા પોતાનું રાજ્ય પાછું ગેળવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેને પણ એક સુદક્ષ સેનાપતિની આવશ્યકતા છે.”

દુલીનનું ભાષણ બલાસ થાય ન થાય એટલામાં ચાંદખાં એકદમ આનંદમાં આવી જઈને બોલી ઉઠ્યો:—“હુજૂર! આપનો વિચાર બરાબર છે. આ બાબતમાં હું પણ આપને જે જોઈએ તે મદદ આપવા તૈયાર છું. મારી પાસે લગભગ પચાસેક ઉત્તમ ઘોડેસ્વારો છે. એકેએક સ્વાર દસ દસ માણસોને પણ ભારી પડી બાંધ તેવા બહાદૂર છે!”

દુલીને ચાંદખાંને આગળ નહિ બોલવા દેતાં કહ્યું:—“ચાંદખાં, તે બધી બાબતોનો વિચાર પછી થઈ રહેશે. વળત પડશે તો તમારી મદદ હું જરૂર લઈશ.” દુલીનના શબ્દો સાંભળતાંજ ચાંદખાંએ એક લાંબી સલામ ભરી અને પછી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

દુલીને જે હેતુથી ઉપરોક્ત ભાષણ કર્યું હતું, તે હેતુ સફળ

થવાનો તેજ દિવસે આરંભ થયો. પોતાના રાજ્યમાં આવેલ એક સાહસીક યુરોપિયન તેની બરાબર વ્યવસ્થા નહિ થવાને લીધે પાછો જાય છે, એમ સાંભળવાને રણજીત નારાજ હતો. પોતાની સેના પાશ્ચાત્યોની રણકુશળતાને લીધે જ્યાં જાય છે ત્યાંથી વિજયી થઈને આવે છે, એ રણજીતના બરાબર ધ્યાનમાં હતું. તેથી આવો એક સારો સેનાપતિ ઘેર બેઠાં ચાલ્યો આવ્યો છે, તેને પાછો કહાડે એટલો કાંઈ તે અજ્ઞાન નહોતો. દુલીનની નીમાણુક માટે લીલ નાખવામાં તેનો કાંઈ જૂદોજ હેતુ હતો. તેની વર્તાણુંક તથા એકંદર રીતભાવ જોયા પછી જે કાંઈ કરવું હોય તે કરવું એવો રણજીતનો હેતુ હતો. પણ તેટલા દિવસ સુધી ધીરજ ધરી બેસી રહેવાનું દુલીનને માટે યોગ્ય નહોતું. તેની પાસેના પૈસા લગલગ ખલાસ થવા આવ્યા હતા, તેથી ધારેલી મુરદ બરાબર આવે એટલા માટે તેણે પોતાના બુદ્ધિ-બળનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પોતે પોતાની આખર સાંભાળીનેજ દરેક કાર્ય કરશે, તેમ ન થાય તો બીજાં ઘણાં રાજ્યો છે, એટલુંજ તેણે આંદખાને જણાવ્યું હતું; પરંતુ કહેવત છે કે, ‘રજનું ગજ’ તે ન્યાયે રણજીતના કાનપર તો કાંઈ જૂદીજ ખાતમીઓ જઈ પહોંચી. દરબારની એકંદર પરિસ્થિતિ જોઈ દુલીન પંબજીમાં રહેવાને નાખુશ છે, એ સમાચાર સાંભળી રણજીતના મનપર સારીજ અસર થઈ. ‘આવતી કાલેજ દુલીનને દરબારમાં લઈ આવજો’ એમ તેણે ફકીર-જીને કહ્યું; પરંતુ દુલીન બીજા દિવસે ખાસ ઠરીને દરબારમાં ગયો નહિ. તાબયત સારી નહિ હોવાથી આવી શકાશે નહિ, એમ તેણે સમાચાર કહેવરાવ્યા. દુલીન દરબારમાં નહિ આવવાને લીધે રણજીતનું મન સહજ વ્યથ થયું. તેણે દુલીનને ખુશ કરવા માટે સો રૂપિયા તથા થોડીક મેવા મીઠાઈથી ભરેલી થાળી તેને ત્યાં મોકલાવી દીધી. એટલુંજ નહિ, પણ દુલીન દરબારમાં આવીને હાજર થાય નહિ ત્યાં સુધી દર-રોજ તે પ્રમાણે એક થાળ મોકલવાનો હુકમ કર્યો.

ત્રણ ચાર દિવસ ગયા પછી રણજીતસિંહ તરફથી પાછો ફરીથી દુલીનને બોલાવવા માટે માણસ આવ્યો; પરંતુ આ વખતે તે માણસ કોઈ જૂદાંજ કારણને લઈને આવ્યો હતો. રાજા ધ્યાનસિંહની માફક રણજીતને પણ અગ્નિમાં ઘડનો રોગ હતો. તે રોગ સારો કરવા માટે તેણે આજ સુધીમાં ઘણા પ્રયત્નો કરી જોયા હતા; પરંતુ કોઈ પણ દવાથી તેને ફાયદો થયો નહોતો. રાજા ધ્યાનસિંહ અને રણજીતની એક

વખત ખાનગી મુલાકાત થઈ તે વખતે પોતાનો રોગ દુલીનની દવાથી સારો થયો. એમ તેણે જણાવ્યું. તે સાંમળી રણજીતને પણ તે દવા લેવાની ઇચ્છા થઈ અને તેથી તેણે દુલીનને બોલાવવા માણસ મોકલ્યો; પરંતુ દુલીન પૂર્વવત્ પ્રકૃતિ સારી નહિ હોવાનો ડોળ ઘાલી ગયો નહિ. તેણે આવનાર માણસ સાથે દવા તથા તે લેવાની હુકીકત કાગળમાં લખી મોકલાવી દીધી અને પોતે નહિ આવી શક્યો તે માટે ક્ષમા માંગી. દુલીનના સુદૈવે તે દવાથી રણજીતને સારો ફાયદો જણાવા લાગ્યો. સાત આઠ દિવસની અંદર તેનો રોગ નાબૂદ થઈ ગયો. તેના બદલા તરીકે તેણે કેટલોક મેવો, મીઠાઈ તથા એક હ તર રૂપિયા મોકલી દુલીનને દરબારમાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. તથાપિ દુલીન તે દિવસે પણ દરબારમાં ગયો નહિ. ‘હવે તાંબયત સારી છે. આવતી કાલે જરૂર દરબારમાં આવીશ.’ એમ તેણે આવનાર માણસ સાથે સંદેશો ઠહેવરાવ્યો. દુલીને જ્યેષ્ઠ કે, હવે ઘણું થયું. વધારે તાણવા જતાં તૂટી જશે, એમ ધારી બીજા દિવસે સૂર્યનારાયણ ક્ષિતિજ પર આરૂઠ થાય નહિ તે પહેલાં તો તેણે પોતાનો પ્રાતઃવિધિ બલાસ કરી દરબારમાં જવાનો પોષાક પહેરવા માંડ્યો. તેના સ્વારો પણ પોતાનો પોષાક પહેરી તૈયાર થવા લાગ્યા. તેટલા વખતમાં થોડોક નાસ્તો કરી દુલીન જેવો બહાર આવે છે કે તરતજ તેણે સામેથી એક સરદારને વીસેક ઘોડેસ્વાર સાથે આવતો જોયો. તેઓના પોષાક પરથી તે રણજીતનાજ સ્વારો હોવા જોઈએ એમ તેણે ધાર્યું તેઓ શા માટે આવતા હતા તે તેને અમજાયું નહિ તો પણ તેણે ઠલપના કરી કે, ઠહચિત્ શરિરસંરક્ષક તરીકે રણજીતે મોકલાવ્યા હશે. આ ઠલપના તેના મનમાં આવતાંજ સ્વાભાવિક રીતે તેનું મન પ્રકુલિત થયું; પરંતુ એક શંકા પણ તેના મનમાં આવી કે, મહારાજાએ આપેલું આ સન્માન શત્રુ પક્ષને અસહનિય તો નહિ થાય? આ ઠલપનાથી તેના મનમાં થોડીક ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ; પરંતુ સત્યનો બેલી ઇશ્વર છે, એમ માની તેણે ધીરજ ધારણ કરી. દુલીનના અંતઃકરણમાં આમ વિચારસૃષ્ટિ નિર્માણ થાય છે એટલામાં તો તે સરદાર સ્વારો સાથે બાગમાં દાખલ થયો અને મહારાજાએ આપના શરીર સંરક્ષણ માટે આ સ્વારોને મોકલાવી આપને દરબારમાં બોલાવ્યા છે એમ કહ્યું. પોતાનું અનુમાન ખરું પડેલું જોઈ દુલીનને સાહજિકજ આનંદ થયો અને આવનાર સરદાર તથા બધા સ્વારોને લઈ પ્રકુલિત મુખમુદ્રાએ તે દરબારમાં

જવા માટે બંગલાની બહાર નીકળ્યો. દુલીન આ ત્રીજી વખત લાહોર શહેરમાં જતો હતો. આગળ બે વખત ગયો હતો તે કરતાં આજે તેનો ઠાઠમાઠ બુદ્ધિજ હતો. તે વખતે તેના તરફ 'રાજ્યાશ્રય માટે આવેલો ફીરંગી' એવી દૃષ્ટિએ લોકો જોતા હતા, પણ આજે તેજ દુલીન તેમને એક મ્હોટા સરદાર પ્રમાણે જણાતો હતો તથા દરેક અંતઃકરણપૂર્વક તેની સ્તુતિ કરતા હતા. દુલીન પણ દરેકની સાથે નમ્રતાથી વર્તતો અને મળેલા માન માટે પળે પળે ઇશ્વરનો આભાર માનતો હતો. થોડા વખતમાંજ દુલીનની સ્વારી દરબારગૃહમાં દાખલ થઈ. તે દિવસે દુલીને ફ્રેન્ચ સૈન્યના કર્નલની માફક પોષાક પહેર્યો હતો અને તેવાજ પોષાકમાં અનુચરો તેની સાથે હોવાથી તે વિશેષ પ્રભાવશાળી દેખાતો હતો. દરબારમાં પગ મૂકતાંજ દરેકે તેના સત્કાર ઠયો અને રણજીતસિંહે પણ 'આવો દુલીન સાહેબ' એમ ઠહી સિંહાસનની પાસે બેસવાની હશારત ફીધી. દુલીન નીચે બેઠો કે તરત દરબારમાંની ગડબડ શાંત થઈ અને રણજીત દુલીનને કુશળ સમાચાર પૂછવા લાગ્યો. તેની તળીયત વિષેના બે ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી રણજીતે યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોની રણનીતિ વિષેનાં હકીકત પૂછી. તેની સંપૂર્ણ પણે ટુંકામાં માહિતી દુલીને આપ્યા પછી રણજીત ઘણાજ ખુશ થયો અને બોલ્યો:—“દુલીન સાહેબ, હુમણા હું જે કાંઈ કહેવાનો છું, તે ઘણીજ મહત્વની બાબત છે માટે તેમાં બરાબર ધ્યાન આપજો. તમારું લાષણ સાંભળી મને ઘણાજ સંતોષ તથા આનંદ જણાય છે. તમારું સાહસ અને શૌર્ય મેં જોયાં છે. તમારું સદાયરણ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે અને જે માટે મેં બીજી રીતે માહિતી મેળવી છે, તે માટે ખરેખર મને બહુ આનંદ થાય છે. તમારામાં અનેક ગદગુણો છે, એમ મને જણાય છે. શત્રુ ઉપર પણ ઉપકાર કરી તમે તમારું ઉદાર અંતઃકરણ બતાવી આપ્યું છે. માણસની પરીક્ષા કરવામાં હું ઘણો હોશિયાર છું, એમ લોકો કહે છે; પરંતુ કેમ કહી શકાય? કદાચિત્ તે ખોટું પણ હોય, માત્ર તમારા વિષેની મારી પરીક્ષામાં ભૂલ નહિ થાય એમ હું ધારું છું. મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે, તમે સામર્થ્યવાન અને સાહસિક છો તેમજ બુદ્ધિવાન અને વિશ્વાસુ છો. જો કે, હજી તમે યુવાન છો તો પણ તેટલા વખતમાં તમે જગતનો ઘણો સારો અનુભવ મેળવ્યો હોય એમ જણાય છે. દૂરદર્શિત્વપણાનો ગુણ જન્મથીજ તમારામાં હોય એમ જણાય છે. મને મ્હોડેથી મીઠું

મીઠું બોલી લાપણ કરતાં આવડતું નથી માટે ગમે તેવા શબ્દોનાં મારો ઉદ્દેશ શું છે, એ તમને જણાવું છું. તમે દરબારની નોકરીમાં રહો તો નિઃસંશય દરબારને ઘણોજ ફાયદો થશે, એમ મને પૂર્ણ ભરોસો છે. તમારા બુદ્ધિબળ માફક તમારા પર કારભાર પણ કેટલોક નાખવામાં આવનાર છે. દરબારમાં તમોને આજે એ અધિકારપત્રો આપવામાં આવશે. એક સેનાપતિ પદનો તથા બીજો સુબાગીરોનો. અર્થાત આજથીજ તમે દરબારના સરદાર તથા સુબા છો. પંજાબની ઉત્તરે આવેલ કોટ-કાંચાના સુબા તરીકે તમારે કામ કરવું પડશે. તે પ્રદેશ ઘણોજ ડુંગરાળ છે. ત્યાંના લોકો ઘણાજ વિદક્ષણ છે. તમે અહિંયાં નવીનજ આવેલા છો, તેથી તમોને તે વિષેની માહિતી આપવી પડે છે. તમોને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું છે, તે જો કે એટલું બધું કઠણ નથી, તો પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિને લીધે હમણાં તો તે કઠણ થયું છે. હાલમાં ત્યાં જે રીતે રાજકારભાર ચાલે છે, તેથી પ્રજા સંતુષ્ટ નથી, તેમજ રાજા પણ સંતુષ્ટ નથી, એવી સ્થિતિ થઈ છે. પહેલાં તે મુલકમાંથી દરવર્ષે નવ લાખ રૂપિયા ખજાનામાં આવતા હતા અને પ્રજા પણ આનંદમાં હતી. હાલમાં તે પ્રાંતની ઉપજ માત્ર સવા છ લાખ રૂપિયા તથા પ્રજાની સ્થિતિ પણ સારી નથી. તમારે તે પ્રાંતમાં જવા પછી ત્યાંની સ્થિતિ બદલી નાખવી જોઈએ. હું જાણું છું કે, પહેલાં તમોને ત્યાંની પરિસ્થિતિની સાથે લહડવું પડશે અને તેથી અર્થ પણ પુષ્કળ થશે; પરંતુ તે વિષે ચિંતા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. તમારા ધ્યાનમાં જે યોગ્ય જાણુય તે અર્થ કરજો. એટલુંજ નહિ, પણ તમોને હું છૂટ આપું છું કે એ વર્ષ સુધી તમે જો પાંચ પાંચ લાખ રૂપિયા સરકારી ખજાનામાં મોકલશો, તો પણ ચાલશે. મુખ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે, ત્યાંની પ્રજામાં જે બેદીલી ફેલાઈ છે, તેનો નાશ થવો જોઈએ. મારી પ્રજા હમેશાં આનંદમાં રહેવી જોઈએ, એવી મારી ઇચ્છા છે અને તેનેજ હું રાજ્યનું ભૂષણ સમજું છું. તમે ત્યાં જઈ ત્યાંની વ્યવસ્થામાં ગમે તેવા ફેરફાર કરી નવી પદ્ધતિ શરૂ કરો, તે માટે મને કોઈ જાતનો વાંધો નથી. માત્ર શર્ત એટલી કે, પ્રજાની ફરિયાદ બિલકુલ મારા પાસે આવવી ન જોઈએ. રાજાને જે કાંઈ કરવાનું છે, તે પ્રજાના સુખ અને કલ્યાણ માટેજ કરવાનું છે; એ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી દરેક બાબત કરજો. આ બધાં કામો માટે તમોને જોઈતો પૈસો અર્થ કરવાની પરવાનગી તમોને આપેલી છે,

તેમજ ત્યાંના દરેક અધિકાર પણ આપ્યો છે. કદાચિત્ કોઈને ફાંસી દેવાનો વખત આવે, તો હરકત નહિ; પરંતુ તે ન્યાય કરતી વખતે પરમેશ્વરને પણ તમારે હિસાબ આપવો પડશે, એ ધ્યાનમાં રાખજો. તમારે તમારો સાધારણ ખર્ચ બધો ખજાનામાંથી લેવો. તે સિવાય પગાર તરીકે પણ તમારે વર્ષની આખરીએ પંદર હજાર રૂપિયા લેવા. તે પ્રાંતનું જે કાંઈ નજરાણું આવે તે પણ તમારેજ લેવું—”

રણજીતસિંહનું આવી રીતે અસ્ખલિત ભાષણ ચાલતું હતું એટલામાં વચ્ચેજ દરબારમાંના કેટલાકોએ મહારાજના ભાષણને અનુમોદન આપતાં “વાહ! શાખાસ દુલીન સાહેબ!” એમ ઉદ્ગાર કહાડ્યા. રણજીતે આંગળીની ઇશારતથી દરેકને શાંત બેસવા કહી પાછું બોલવા માંડ્યું:—“તમારે તમારા ઘોડેસ્વારો સિવાય એક પાયદળ પલટણ, બે ઘોડેસ્વારોની પલટણ તથા એક ન્હાનું તોપખાનું સાથે લઈ જવું જોઈએ. તેના ઉપર તમારી મરજીમાં આવે તેવો અધિકાર ચલાવજો. તે પલટણો જ તમે પોતેજ ઉભી કરી લ્યો, તો પણ મારી કોઈ જાતની હરકત નથી. તેઓનાં શસ્ત્રોમાં તથા ઠવાયતમાં તમારી મરજી મુજબ સુધારણા કરજો. જરૂર પડે તો તેઓના પોષાકોમાં સુધારો કરજો. પણ તે માફકસરનોજ કરજો કે જેથી તેઓ રણજીતસિંહના સિપાહી તરીકેજ ઓળખાઈ આવે. વળી જરૂર પડે તો બીજી પણ બે ચાર પલટણો વધારજો, તેમાં મારી રજા લેવાની જરૂર નથી. તમારી સાથે એક બીજી ન્હાની પલટણ રહેશે. કામ પડે તો તે પલટણની મદદ તમે લેશો; પરંતુ તેના પર તમારી હકુમત ચાલશે નહિ. તેના ખર્ચની જવાબદારી તમારા પર નથી. તે પલટણની યોજના જમાદાર ખુશાલસિંહે કરી છે અને તે જલદીજ તૈયાર થશે. તમારે તમારી દરેક તૈયારી જલદી કરવી જોઈએ. તમારા વિરુદ્ધની વાતો કોટકાંચાથી મારા કાનપર ન આવે, એટલો હું ગુરૂ પાસે આશિર્વાદ માગું છું; પરંતુ કદાચિત્ તેવું કાંઈ મારા સાંભળવામાં આવશે તો તેના જવાબ હું તમારી પાસેથી બરાબર લઉંશ. કોટકાંચાની સુબેદારી એ ઘણાજ માનની જગ્યા છે. તમારા પર વિશ્વાસ રાખી મેં જે આટલી બધી મહોટી માનની જગ્યા તમોને આપી છે, તેનું શુભ પરિણામ આવશે, એવું હું ઇચ્છું છું.”

એમ કહી સહજ ગર્હસૂચક દષ્ટિએ રણજીતસિંહે ફકીરજી તરફ જોયું. તરતજ ફકીરજીએ ઘડી વાળીને મૂકેલા કાગળોથી ભરેલી એક

કોથળી રણજીતસિંહના હાથમાં લાવીને મૂકી. રણજીતે તે કોથળી દુલીનના હાથમાં આપતાં કહ્યું:- “કોટકાંચામાં જઈ તમારે કેવી રીતે વર્તવું, તે વિષેની સૂચનાઓ આ કોથળીમાંના કાગળપત્રોમાં આપેલી છે. ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને તે પ્રમાણે વર્તજે. હું તમોને ફરી ફરીને કહું છું કે, ત્યાં ઘણીજ હોશિયારીથી રહેજે. દરેક કામ કાળજીપૂર્વક દક્ષતાથી કરજે અને રાજ તથા પ્રજા-ઉભયનો સંતોષ વધારજે.”

રણજીતનું ભાષણ ખલાસ થતાંજ દુલીનના મોઢાડા આગળ સરકારી પોષાક અને નજરાણાંના થાળ મૂકવામાં આવ્યો. તે થાળની અંદર ઘણી બહુમૂલ્ય વસ્તુઓ હતી. તે જોઈ પ્રેક્ષકો તો આશ્ચર્યથી ચક્રિત થઈ ગયા. રણજીતનું ભાષણ સાંભળીને તથા નજરાણું જોઈ દુલીનનું હૃદય સહજજ આદ્ય થઈ ગયું. તેની આંખમાં આનંદાશ્રુ આવી ગયાં. બોલતાં બોલતાં તેનો કંઠ કંપવા લાગ્યો. તેણે ઉભા થઈ રણજીતને પ્રણામ કર્યા અને ‘સરકારની દરેક આજ્ઞાઓ આ સેવક માથે ચઢાવે છે’ એમ કહ્યું. દુલીનના મોઢાડામાંથી આ વાક્ય સાધારણ અરપણનીકળ્યું હતું; તો પણ તે વખતે દરબાર હર્ષધ્વનિથી જાણી રહેલો હોવાથી તે દોષ કોઈના ધ્યાનમાં આવ્યો નહિ. આ વખતે સોના મોહોરોથી ભરેલી એક કોથળી દુલીનને આપવામાં આવી અને તે લઈ તે બાબુ થાય એટલામાં તો રણજીત સિંહાસનપરથી ઉઠીને દરબારની બહાર ચાલ્યો ગયો. રણજીત બહાર જતાંજ અનેક મોઢાટા મોઢાટા અમીર ઉમરાવો દુલીનની આસપાસ એકઠા થયા અને આવી મોઢાટા હોદ્દાની જગ્યા મળવાને લીધે અભિનંદન આપવા લાગ્યા. દુલીન પણ દરેકને યથોચિત જવાબ આપી તેઓની રજા લઈ બહાર નીકળ્યો અને પોતાના ઘોડેસવારોની સાથે બંગલે ચાલ્યો ગયો. આવી રીતે જ્યાં ત્યાં આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ દ્વેષાગ્નિથી બળી રહી હતી. કેટલાકોએ તો ‘ફીરંગી બચ્યા, જોઈ લઈશું!’ એમ કહી હોઠ પણ પીસ્યા. બન્નુના આનંદની આ વખતે સીમા રહી નહોતી. તે તો પોતાનેજ ગળ્હર્નર સમજવા લાગ્યો. ચૈતન્ય દરબારમાં આવ્યો ન હોતો. તે ઘરેજ કાંઈ લખતો બેસી રહ્યો હતો. તેને એક સિપાહીએ શુભ સમાચાર આપતાં તે એકદમ નાચવા-ફૂલવા લાગ્યો અને મોઢેથી ‘માસ્ટર ગળ્હર્નર ઍન્ડ આઈ પ્રાયવેટ સેક્રેટરી-આઈ દિવાન!’ એમ બડબડવા લાગ્યો!

પ્રકરણ ૧૪ મું.

શુપ્ત સન્દેશ.

ગંહરનર કર્નલ દુલીને પોતાના બંગલે પહોંચતાંજ ઘોડાને એક નોકરના સ્વાધિનમાં આપી દિવાનખાનામાં જતાં જતાં બન્નુને હાક મારી. બન્નુ આવતાં પહેલાંજ ચૈતન્ય દુલીન પાસે આવીને ઉભો રહ્યો અને તેણે જમીન સુધી નીચા વળી દુલીનને સલામ કરી. સલામ કરતાં કરતાં તે બોલ્યો:—“હુજૂર, હવે માત્ર આપ સાહેબજ નથી, પણ રાજા સાહેબ! સંસારચંદનના કોટકાંચાના ગંહરનર—!”

દુલીનને આ વળતે એકાંતની ઘણીજ જરૂર હોવાથી ચૈતન્યના બોલવા તરફ તેણે બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એટલામાં બન્નુ આવી પહોંચ્યો. બન્નુને જોતાંજ દુલીને કહ્યું:—“બન્નુ, જમવા માટે હું બહાર આવું ત્યાં સુધી દિવાનખાનામાં કોઈને આવવા દઈશ નહિ. જો ફકીરજી કિંવા ખલિકાજી આવે, તો માત્ર તેમને અંદર લઈ આવજો; બાકી કોઈને પણ અંદર લાવીશ નહિ.”

દુલીનના મ્હોરામાંથી આ વાક્યો બહાર પડ્યાં એટલામાં તો બન્નુની પહેલાંજ ચૈતન્ય દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળ્યો અને મ્હોટેથી ધૂમો મારી પહેરાવાળાઓને કહેવા લાગ્યો:—“દરવાજા પર બરાબર પહેરો મૂકો અને બે સિપાહી અહિં બંગલા પાસે રહો. હુકમ સિવાય કોઈને પણ અંદર આવવા દેતા નહિ અને જો કોઈ જબરદસ્તીથી આવવાને પ્રયત્ન કરે તો એકદમ ગોળી ચલાવજો!”

ચૈતન્યે આ હુકમ હિન્દી ભાષામાં કર્યો હતો. તેનું હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન પણ અંગ્રેજી ભાષા જેવું અજ્ઞયબ હોવાથી તેનો હુકમ સાંભળતાંજ, પહેરાવાળાઓમાં હસાહસ થઈ રહી, તેમજ દુલીનને પણ સહજ હસવું આવ્યું.

આવી રીતે પહેરાવાળાઓને હુકમ આપી દુલીન દિવાનખાનામાં જઈને બેઠો અને પછી રણજીતસિંહે આપેલી કોથળી ઉઘાડી તેમાંના કાગળો વાંચવા મંડ્યો. તેની અંદર ખાસ કરીને એક મહત્વનો મ્હોટો કાગળ હતો. તેજ તેણે પહેલાં બહાર કહાડ્યો અને વાંચવા માટે ઉઘાડ્યો; પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે, તેની અંદર જે અક્ષરો લખ્યા હતા તે દુલીનથી વાંચી શકાય એમ નહોતા. તેની અંદર કોઈ ખાસ

ભાષાના અક્ષરો બિલકુલ નહોતા. માત્ર અસંખ્ય વાંકાંચુકાં ચિહ્નો દષ્ટિએ પડતાં હતાં. દુલીન આ ચિહ્નો જોઈ ઘણાજ અન્યથા થયો અને કાગળનો ભાવાર્થ કેમ સમજવો તેના વિચારમાં પડ્યો. આખરે નિરાશ થઈને તેણે કાગળ ઘડી વાળીને બાજુએ મૂક્યો અને બીજા કાગળો કોથળીમાં છે કે નહિ, તે જોવા લાગ્યો તો તેમાંથી એક ન્હાનો પત્ર મળી આવ્યો. તે પત્ર ઉપર ફકીરજીની મહોર હતી તથા તે ફારસી ભાષામાં લખેલો હતો. તે કાગળ ખરાબર ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જોતાં સાંકેતિક લીપીનો કાગળ કેમ વાંચવો તે દુલીનના લક્ષમાં આવ્યું. આટલા વખત સુધી નિરાશાથી ચિંતાચ્છન્ન થયેલું તેનું હૃદય આશાથી પ્રવૃત્તિત થયું અને જુજાસાપૂર્વક તે પત્ર વાંચવા લાગ્યો:-

પ્રિય દુલીન.

“ ગુરૂ નાનકજી અને ગુરૂ ગોવિન્દજી તમારું કલ્યાણ કરે એવું ઇચ્છું છું. સેવાવૃત્તિ ઘણીજ ઠંડી છે; તોપણ સત્ય અને વિશ્વાસની મદદથી કરવામાં આવે તો તેમાં યશપ્રાપ્તિ થયા વિના રહેતી નથી. અવિશ્વાસ એ માણસનો મોટામાં મોટો આત્મઘાત કરનાર શત્રુ છે, તેથી તેનાથી હમેશાં દૂર રહેજો. વળી અસત્ય બોલનારી જીભ-રસના નહિ પણ વિષ ઉત્તર કરનારી નાગણી છે એ ધ્યાનમાં રાખજો. જીભ જેટલી સારી, તેટલીજ ખરાબ ઇંદ્રી છે. મનોનિયંત્રી માણસો જીભને પોતાના તાબામાં રાખે છે અને તેને કદીપણ અસત્ય બોલવા દેતા નથી. મારી ખાત્રી છે કે, તમે વિશ્વાસુ, ધાર્મિક અને સ્વત્યપરાયણ છો. ઉત્તતિનાં ખરેખરાં સાધનો પણ એ ત્રણજ છે. દુલીન, તમારા જેવા યુવાન, તિલક બુદ્ધિના કર્તવ્યપરાયણ માણસને આવો ઉપદેશ આપવાની કાંઈ જરૂર નથી; તોપણ ક્યોં છે, માટે વિસ્મરતા નહિ.

“ મારું રાજ્ય કાંઈ ન્હાનું નથી. પહેલાં ન્હાનું હતું; પરંતુ હવે વિસ્તૃત થયેલું છે. પહેલાં આખો પંજાબ ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યોમાં વિભક્ત થયેલો હતો. રાજ્યોમાં પરસ્પર દ્વેષ ઘણો હતો અને જ્યાં ત્યાં અધાધુધી ચાલતી હતી. તે બધી ગેરવ્યવસ્થાનો નાશ કરી મેં પંજાબનું રાજ્ય એકછત્રી કર્યું છે. તેથી પંજાબની શક્તિ તેમજ રાજ્યવિસ્તાર દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. મને આશા છે કે, તમારા જેવા વીર પુરૂષ પંજાબનો આ ગૌરવમહિમા તેવોજ કાયમ રાખશે. મારી ખાત્રી છે કે, મારા રાજ્યની પ્રજા સાધારણતઃ સુખી છે અને દરેક અધિકારીએ તેના સુખ માટે કાળજી રાખવી જોઈએ. અધિકારીઓમાં જેઓ ગુણ-

વાન હોય તેમની ઠહર કરવી, સાહસીક હોય તેમની ઉન્નતિ કરવી તથા અપરાધી હોય તેમને યોગ્ય શિક્ષા કરવી એવો મારો સ્વભાવ છે. યુદ્ધ વખતે હું એક સાધારણ સિપાહીનાં દુઃખ કે વિપત્તિમાં ભાગીદાર થયો છું કે નહિ અને તલવારનું પાણી બતાવનાર વીરનો મેં યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે કે નહિ, તેની બધાને ખબર છે. હું સિંહાસન પર બેઠો હોઉં કે રણ-ક્ષેત્રમાં હોઉં, તે વખતે મારા પોતાના સુખની બિલકુલ દરકાર કરતો નથી; પણ મારી પ્રજા વધારે સુખી કેવી રીતે થાય તેની ચિંતા રાત્રી અને દિવસ રાખ્યા ઠડું છું. રાજ્યની અંદર કોઈપણ સંન્યાસી, ફકીર કિંવા ધર્મપરિવાજઠ આવે, તેનો સત્કાર કરી આશિર્વાદ મેળવવાનો મારો નિયમ છે. જેણે મહાન ભયંકર ગુન્હો કર્યો હોય, તેવા અપરાધીને પણ હું પ્રાણદંડની શિક્ષા કરતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ વખત જેમણે ખુદ મારી સામે શસ્ત્રો ઉગામ્યાં હતાં તેમને પણ મેં ક્ષમા આપેલી છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે આ દીનદાસપર શ્રી પરાગજીની કૃપા છે. તેમની કૃપાને લીધે મારા રાજ્યની સ્ત્રીમા ચીન, અફઘાનિસ્તાન, મુલ-તાન અને કિલ્હી સુધી જઈ પહોંચી છે. આવાં વિસ્તૃત રાજ્યમાં મોટા હોદ્દાની જગ્યા મળે, એ કાંઈ થોડી ખુશી થવા જેવી વાત નથી.

“હુલીન, હવે મારે તમને તમારા કર્તવ્ય વિષે કેટલીક સૂચનાઓ કરવાની છે. તમારે હમેશાં કોટકાંચાના કિલ્લામાંજ રહેવું. ત્યાં એક દિવસ પણ તમારે ગેરહાજર રહેવું નહિ. કારણ કે, કોટકાંચા એ પંજાબનો દરવાજો છે માટે તેનાં સંરક્ષણની ઘણી જરૂર છે. તમોને હું એવો સખત હુકમ આપું છું કે, કિલ્લામાં તમારે કોઈપણ અજાણ્યા માણસને આવવા દેવો નહિ. એટલુંજ નહિ પણ ખુદ ફકીરજી, મારો પુત્ર કિંવા હું પોતે આવું તોપણ તમારે કિલ્લાનો દરવાજો ઉઘાડવો નહિ. કદાચિત્ હું આવું અને દરવાજાને જે એક ન્હાની ખારી છે તેમાં માઈ માથું ઘાલી. તમોને મારો ચહેરો દેખાય તેવી રીતે ત્રણ વખત હલાવું, તે વખતેજ તમારે દરવાજો ઉઘાડી મને અંદર લેવો. તે સિવાય દરવાજો ઠદીપણ ઉઘાડવો નહિ અને કોઈને અંદર આવવા દેવો નહિ. કાશ્મીરથી તે ઠેઠ વિલાસપુર સુધી તમારે તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ રાખી ત્યાંના લોકોની હિલચાલો ઉપર ખરાબર ધ્યાન આપવું. જંબુ, નૂરપુર અને મંડીની ખબરો વારંવાર મેળવી, તેની આલોચના કરી, દરબારના હિત અનહિતની જેટલી બાબત હોય તે ગુપ્ત લીપીમાં લખી બસૂસો પાસે બની શકે તેટલી ઉતાવળથી ફકીરજી પાસે મોકલી દેવી. ત્યાંના રાજાઓ

દરબારના માંડલિક છે. તેમના દરબારનો જોઈએ તેવો વિશ્વાસ નથી. આ વિષે દરબારનું હિત થાય તેવા પ્રયત્ન કરો, તો તેમાં કોઈ જાતની હરકત નથી; પરંતુ દરેક કાર્ય ઉતાવળથી કરવા કરતાં ધૈર્યથી બરાબર નીરિક્ષણ કરીનેજ કરજો. ખુદ કોટકાંચાના અને તે પ્રાંતના સરદાર તથા અમીર ઉમરાવો રાજનિષ્ઠ છે. તમારી કારકીર્દીમાં તેઓ વધારે રાજનિષ્ઠ અને સદાચારસંપન્ન થાય એવું હું ઇચ્છું છું. તમારા જેવા કર્તવ્યપરાયણ અને દક્ષ માણસને વધારે કહેવાની જરૂર પડે તેમ નથી; તોપણ દરેક કામ ઘણીજ હોશિયારીથી કરજો એટલું મારાથી કદાચ વિના રહેવાતું નથી. ગુરૂજી તમારું કલ્યાણ કરે. અસ્તુ.”

ઉપરોક્ત સાંકેતિક પત્રની નીચે રણજીતસિંહની મોહોર હતી. તે પત્ર વાંચી દુલીનને જેટલી અજાણપણી લાગી, તેટલીજ ભવિષ્યમાં મળનાર કાર્યભારની કદપનાથી થોડી ચિંતા પણ ઉત્પન્ન થઈ. મહારાજના પત્ર માટે દુલીનને ઘણીજ કૃતજ્ઞતા જણાવા લાગી. તદ્દન અજ્ઞાત પ્રાંતમાં જઈ કામ કરવાનું હોવાથી મહારાજને પત્ર તેને ખરો માર્ગદર્શક જણાયો. કોથળીમાં ખીજ પણ બે કાગળો હતા. એક પહેલાંના કિલ્લેદારને કિલ્લો દુલીનને સ્વાધીન કરવા સંબંધીનો હતો અને તેના પર મુખ્ય પ્રધાન રાજા ધ્યાનસિંહની મોહોર હતી. ખીજો પત્ર દુલીનને કોટકાંચા જવાના હુકમ વિષેનો હતો. આવી રીતે દરબારના તો માત્ર બેજ પત્રો હતા અને ત્રીજો સાંકેતિક ઉપદેશપત્ર ખાસ મહારાજાએજ સ્નેહપૂર્વક લખાવ્યો હતો. દુલીનની આકૃતિ, પ્રકૃતિ વગેરે જોઈ મહારાજ રણજીતસિંહના મનમાં તેના માટે ઘણા આદર ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેટલા માટે તેમણે તે પત્ર લખાવ્યો હતો. દુલીનને પણ તે પત્ર વાંચી આનંદ થયો હતો; પરંતુ તે સાથે એટલું પણ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, કોટકાંચાની સુબાગીરીનું કામ કાંઈ સહેલું નથી અને તેથીજ મારી નીમણુંક ત્યાં કરેલી છે. ત્યાં જઈને યશ મળે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; પરંતુ યદાઠઠાચિત્ત જો મારા હાથથી બરાબર બંદોબસ્ત નહિ રહે તો ફરીથી મહારાજને મ્હોડું બતાવવાનો વખત રહેશે નહિ. આવી રીતે અનેક ચિંતાયુક્ત વિચારો તેના મગજમાં ઘોળાવા લાગ્યા. આખરે “યતો ધર્મ સ્તતો જય” એ સૂત્ર તેના ધ્યાનમાં આવતાંજ તેની બધી ચિંતાઓ ઉડી ગઈ અને ઉત્સાહથી તેનો ચહેરો લાલ બની ગયો. દુલીને કોથળી ઉઘાડીને જાણવું હતું તે જાણી લીધા પછી બધા પત્રો એકત્ર કરી કોથળીમાં પાછા મૂકી દીધા અને જમવા ગયો. જમી રહ્યા પછી થોડો

વખત વિશ્રાંતિ લઈ તે ફકીરજીને મળવા માટે તેમના ઘરે ગયો. ફકીરજીને પોતાની ખરેખરી ઓળખાણ આપવાને તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો અને તેટલા માટેજ તે તેમને ત્યાં ગયો. ફકીરજીની મુલાકાત વખતે અહિં તહિંની થોડીક પરચુરણ વાતો કર્યા પછી તેણે પોતાની અથથી તે ઇતિ સુધીની હકીકત કહી દીધી. તે હકીકત કહી રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:—“જેનાપર આપના આટલા બધા ઉપકાર થયા છે, તેણે ઠગીને પોતાની ખોટી ઓળખાણ આપી, એવો આરોપ ભવિષ્યમાં મારા ઉપર ન આવે એટલા માટેજ આ હકીકતથી આપને વાકેફ કર્યા છે. આપને યોગ્ય લાગે તો મહારાજને પણ આ વાત જણાવવાની મારી ઇચ્છા છે ! તેથી જો હું તેમની મહેરબાનીને અપાત્ર હૂં તોપણ કોઈ હરકત નહિ !”

ફકીર અજીબુદ્દીનને દુલીનની વિલક્ષણ હકીકત સાંભળી સહજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. થોડો વખત સ્તબ્ધ રહ્યા પછી તે બોલ્યા:—“આપણા મહારાજ કાંઈ પેલી કેન્ય ખાલિકાના બાપ જેવા અવિચારી, ગર્વાંધ ઠિવા જાતિદ્વેષ રાખનારા નથી. તેમને પણ જો આ વાતની ખબર પડે તો તેમાં ડર રાખવા જેવું કાંઈ નથી. મહારાજ માણસનું કૃણ-જાતિ વગેરે જોતા નથી; પરંતુ માણસના ગુણને જુએ છે. વળી મહારાજની મહેરબાની મેળવવાના ઉદ્દેશથી તમે કાંઈ સાહેબનો વેષ લીધો નથી. એકંદર રીતે જોવા જઈએ તો તમે જન્મથીજ સાહેબ છો, અને રાજપુત્ર પણ છો ! યૂરોપિયનોમાં કસ્તુરી મૃગની માફક કાંઈક વિશેષતા છે, એવું મહારાજ તો શું પણ દરબારનો એક પણ માણસ માનતો નથી. મહારાજ તો સત્યચિત્ર ગુણવાન વીરપુરુષનેજ ચ્હાય છે; પછી તે ભલેને ગમે તે જાતિનો હોય. હાલમાં રાજ્યની અંદર કેટલાક કુટીલ અને સ્વાર્થલોભુપ મંત્રીઓ પણ છે; પરંતુ મહારાજ જેમ ગુણવાનને ઓળખી તેની ઉન્નતિ કરવાને તત્પર હોય છે, તેમ તેના કુટીલોને શિક્ષા કરવાને પણ ઘણા દક્ષ હોય છે, તમોએ તમારી સત્યપરાયણતા પ્રગટ કરી છે, તે માટે તમે પ્રસંશાને પાત્ર છો; પરંતુ હવે પછી તે વિષેનો એક પણ શબ્દ કોઈને કહેશો નહિ. તેની અંદરજ તમારો ફાયદો છે. તમને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું છે, તેમાં ફત્તેહ પામવા માટે તમારો સાહેબી પોષાક તમને ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. મહારાજની મુલાકાત થયા પછી તેમને હું આ વાત કહીશ અને તમોને અહિંથી સ્વાનગી થવાના દિવસે તે હકીકતની ખબર પડવા વિષેનો

ઈસારો પણ તેમના તરફથી થશે. અમે બન્ને જણા આ વાત ગુપ્ત રાખીશું તમે તે વાત કોઈને પણ કહેવાની ખબરદારી રાખજો.”

આવી રીતે ફકીરજીને પોતાનો જન્મવૃત્તાંત કહી તેમની પાસેથી કેટલીક સૂચનાઓ સાંભળી લીધા પછી દુલીને ફકીરજી પાસે કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરી અને તેમની રજા લઈ પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રયાણ.

દુલીનને કોટકાંચાના ગળ્હરનરની પદ્મ મળી છે અને તેને નવી પલ-ટણીનો હુકમ મળ્યો છે, એ વાત જ્યાં ત્યાં વીજળીના વેગે પ્રસરી ગઈ. અનેક ઉમેદવારો તેની પલટણમાં રહેવા માટે આવવા લાગ્યા. તેઓની પરીક્ષા કરી હા-નાનો જવાબ આપવામાંજ દુલીનનો કેટલોય વખત જવા લાગ્યો. ચૈતન્યની તો વાત કરવા જેવુંજ નહોતું! દુલીનના દર-બારમાં તેણે પોતાના હાથેજ પ્રધાનપદ લઈ લીધું હતું. તેને કોઈ પૂછે યા નહિ પૂછે તેનું કાંઈ નહિ, માત્ર પોતાની પરજ બધું અવલંબીને રહેલું છે, એમ તે માનતો હતો. જેમ જેમ નવા નવા ઉમેદવારો દુલીનના બંગલે આવતા ગયા અને તેમની ગરદી થવા લાગી તેમ તેમ ચૈતન્યના મનમાં પણ ગડબડ થવા લાગી. તે વારંવાર ખૂંસો પાડીને કહે તો કે, “અરે, શું અહિં બ્રહ્મભોજન છે? બીજા કામ ધંધે નહિ ને નોકરી માગવા આવ્યા છો? નોકરી શું એમ રસ્તામાં પડી છે? બહાર ઉભા રહો બહાર, એક પછી એક આવો નકામી ગરદી કરો નહિ! ગરદી કરશો તો એકદમ ગોળી ચલાવવામાં આવશે! આવી રીતે હિન્દીમાં બડબડયા કરતો. દુલીનના બધા નોકરોની અંદર તે પોતાનેજ શ્રેષ્ઠ સમજતો હતો. કારણ કે તેના સિવાય અંથેજી કોઈને આવડતું નહોતું. બન્નુને થોડું ઘણું અંથેજી આવડતું હતું પણ તે કાંઈ બરાબર નહિ. સાંભળી સાંભળીને ભાંગ્યાં તૂટ્યાં વાકયો બોલતાં આવડતું હતું. બાકી ચૈતન્યનું તેમ નહોતું. તેને અંથેજી બોલતાં અને લખતાં આવડતું હતું; તેથી ચૈતન્યને પ્રાધ-વેટ સેક્રેટરી-દિવાન કિંવા પ્રધાન કહેવા વગર આપણને ક્યાં છૂટકો છે? ચૈતન્યની આકૃતિ અને તેની એકંદર ગડબડ જોઈ, તે પોતાના કામને નાલાયક હતો એમ ધારવાની જરૂર નથી. તેના અંથેજી અને દેવના-

ગરી અક્ષરો ઘણાજ સારા હતા તથા હિસાબના કામમાં તો તે એકો હતો. દુલીનને પહેલાં સંશય આવ્યો હતો કે, ચૈતન્ય ‘જી-હુન્નૂર’ કરવાવાળોજ છે; પરંતુ જ્યારે તેણે ચૈતન્યની ગેરહાજરીમાં હિસાબના ચોપડા તપાસ્યા ત્યારે તેની ખાત્રી થઈ કે, ચૈતન્ય પણ વિંટી માંડેલા નંગ જેવો છે. દુલીનના ગૃહકારભારનો ખર્ચ વિલક્ષણ હતો, છતાં તેમાં એક પાઇની પણ અફડાતફડી નહિ જોઈને દુલીન આશ્ચર્ય પામ્યો અને તે દિવસથી પૈસા બાબતનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેણે ચૈતન્યપર મૂક્યો.

સૈન્યની અંદર નવા માણસોની ભરતી કરવાના, જૂદાં જૂદાં કામો પર જૂદાં જૂદાં માણસોની વ્યવસ્થા કરવાના દરેક કામો દુલીન ઘણીજ કાળજીથી કરતો હોવાથી તેને વિશ્રાંતિ તો બિલકુલ મળતી નહોતી. વિશેષતઃ સૈન્યની અંદર અવિશ્વાસુ દુર્વ્યસની લોકોની ભરતી થાય નહિ તે માટે દરેક માણસની જૂદી જૂદી યુક્તિઓથી તેને પરિક્ષા લેવી પડતી હતી. આ કામમાં તેને ફકીરજી અને ખલીફજીની સારી મદદ મળતી હતી. તે બંને જણાએ તેને કેટલાક સિપાહીઓ, દિવાન, મુન્શી, બક્ષી વગેરે ઘણાખરા મુલકી અધિકારીઓ મેળવી આપ્યા. થોડા દિવસમાંજ દુલીનના મન મુજબ પલટણો તૈયાર થઈ અને તેઓની ક્વાયત થવા લાગી. આ બધી વ્યવસ્થા કરવા માટે દુલીનને કેટલો બધો શ્રમ પડ્યો હશે તેની તો વાંચકોએજ કલ્પના કરી લેવી. દુલીનની ઘણીખરી વ્યવસ્થાઓ થઈ ગઈ; તોપણ હજી તેને દરબારમાં પોતાના તરફના વકીલની નીમણુંક કરવાની હતી અને તેજ ખરેખરી મહત્વની બાબત રહી ગઈ હતી. દુલીને લાંબો વિચાર કર્યા પછી ચાંદખાંની તે જગ્યાએ નીમણુંક કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ ચાંદખાંને તો દુલીનના નાયબ સેનાપતિ થઈ કોટકાંઝા જવાની ઇચ્છા હતી. ખરેખર, ચાંદખાં વીરપુરુષ હતો. યુદ્ધની વાત સાંભળતાંજ તેની ભૂજાઓ ફરકતી હતી, તેથી મુલકી કરતાં લશ્કરી નોકરી તેને વધારે પસંદ હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; પરંતુ દુલીનની આસપાસ જે માણસો હતાં, તેઓમાં તેણે જોયું તો ચાંદખાં જેવો વિશ્વાસુ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો બીજો કોઈ દેખાયો નહિ તેથી તેના સિવાય બીજા કોઈને પણ વકીલ તરીકે કામ સોંપવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. ચાંદખાંને સમજાવતાં દુલીન બોલ્યો:—“ચાંદખાં, તમે મારી સાથે આવો તેના કરતાં દરબારમાં મારા વકીલ તરીકે રહો તો તેમાંજ હિલચલે ફાયદો

છે. આટલા દિવસમાં તમારા જેવો સરળ પ્રકૃતિનો અને વિશ્વાસુ માણસ એક પણ મારા જીવામાં આવ્યો નથી. માટે, તમે સેનાપતિ થાવ તેના કરતાં વકીલ થાવ એજ વધારે સાફ છે. તમે તે ઓઢો સ્વીકારો તે પહેલાં મારે તમોને કેટલીક સૂચનાઓ કરવાની છે. જુઓ, તમારા મનમાં જે ભતિદેષ છે અને જેને માટે તમે કેટલાંક દુષ્ટર્મો કર્યાં છે, તે ભતિદેષને મનમાંથી કઢાડી નાખો. બધાં માણસો એક ધંધ્વરનાં બાળક છે, તેથી દરેકે બંધુભાવ રાખી પરસ્પરનું ઠલ્યાણ સાધવું એજ ખરું મનુષ્યત્વ છે. તે મનુષ્યત્વ છોડી માત્ર ભતિદેષને લીધે બીજાઓને દુઃખ આપવું એ તો પશુતા કહેવાય. માટેજ કહું છું કે, તમે શિખ લોકોનો દેષ છોડી દઇ તેમની સાથે પ્રેમથી વર્તો. તેમાં તમારું માનસિક સમાધાન થશે તથા બીજા કેટલાક કાયદા પણ થશે. તમારે ખુદના સોગન ખાધને કહેવું જોઈએ કે, હવેથી હું કોઇ દિવસ પણ ભતિદેષ રાખીશ નહિ. મને ખબર છે કે, તમોએ જે જે દુષ્ટકૃત્યો કીધાં છે, તે ચોરો કરવા ઠિવા પેસા મેળવવા માટે કીધાં નથી; પરંતુ શિખોનો નાશ કરવા માટે કીધાં છે. ગમે તેમ હોય, દુષ્ટર્મો તે દુષ્ટર્મજ. જ્યાં સુધી તમે તમારાં આ દુષ્ટર્મોનો ત્યાગ કરવાના સોગન ખાવ નહિ ત્યાં સુધી હું તમોને મારા આશ્રયમાં લઇ શકીશ નહિ. મારી ખાતરી છે કે, ખુદમાં તમારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને તેના સોગંદનું તમે ઠઠી ઉલ્લંઘન કરશો નહિ. ”

હુલીનના ભાષણની અસર ચાંદખાંના મન પર ચારી થઇ. તે સ્વભાવતઃજ પાપભીરૂ હતો. તેમાં વળી હુલીનની મોહક વાણીએ તેને પાપની કલ્પના બતાવ્યાથી તે સહજ ભયભીત થયો અને આકાશ તરફ આંગળી બતાવીને બોલ્યો:—

“ હુલીન સાહેબ, હું ખુદના સોગંદ ખાધને કહું છું કે, હવે પછી મારા અંતઃકરણમાં ભતિદેષને કિંચિત્ માત્ર પણ સ્થાન આપીશ નહિ; પરંતુ હુજૂર, આ ગુલામની તો વકીલ થવા કરતાં સેનાપતિ થવાનીજ વધારે ઇચ્છા છે. છતાં, આપનો હુકમજ છે કે દરબારમાં રહી તારે વકીલ તરીકે કામ કરવું, તો તે કામ પણ હું શાંત રીતે કરીશ. જો કે, તે કામ કરવાને હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉત્સુક નથી, તોપણ મારા બુદ્ધિસામર્થ્ય પ્રમાણે બની શકશે તેટલી ચોખવટથી કરીશ. ”

હુલીન સહજ હસીને બોલ્યો:—“ ચાંદખાં, હું જાણું છું કે, તમારો સ્વભાવ કલમ કરતાં તલવારને વધારે પસંદ કરે છે; પરંતુ વકીલનું કામ

કરવા માટે જેટલો વિશ્વાસુ માણસ જોઈએ, તેટલો વિશ્વાસુ માણસ તમારા સિવાય બીજો કોઈ મને દેખાતો નથી તેથીજ તમારી વકીલ તરીકે નીમણુક કરવી પડે છે. આ કામ તમે સારી રીતે કરશો તો માન અને પૈસાની સહજજ તમોને પ્રાપ્તી થશે એમાં કાંઈપણ શંકા જેવું નથી. ”

દુલીનના શબ્દો સાંભળી ચાંદખાંની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. જેને ક્યાંઈ પણ આશ્રય નહોતો, ભટકનારા પ્રવાસી કરતાં જેની વધારે કિંમત નહોતી; તે ચાંદખાંને આવી રીતે દુલીનનો આશ્રય મળવાને લીધે કૃતજ્ઞતાથી તેની આંખમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં. તે અશ્રુપૂર્ણ નયને બોલ્યો:—“ હુજૂર, કંઈ શુભ ઘડીએ આપની અને મારી મુલાકાત થઈ, તે હું સમજી શકતો નથી. જે ચાંદખાંને પાસે બેસારવાને કોઈપણ ખુશી નહોતું તેજ ચાંદખાંની રણજીતસિંહના દરબારમાં વકીલ તરીકેની નીમણુક થાય, એ માત્ર આપનીજ કૃપાનું ફળ છે. જે શિખો મારા પર રતિભાર પણ વિશ્વાસ રાખવાને કબૂલ નહોતા, તેજ ચાંદખાં આપને વિશ્વાસુ જણાય-એ તો મારા મહાન્ ભાગ્યની વાત હું સમજી છું. હુજૂર, ખુદાના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, મારાપર ગમે તેવું સંકટ આવે, પ્રાણ જવાનો વખત આવે તોપણ આપને હું બેઈમાન-નિમકહરામ ધર્મશ નહિ. જે વખતથી હુજૂરની મુલાકાત થઈ છે તેજ વખતથી હુજૂરના એક પછી એક સદ્ગુણો જોઈ હુજૂર વિષે મારા અંતઃકરણમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એક સરખી વધ્યાજ કરે છે. સાહેબ, આપ માત્ર ફિરંગી છે એટલા માટેજ હું આપને વશ થયો નથી; પરંતુ આપનું ઉદાર અંતઃકરણ અને સદ્ગુણો જોઈનેજ હું દાસ થયો છું. આજ સુધીમાં મેં ઘણા ફિરંગીઓને જોયા છે; પરંતુ આપના જેવો એક પણ જોયો નથી. હુજૂર, આપની સાથે આવવામાં મારો કોઈ જુદોજ હેતુ છે. આપે એમ માનવું નહિ કે અધિકાર મળ્યો એટલે નિશ્ચિત થયા. ઉલટો અધિકાર મળવા સાથે આપના દુશ્મનોમાં વધારો થયો છે. કેટલાક શિખો આપના વિરુદ્ધમાં છે અને આપનો પ્રાણ લેવા સુધીના પ્રપંચો રચાઈ ચૂક્યા છે. તેથી તેવા નામદોને વખત આવ્યે તલવારનું પાણી ખતાત્રી નેસ્તનાબૂદ કરવા માટેજ આ ગુલામ સાથે આવવાને ઉત્સુક છે; પણ હુજૂરની ઇચ્છા નથી તો હું અહિં રહેવાનું કબૂલ કરું છું. હુજૂર, આપને મારી એક વિનંતિ છે અને તે આપે માન્ય કરવીજ પડશે. ”

દુલીનનો મુખ્ય શત્રુ નંદસિંહ હતો. તેની એકંદર હિલચાલપર

દુલીનનું ધ્યાન હતું, તે પ્રમાણે ચાંદખાં પણ ચોક્કસ દૃષ્ટિએ નંદસિંહની ખબર રાખે છે, તે જોઈ દુલીનને ઘણાજ આનંદ થયો. તેણે કહ્યું:—
“ચાંદખાં, શત્રુની એકંદર પરિસ્થિતિ પર મારું સંપૂર્ણ ધ્યાન છે અને તેટલા માટેજ હું તમારી નીમણુક દરબારમાં કરું છું. કેટલાક શત્રુઓ જેમ મારી સાથે આવવાના છે, તેમ કેટલાક અહિં રહી મહારાજના કાન ફૂંકવાનું પણ બાકી રાખશે નહિ. તેથી તેઓના પર નજર રાખવાનેજ મેં તમોને અહિં રાખવાનું દુરસ્ત ધાર્યું છે. કહો, તમારે હવે શું કહેવાનું છે ?”

“હુજૂર, આપને મેં હમણાંજ કહ્યું તે પ્રમાણે આપની પાસે નોકરીએ રહેલા હજારો લોકોમાં કેટલાક અવિશ્વાસુ અને કપટી લોકો પણ યુક્તિપ્રયુક્તિથી દાખલ થઈ ગયા છે. તે લોકો આપના નોકર છે. આપ કહેશો ત્યારે કાળના મંહાડામાં જવાને પણ ના પાડશે નહિ; છતાં વખતે કવખતે લાગ ફાવતાં તેઓ હુજૂરનો પ્રાણ લેવાનું પણ બાકી રાખે તેમ નથી. કારણ કે, તેઓને મુખ્ય હેતુ આપનો પ્રાણ લેવાનોજ છે. કદાચિત્ આપ આ બાબતથી માહિતગાર હશે, તોપણ હું આપને મારા એકસો વિશ્વાસુ માણસો આપું છું. તેઓને સાથે લઈ જવાની મહેરબાની કરશો. તેમાં પચાસ સિપાહી છે અને પચાસ ઘોડેસ્વાર છે. તેઓ સિંહ જેવા પરાક્રમી અને કુતરા જેવા નિમકહલાલ સ્વામિભક્ત છે. અલિવર્દિ નામનો મારો એક મિત્ર છે, તે આ બધાનો સરદાર છે. તે શૂરવીર અને વિશ્વાસુ છે. એટલુંજ નહિ પણ તેની બુદ્ધિ એટલી તો તીક્ષ્ણ છે કે માણસ સામે એક વાર દૃષ્ટિ ફેંકીનેજ તે મિત્ર છે કે શત્રુ છે, તે જાણી લે છે. વધારે શું કહું? હુજૂર, મારા આ સો બહાદૂરો આપને સો બન્નુ અને ધન્નુ જેટલાજ ઉપયોગી છે.”

દુલીને ચાંદખાંની વિનંતિ માન્ય કીધી અને તે વિષે સંતોષ પ્રકટ કીધો. ચાંદખાંને પણ પોતાના કાર્યની કિંમત થયેલી જોઈ આનંદ થયો. બે દિવસની અંદર પોતાના સો શૂરવીરોને લાવી તેણે દુલીનના બંગલા આગળ ઉભા કીધા. ચાંદખાંએ દુલીનને સમાચાર કહેવરાવ્યા કે તરતજ દુલીન બંગલાની બહાર આવ્યો. દુલીનની અલિવર્દિખાનની સાથે મુલાકાત કરાવ્યા પછી આવેલા નવીન સિપાહીઓની તથા ઘોડેસ્વારોની તેણે અલિવર્દિખાન પાસે ક્વાયત કરાવી જોઈ. તેઓના ઉત્સાહ, હોશિયારી, તેજસ્વીતા જોઈ દુલીન ઘણાજ ખુશી થયો અને ચાંદખાંને સાબાશી આપતાં આપતાં તેને તથા અલિવર્દિખાનને પોતાના

દિવાનખાનામાં લઈ ગયો. દિવાનખાનામાં બેઠા પછી તેણે કહ્યું:—
 “ અલિવર્દિખાન, તમે ઘણાજ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના અને વિશ્વાસુ છો, એમ
 ચાંદખાંએ મને કહ્યું છે તેથી હું તમોને મારા અંગરક્ષક તરીકે નીમું છું.
 અર્થાત્ હું મારા પ્રાણ તમારાજ હાથમાં સોંપું છું. આ ઉપરથી તમે
 જોઈ શકશો કે, હું તમારામાં કેટલો બધો વિશ્વાસ રાખું છું. ચાંદખાંને
 દરબારમાં મારા વકીલ તરીકે રાખી મારો દરેક માનમરવબો તેને સ્વાધીન
 કર્યો છે, તેમજ પ્રાણ તમોને સ્વાધીન કરૂં છું. મારી ઉન્નતિ યા અવ-
 નતિ તમારા બંનેનાં કર્તવ્યો ઉપરજ અવલંબીને રહેલ છે. ”

દુલીનના શબ્દો સાંભળી ચાંદખાં અને અલિવર્દિખાનનાં અંતઃ-
 કરણો સાત્વિક પ્રેમની ઉર્મિઓથી ઉછળવા લાગ્યાં. બંનેની આંખોમાં
 આનંદાશ્રુ આવી ગયાં. દુલીનનાં ભાષણનો ઉત્તર તેમણે શબ્દથી નહિ
 પણ મૌનાવસ્થાથીજ આપ્યો. ત્રણે જણા થોડા વખત સુધી તટસ્થ
 વૃત્તિએ પોતપોતાનાં અંતઃકરણો એક બીજાને બતાવતા હોય તેમ
 સામસામું જોતા બેસી રહ્યા. આવી સ્થિતિમાં થોડો વખત જવા પછી
 ચાંદખાં જાણે કે એકદમ શુદ્ધિમાં આવ્યો હોય તેમ દુલીનની સામે
 ગુંઠણ ઉપર બેઠો અને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ ચુંબન કર્યું.
 અલિવર્દિખાંએ પણ તેમજ કર્યું. બંને જણાએ નિમકહલાલીથી વર્ત-
 વાના સોગંદ ખાધા. અલિવર્દિખાં ચાંદખાં કરતાં થોડો યુવાન હતો અને
 તેનાજ પંથનો હતો. તેથી દુલીને આ બંને છુટારાઓને આશ્રય આપ્યો
 છે. એમ થોડો ધારે તેમ હતું; પરંતુ દુલીન કાંઈ એટલો
 બધો અજ્ઞાન નહોતો કે તેઓની પૂર્ણ પરીક્ષા લીધા વિના આવાં જવા-
 બદારીનાં કામો સોંપે! શક્તિ સારી હોય છે અને ખરાબ પણ હોય છે.
 હથિયાર સંરક્ષક છે અને ઘાતક પણ છે; પરંતુ તેનું સાફ યા ખરાબ
 પરિણામ લાવવાનું કામ તેનો ઉપયોગ કરનારના હાથમાં છે. પોતાની
 ઇચ્છા મુજબ સંચાર કરનારી વિદ્યુતશક્તિ ગમે તેનો નાશ કરી શકે
 છે, પણ તેનેજ તાબામાં રાખનાર માણસ શહેરોનાં શહેર વિદ્યુતપ્રદી-
 પથી પ્રકાશીત કરી મૂકે છે. દુલીને પણ તેઓ શૂરવીર, સાહસિક,
 બુદ્ધિશાળી અને વિશ્વાસુ છે, એ ગુણોજ જ્ઞેયા હતા. તેવા માણસોનાં
 કામો સારાં હોય યા નરસાં હોય તોપણ તેમની પ્રતિભાનું તેજ છુપાઈ
 રહેતું નથી. આવી વખતે બુદ્ધિશાળી માણસનું એજ કર્તવ્ય છે કે,
 તેવા પ્રતિભાસંપન્ન માણસોને યુક્તિથી ખરાબ રસ્તેથી વાળી
 સારા રસ્તાપર લઈ જવા કે જેથી તેમની પ્રતિભાથી જગ-

તત્તુ' ઠલ્યાણુ થઈ શકે. દુહીને પણ આજ તત્તવને ધ્યાનમાં રાખી તેઓને આશ્રય આપ્યો હતો. આલિવર્દિખાં તો દુહીનની સાથે આવવાનો હતો તેથી તેના વિષેની તેને ચિંતા નહોતી; પરંતુ ચાંદખાં માટે તેના મનમાં બહીક રહ્યા કરતી હતી અને વાસ્તવિક રીતે જ્ઞતાં તે ખરી પણ હતી. પોતાની ગેરહાજરીમાં શત્રુપક્ષને કોઈ માણસ તેને ફેડે અને ઠહાય તે ફરી બાય એવી બહીક તેને રહેતી હતી. તેથી ફકીરજીની સલાહ લઈ તેણે ચાંદખાંની ઉપર નજર રાખવા માટે બાપ્પાજીરાવ નામના એક દક્ષણીની નીમણુંક કરી. આ વાત દુહીને, ફકીરજી અને બાપ્પાજીરાવ સિવાય બીજા કોઈ બાણતું નહોતું. વળી એક દિવસે ચાંદખાંને એકાંતમાં બોલાવી ઉપદેશ આપતાં દુહીને કહ્યું:—“ચાંદખાં, તમારે દરબારમાં હુમેશાં હાજર રહેવું. મારો પત્ર તમેને મળે યા ન મળે તોપણ તમારે તો દરરોજ મારો પત્ર આપ્યો છે એમ કહી મહારાજ અને મુખ્ય મંત્રીઓને મારા સલામ કહેવા. વળી દરબારમાં જરૂર પડતુંજ બોલજો. નકામું કાંઈપણ બોલતા નહિ. દરબારની અંદર અનેક પ્રકારની વાતો ચર્ચાય તે તમારે સાંભળી લેવી; પરંતુ તે વિષે તમારો મત કદીપણ આપતા નહિ કિંવા તે વિષે કોઈપણ જાતનો પ્રશ્ન પૂછતા નહિ. મારા વકીલ તરીકેનું કામ કરતી વખતે મારી બિરુદમાં તમારા તરફથી ચતુર્થિચિત્ત પણ કામ થવું ન જોઈએ અને કદાચિત્ત તેમ થશે તો આ જન્મમાં હું કદીપણ તમારી સાથે ભાષણ કરીશ નહિ. દરબારમાંથી કિંવા બીજે ક્યાંઈથી જે કાંઈ મહત્વની બાતમી મળે, તે તમારે મને તાબેડોળ પહોંચાડવી. તે માટે જે કાંઈ ખર્ચ થાય તે માટે હુરકત નહિ. જેમ જેમ તમે કામમાં મને સંતોષ આપતા જશો તેમ તેમ તેનો બદલો પણ તમને મળતો જશે. એ વિષેની ખાત્રી રાખજો. લાહોરથી તે ઠેઠ કાંથા સુધી પાંચ પાંચ માઇલના અંતરે હલકારા તરીકે બંને ઘોડેરવાર હું રાખનાર છું, તેઓની સાથે મહત્વના કાગળ પત્રો મોકલાવતા રહેજો. આખરે કહેવાનું એટલુંજ કે દુહીનની ઉન્નતિ તેજ તમારી ઉન્નતિ અને દુહીનની અવનતિ તેજ તમારી અવનતિ એટલા શબ્દો બાસ ધ્યાનમાં રાખજો.”

દુહીને કરેલી સૂચનાઓ બરાબર પાળીશ એવો ભાવ દર્શાવતાં ચાંદખાંએ તેને સલામ કરી અને મ્હોડેથી પણ પ્રતિજ્ઞા લઈ તેની ખાત્રી ઠરી આપી. એટલા વખતમાં દુહીનની પલટણો તૈયાર

થઈ ગઈ અને તેની ક્વાયતો થવા લાગી. માત્ર જમાદાર ખુશાલ-
સિંહની પલટણ તૈયાર થઈ નહોતી અને તેનું સેનાપતિપદ કોને
આપવું તેની તકલ્લેફ ચાલ્યા કરતી હતી. દુલીન ધારનો હતો કે, પોતે
નિરંકુશ રીતે વર્તે નહિ એટલા માટે કોઈ શત્રુ પક્ષનાં માણસનીજ
તે જગાપર નીમણુક થશે. દુલીનની આ ધારણા ખરી હતી; પરંતુ
તે જગ્યાએ નંદસિંહ જેવા નીચ અને કુટિલ માણસની નીમણુક થશે
એવી તેને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. થયું પણ તેમજ. મહારાજા
રણજીતસિંહે દુલીનના સહકારી સેનાપતિ તરીકે નંદસિંહનીજ નીમ-
ણુક કરી! નંદસિંહ પાછો ફરીથી ગર્વથી મૂઝોના આંકડા વાળતો
સૈન્યની અંદર ફરવા લાગ્યો. ગમે તેમ પણ તે માત્ર દુલીનના સહકારી
સેનાપતિ તરીકે હતો. દુલીનનો દરેક હુકમ તેને અનિચ્છાએ માન્ય
કરવો પડતો હતો. વળી તેના ઉપર બન્નુ, ધન્નુ અને અલિવર્દિખા-
નની પણ નજર હતી! નંદસિંહ જે ‘લેન્સર’ પલટણ લઈને દુલી-
નને મળ્યો હતો, તે પલટણમાં માત્ર સાતસોજ માણસો હતાં; પરંતુ
દુલીનની પલટણમાં તો આ વખતે ઘોડેસ્વાર, પાયદળ અને પરચુટણ
મળી લગલગ પાંચ હજાર માણસોની ભરતી થઈ ગઈ હતી. તે બધાની
વ્યવસ્થા દુલીનને એકલાનેજ કરવી પડતી હતી; પરંતુ પોતાના અસા-
માન્ય બુદ્ધિસામર્થ્યથી તેણે એવા તો નિયમ બાંધી દીધા કે
આવી પ્રચંડ ફૈજ એક યંત્રની માફક પોતાનું કામ કર્યા જતી હતી.
દરેક જાતની તૈયારી થઈ રહ્યા પછી દુલીને પોતાના બંગલા પાસેથી
ફૈજને ઉઠાવી લઈ લાહોરની ઉત્તરે આવેલા એક મેદાનની અંદર પડાવ
નાખ્યો. મહારાજાને બોલાવ્યો તેમને ફૈજ બતાવ્યા પછીજ લાહોરથી
ઉપડવાનો તેના નિશ્ચય હતો. બીજે દિવસે મહારાજા દરબારમાં
આવીને બેઠા કે તરત દુલીને સલામ ભરીને જવાની રજા માગી. મહા-
રાજાએ તે વાત ઉઠાવી દીધી અને બીજી અહિં તહિંની વાતો કરવા
માંડી. વાતચિતની અંદર કાંચા વિષેનો કિંવા બીજા કોઈ રાજકીય
પ્રશ્નનો તેમણે બિલકુલ ઉચ્ચાર કર્યો નહિ. હમેશાં જેમ ઠંડા પહો-
રનાં ગપ્પાં ચાલે તેમ મહારાજા બોલતા હતા અને પાસે બેઠેલા પ્રધાન
અને સરદારો પણ ‘હાં હુજૂર, હુજૂર’ કર્યા જતા હતા. વાતમાં
ને વાતમાં મહારાજાએ દુલીનનાં જન્મ વૃત્તાંતની ખબર પડી છે એમ
પણ કહી દીધું; પરંતુ તેમનું બોલવું એટલું તો સંદિગ્ધ હતું કે, દુલીન
અને ફકીરજી સિવાય બીજા કોઈ તે વાત સમજી શક્યું નહિ. દુલીનને

થોતે ઘણું માન આપે છે એમ બતાવવા માટે રણુજીતે પોતાની પસંદગીની જે અમૂલ્ય વસ્તુઓનો સંગ્રહ હતો, તે તેને બતાવ્યો. તે વસ્તુઓમાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ‘કોહિનૂર’ પણ હતો. તે હીરા માટે મહારાજને ઘણું અભિમાન હતું અને તે ખરૂંજ હતું. દુલીનના હાથમાં તે રત્ન આપતાં રણુજીતે કહ્યું:—“દુલીન સાહેબ, તમે દુનિયાના ઘણા દેશો જ્યાં છે. તેમાં આવું રત્ન કયાંય પણ જોવામાં આવ્યું છે?”

તે અપૂર્વ રત્ન જોઈ દુલીન ઘણાજ વિસ્મિત થયો. તેણે કહ્યું:—ધર્મશ્રુતિઓમાં ઘણી જાતનાં રત્નો જોવાનો સુયોગ મને મળ્યો છે, પણ “મહારાજ, આજે હું ઘણાજ આનંદથી ઠહું છું કે, આવું સુંદર રત્ન પૃથ્વીમાં આ એકજ છે. મહારાજ, આ મને ખુશામતપોર સમજતા નહિ, પણ જે ખરૂં છે, તેજ કહું છું.”

દુલીનના શબ્દો સાંભળી મહારાજને અત્યંત આનંદ થયો. તેમણે ફકીરજી તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી. ફકીરજીએ થોડા શબ્દોમાં દુલીનને તે હીરાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. ત્યાર પછી બીજી વારો ચાલવા લાગી. તરતજ દુલીન શા માટે આવ્યો છે, તે મહારાજના ધ્યાનમાં આવ્યું. તેમણે કહ્યું:—“દુલીન સાહેબ, આપના મહેલો ઉપર ઉત્સાહ કરતાં ચિંતાની છટા વધારે જણાય છે. ખરેખર, નવીન અધિકાર એટલે આપના ઉપર એક જાતનું સંકટજ ગણી શકાય!”

દુલીને સહજ હસી નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો:—“નહિ મહારાજ, સંકટની અંદર મારો ઉત્સાહ ઉલટો વૃદ્ધિ પામે છે; તેમાંય વળી જો આપની અને પરમેશ્વરની સહાયતા હોય તો પછી બાકી શું રહે? માત્ર એટલું ખરૂં કે, પહેલાં એક ઘોડો અને એક તલવારનીજ ચિંતા હતી; પરંતુ હવે પાંચ હજારની થઈ છે. તેમાં ખાસ કરીને દગલખાજ તલવારો કેટલી હશે, તેનીજ વિશેષ ચિંતા રહે છે!”

આ વખતે દુલીનના વિરૂદ્ધ પક્ષના—નંદસિંહના માણસો દરબારમાં હાજર હતા અને દુલીન દરબારમાં આવ્યો ત્યારથીજ તેઓ અંદર અંદર કુચેષ્ટાઓ કર્યા કરતા હતા. આ બનાવ મહારાજ તથા દુલીનના ધ્યાન ખેંચી નહોતો. દુલીને તેટલા માટેજ દગલખાજ તલવારનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો; પરંતુ મહારાજ રણુજીતસિંહનો સ્વભાવ એવો હતો કે આવા બંને પક્ષો એકત્ર થાય ત્યારે આગની અંદર થી હોમી અંદરનું રહસ્ય સમજી લેવું. તેજ પ્રમાણે આ વખતે મહારાજ

રાજાએ વિરૂદ્ધ પક્ષને ખીજવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું:—“હા, એ ચિંતા છે ખરી, પણ તે કરવાનો વખત હજી ઘણો દૂર છે. આપ તો તે પહેલાંજ ફિકરમાં પડ્યા છો ! આપની કાળજી માટે મને સંતોષ જણાય છે. કારણ કે, આ ઉપરથી યોગ્ય માણસના હાથમાંજ અધિકાર સૂત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, એવી ખાત્રી થાય છે.”

મહારાજાના શબ્દો સાંભળી કેટલાંક અશ્લીલ નિંદાચુકત વાક્યો ફુલીનના કાનપર આવીને અથડાયાં. તે સાંભળી ફુલીન સહજ ઉત્તેજિત સ્વરે બોલ્યો:—“મહારાજાની આ કલ્પના ખરી પડે એટલે બસ. એકજ દરબારની અંદર ઉત્સાહદાન કરનાર આપ જેવા ગરૂડ છે, ત્યારે તેવાજ ઉદ્દેગ ઉત્પન્ન કરનાર જેરી સાપો પણ અહિં મૌજૂદ છે, એ મહારાજાના લક્ષમાંજ હશે !”

મહારાજાએ કૃત્રિમ આશ્ચર્યતા બતાવી કહ્યું:—“નહિ ફુલીન સાહેબ, અમારા દરબારમાં બધાજ ગરૂડ છે—દરેક સ્વયં ગૃહસ્થ છે.”

મહારાજાના શબ્દો સાંભળતાંજ ફુલીનના વિરૂદ્ધ પક્ષવાળા આનંદમાં આવી વિકટ હાસ્ય કરવા લાગ્યા. તેમાં ખુશાલસિંહના લત્તિજો તેજસિંહ પ્રમુખ હતો. તે શરીરમાં સ્થૂળ હતો અને તેજ પ્રમાણે અભિમાનમાં પણ પૂરો હતો. પોતાનું વાક્યાંડિત્ય દર્શાવતાં તે બોલ્યો:—“મહારાજા રણજીતસિંહના દરબારમાં બધાજ સારા માણસો છે. જેઓને સ્વદેશમાં ગઘાડાપર પણ બેસવા મળતું નથી, તેવાઓ ભાગ્યવશાત્ અહિં આવી સેનાપતિ થાય; તોપણ તેમને પદબ્રબ્ધ કરનારા વીરનરો મહારાજાના દરબારમાં કાંઈ એછા નથી !”

તેજસિંહનાં વાક્યરત્નો સાંભળી તેના પક્ષવાળાઓ મ્હોટેથી ખડખડ હસવા લાગ્યા, ત્યારે કેટલાકોએ તેઓનું અસહ્યપણું જોઈ તિરસ્કાર પણ દર્શાવ્યો. ફુલીને હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું:—“આવા ખુણામાં બેસી મઠાઈ મારનારા વીરોને અમારા દેશનાં ગધેડાંઓ પણ બેસવા દેતાં નથી. કારણ, તેઓ પણ માની સ્વભાવનાં છે અને તેથી આવું હાથીનું ખચ્ચું જો ઘોડાપર સ્વારી કરે તો કયો ઘોડો ગધેડા જેવો નહિ દેખાય ?”

ફુલીનના શબ્દો સાંભળતાં તેજસિંહ ગુસ્સાથી એકદમ લાલ લાલ થઈ મથો અને ઉભો થઈ કાંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એટલામાં દેનાસિંહ નામના પ્રધાને કોધચુકવદદિથી તેના તરફ જઈ ‘ખામોશ’ થવાની ધમકી આપી. ગમે તેમ હોય, તેની ધમકીથી તેજસિંહ ઠંડો-

ગાર બની ગયો અને દરબારમાં શાંતતા પ્રસરી રહી. આતરસિંહ નામના પ્રધાને નો આ વાદવિવાદ વધારવા માટે મહારાજાનેજ દોષ દીધો. લેનાસિંહ અને આતરસિંહ પ્રધાન તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ નહોતા; પરંતુ તેઓ સદાચરણી ગૃહસ્થ તરીકેજ દરબારમાં પ્રસિદ્ધ હતા અને તે દષ્ટિએ જોતાં તેમનું વજન પણ ઘણુંજ પડતું હતું. લેનાસિંહે જ્યોતિષ અને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો ઘણોજ સરસ અભ્યાસ કરી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. આતરસિંહ રણજીતસિંહનો પિત્રાદિ ભાઈ થતો હતો અને તેથીજ તેને પ્રધાનપદ મળ્યું હતું એમ નહોતું. તે ઘણોજ વિદ્વાન અને સદાચરણી હતો. લેનાસિંહે આવી રીતે વાદવિવાદ બંધ પાડ્યો કે તરતજ મહારાજાએ બીજી બાજતો વિષે ચર્ચા ચલાવવા માંડી. થોડા વખત પછી આવરી ઠાલે તમોને સંદેશો કહેવરાવીશું એમ દુલીનને કહી તેજ વખતે દરબાર બરખાસ્ત કર્યો. લેનાસિંહને દુલીન તરફ પહેલાંથીજ લાગણી હતી, પણ તે આજ સુધી તેણે દર્શાવી નહોતી. દરબારમાં દુલીનની આજની વર્તણૂક જોઈ લેનાસિંહ ઘણોજ ખુશ થયો અને તેણે આંદખાં સાથે દુલીનપર એક પત્ર પણ મોકલ્યો. તેમાં 'કાંચાનાં અધિકારસૂત્રો મેળવતાં ઘણાં કષ્ટસાધ્ય છે-તેમાં અનેક સંકટો છે-તે વખતે લેનાસિંહ આપનો હિતૈષિ બંધુ છે એમ જણાઇ આવશે, એવા અર્થનો મજકુર લખેલો હતો. દુલીનને પત્ર વાંચી ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે પણ તે પત્રનો ઉત્તર મોકલી કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરી. વળી આંદખાંને પણ ઘણી સાવધગિરિથી વર્તવાનો તેણે ઉપદેશ આપ્યો. બીજા દિવસે સૂર્યોદય થયા પૂર્વેજ આખું સૈન્ય તૈયાર થઈ વ્યવસ્થિત રીતે ઉભું રહ્યું. મહારાજા રણજીત થોડા વખતમાં પોતાના સરદારો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. દુલીનના લશ્કરની કબાયત જોઈ તેમને ઘણોજ આનંદ થયો અને દુલીનને લાહોરથી ઉપડવાની તેમણે રજા આપી. રજા આપતી વખતે કુદરતી રીતેજ મહારાજાની આંખમાંથી બે અશ્રુબિન્દુ સરી પડ્યાં. આંદખાં, ફકીરજી, ખલિકજી, લેનાસિંહ વગેરેએ પણ દુલીનને દ્રઢાલિંગન આપી અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોએ રજા આપી. આખરે પોતાના હિતચિંતકોની તરફ વારંવાર જોતાં જોતાં દુલીને લાહોર છોડી કાંચાના રસ્તે ચાલવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

નંદસિંહનું કપટતન્ત્ર.

દુલીને જેવી રીતે સૈન્યની વ્યવસ્થા કરી હતી, તેવીજ રીતે તેણે નંદસિંહ માટે પણ પાકો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. મહારાજાએ તેને ગમે તે કારણે સાથે મોકલ્યો હોય કિંવા તેનોજ સાથે આવવામાં કોઈ ગુપ્ત ઉદ્દેશ હોય તોપણ શું થયું? દુલીન તેને સહકારી સેનાપતિ તરીકે માનતો હતો અને તે પ્રમાણે પોતાના બધા હુકમોનો અમલ તેનીજ પાસે કરાવતો હતો. દુલીનની આ યુક્તિ નંદસિંહને મોટાપણ મળતું હતું; પરંતુ એકંદર રીતે જતાં તે દુલીનના હાથમાં આસ્તે આસ્તે બંધાયા જતો હતો. પોતે બહાર પાડેલા હુકમોનો અમલ નંદસિંહ બરાબર કરે છે કે નહિ, તે જોવા માટે દુલીને કેટલાક ગુપ્ત જુસૂસો રાખ્યા હતા. તેઓ નંદસિંહની અથથી તે ઇતિ સુધીની આખા દિવસની બાતમી દુલીનને આપતા અને તે પોતાની નોંધપોથીમાં હમેશા ઉતારી લેતો. દુલીન લશ્કરની ગોઠવણ કરવામાં ઈંડી નજર વાપરી હતી. લગભગ ૨૦૦ વિશ્વાસુ ઘોડેસ્વારોને તેણે સૈની આગળ મોખરે રાખ્યા હતા. આ ટુકડી Vanguard તરીકે ઓળખવામાં આવતી. તેની પછવાડે લેન્સર નામની ઘોડેસ્વાર પક્ષટણ ચાલતી. તેની પછવાડે જમાદાર ખુશાલસિંહની પાયદળ ફોજ ચાલતી. તેઓની પછવાડે છ તોપોહું તોપખાનું, તેની પછવાડે પુદ્દ દુલીને ઉભી કરેલી પલટણ, તેની પછવાડે નંદસિંહ અને તેની ફોજ, તેઓની પછવાડે દુલીનના વિશ્વાસુ ઘોડેસ્વાર અને તે બધાની પછવાડે બન્નુ, ધન્નુ, અલિવદી વગેરે બસો રક્ષકો સાથે દુલીન ચાલતો હતો! આ ગોઠવણ મુજબ દુલીનની ફોજ મજલ દરમજલ કાપતી હતી તે જોઈ નંદસિંહ મનમાંને મનમાં બળી જતો હતો. આવી રીતે ફોજે પાંચ છ દિવસ સુધી કુચ કરી ત્યાં સુધી કોઈ નવિન બનાવ બનવા પામ્યો ન હતો. માત્ર આટલા વખતમાં એટલું બન્યું કે, સૈન્યમાંના કેટલાક માણસો જે પહેલાં દુલીન માટે સાધારણુતઃ ઉદાસીન હતા, તેઓ દુલીનની દયાળુ તથા ઉદાર વર્તણૂક જોઈ બે ચાર દિવસમાંજ તેની તરફ આકર્ષાવા લાગ્યા. રસ્તાની અંદર એકાદો સૈનિક માંદો પડી જાય તો વૈધને લઈને દુલીન પોતે તેની પાસે જતો અને પોતાનાજ હાથે તેની સેવા સુશ્રુષા કરતો. દરદીને કોઈપણ

જાતની હરકત ન થાય તેવી વ્યવસ્થા કરતો. આવી પ્રેમાળ વર્તણૂક તથા સૈન્યની વિલક્ષણ ગોઠવણ જોઈને સૈન્યમાંનો દરેક સિપાહી જેટલો તેનાથી ડરતો, તેટલાજ પ્રમાણમાં તેની તરફ પ્રેમભાવ ધરાવતો હતો. આવી રીતે દુલીનનો દિવસે દિવસે વધતો જતો ઉત્કર્ષ જોઈને નંદ-સિંહને ચટપટી થયા કરતી હતી. તેની ટોળીના જે માણસો હતા તે પણ યોગ્યતા વગરના હતા, તોપણ તેવા માણસો વખત પડ્યે ગમે તેવું નીચ કામ કરવાને સમર્થ થાય છે, એમ દુલીન જાણતો હોવાથી તેણે નંદસિંહ ઉપર ઘણીજ સખત નજર રાખી હતી. નંદ-સિંહ પણ આ વખતે જાળમાં સપડાયેલા સિંહની માફક હતો; છતાં દુલીનનો ઘાત કરવાની સંધિને માટે તે ઘણા પ્રયત્ન કરી જતો હતો. થોડા વખતમાંજ તેને તે સંધિ મળી. દુલીને લશ્કરમાં હુકમ ફરમાવ્યો હતો કે, “ જેને જે કોઈ ચીજ વસ્તુ જોઈએ, તેણે તે બજારમાં જઈને વેચાતી લઈ આવવી. બજારદારથી કોઈની પાસેથી કોઈ લેશે, તો તેને ભયંકર શિક્ષા કરવામાં આવશે ! ” આ હુકમ સિપાહીઓને કેટલોક વિલક્ષણ જણાયો. કારણ કે, તે વખતે મારફાડ કરીને બજારમાંથી સામાન લઈ આવવાની તેઓને છૂટ હતી તેથી દુલીનનો હુકમ તેઓને અનિષ્કારક જણાય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું. નંદસિંહને હવે એક હથિયાર મળ્યું. તેણે આસ્તે આસ્તે સિપાહીઓનાં મન ઠલુપિત કરવા માંડ્યાં; પરંતુ આ કામ કાંઈ સહેલું નહોતું. જે દુલીનપર આખું સૈન્ય પ્રેમ અને ભક્તિથી દ્રિઢ હતું, તેઓમાં બેદિલી ફેલાવવાની હતી. આ કામમાં તેના અંગત સિપાહીઓ તેને મદદ કરતા હતા. તેઓને લશ્કરના સિપાહીઓ કહેતા કે, “ અરે! જે દુલીન સાહેબ દરેક સિપાહીના સુખદુઃખની ખબર રાખે છે, માંદા પડતા લશ્કરીઓને દવા આપી પોતેજ ઉપચાર કરે છે, રસ્તે જતા ભીખારીને કાંઈ પણ દાન આપ્યા સિવાય ખાલી હાથે જવા દેતા નથી તેવા દયાળુનો આ હુકમ પણ લશ્કરના કાયદા માટેનો કેમ નહિ હોય ? વળી સાહેબે આશ્વાસન આપ્યું છે કે, કોટકાંચા જવા પછી સિપાહીઓને છૂટ કરવા નહિ દેવાથી તેઓનું જે નુકસાન થયું છે તે તેઓનો પગાર વધારીને ભરી દેવામાં આવશે. જો આમ બનવાનું છે, તો પછી બીચારા ગરીબ લોકોને લૂંટીને આપણને શું ફાયદો ? ”

આ જવાબથી કાંઈ નંદસિંહના માણસો શાંત થઈને બેસે તેમ નહોતા. તેઓ જાણતા હતા કે, સ્વાર્થ એ ઘણીજ વિલક્ષણ મોહિની

છે. રસ્તામાં આવતાં મામડાંઓના ગરીબ લોકોમાં લૂટફાટ કરીને અનાયાસે જે મોજમજાદુ કરવા મળે, તે શા માટે ગુમાવવી એમ સાહજિકજ દરેકને મોહ થયા સિવાય રહે નહિ, અને તેથી તેઓના આ પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા હુક માટે લડવાનો ઉપદેશ આપવામાં તેઓ બાકી રાખતા નહિ. સ્વાર્થવશતા આસ્તે આસ્તે લશ્કરમાં પ્રસરવા લાગી. સ્વાર્થ અને તેની સાથે હુક એ બન્નેનો સંયોગ થતાં ભયંકર અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય તે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું. ત્યારે શું દુલીન તેઓના કૃત્યોથી અજ્ઞાન હતો? નહિ. તેને પણ આસ્તે આસ્તે આ વાતની ખબર પડવા માંડી હતી અને તેને માટે કયા ઉપાયો લેવા તેના વિચારમાં તે હતો. પહેલાં તો તેણે વિચાર કર્યો કે, લોકોને લૂંટવાની જે પહેલાં શરૂઆત કરે તેનેજ કડક શિક્ષા કરવી કે જેથી આખા લશ્કરમાં તે બાબતનો દાખ બેસે; પરંતુ લાંબો વિચાર કરી જતાં તેને જણાયું કે, લશ્કરનાં માણસો એટલી હદ સૂધી પહોંચ્યા નથી તે પહેલાંજ તેઓને ઉપદેશ કરી જોવો એમ તેના મનમાં આવ્યું અને તે પ્રમાણે તેણે તે દેવસે રહાંજે ચાર પાંચ વાગવાના વખતે છાવણીમાંથી દરેકે દરેકે લશ્કરીઓને એકઠા કરી કવાયત કરાવવા માંડી. થોડો વખત કવાયત કરાવ્યા પછી આખા સૈન્યને તેણે વર્તુલાકારમાં પોતાની આસપાસ ઉભું રાખ્યું અને પોતે એક ન્હાના ટેકરા ઉપર જઈને ઉભો રહ્યો. આ વખતનો દેખાવ ઘણોજ મનોહર લાગતો હતો. સામે પર્વતોની હારની હાર પ્રસરેલી હતી તથા બાબુએ મોટાટું અરણ્ય હતું. તે ઉપર પશ્ચિમ દિશા તરફ વળતા સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો હાવાથી તે દેખાવ પણ પોતાને સહાય કરે છે એમ દુલીનને જણાયું અને તેથી હિતસાહના આવેગથી સૈન્યપર એક પ્રમાણ દૃષ્ટિ ફેંકી તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—

“સૈનિકો! મેં સાંભળ્યું છે કે, રસ્તે જતાં પ્રજાને લૂંટવાના તમારા પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા હુકને મેં નષ્ટ કીધો છે તેથી તમે મારા તરફ અસંતુષ્ટ બન્યા છો અને કેટલાકોએ મારો હુકમ અમાન્ય કરી લૂંટ કરવાનો સંકેત પણ કર્યો છે; પરંતુ તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે આ દુલીનનો હુકમ તે બ્રહ્મદેવનો હુકમ છે. તે કદી ફરી શકશે નહિ. તમોને ચોરીના ભયંકર પાપમાંથી મેં બચાવ્યા તે માટે તમારે મારો આભાર માનવો જોઈએ. તમોને ચોરી કરવાની—લૂટફાટ કરવાની સલાહ આપનારા તમારા મિત્ર નહિ પણ શત્રુ છે, એમજ માનજો. તેઓના

એક શબ્દ પર પણ વિશ્વાસ રાખશો નહિ. તમારો પરાપૂર્વથી આલતો આવેલો હક નષ્ટ થાય છે, તે માટે દુઃખ નહિ માનતાં આનંદ જ માનો. અહા! શું આપ ચોરી કરે તેથી પુત્રે પણ ચોરી કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવો? તમે કોણ છો, તેની તમેને કલ્પના પણ છે? તમે પ્રજના સંરક્ષક છો. તમેજ જો પ્રજાને લૂંટીને તેનો ભક્ષ કરવા માંડો તો પછી માણસમાં અને રાક્ષસમાં ફરક શું? તમારા પરની ચોર અને લુચ્ચા-ઓથી પ્રજાને બચાવવાની જવાબદારીને ભૂઝી તમે પોતેજ જો લૂટારાનું કામ કરવા માંડો તો પછી પ્રજાએ ફરિયાદ પણ કોની પાસે કરવી? પ્રજના સંરક્ષણની જવાબદારી જેમ આપણા પર છે, તેમ આપણા સંરક્ષણની જવાબદારી પ્રજા પર છે. પ્રજા તરફથી મળતો કર જ્યારે તીજેરીમાં જાય છે, ત્યારેજ લશ્કરને પગાર મળે છે. અર્થાત્ જેઓ આપણા અન્નદાતા છે, જેઓ આપણા ખરા માલિક છે, તેઓનીજ ચીજ વસ્તુઓની લૂંટફાટ કરવી એ તો ચોરીના કરતાં પણ ભયંકર કૃત્ય છે! વળી તમે પોતે કોણ છો, તેનો પણ તમે જરા ખ્યાલ કરી જોયો છે? સિપાહી એ કાંઈ કોઈ જૂદી જાતિ નથી પણ પ્રજા માંહેલાજ કેટલાકો સિપાહી બને છે એ વાત જો તમે ભૂઝી જાવ તો પછી મનુષ્યત્વને રજા આપી પશુત્વ સ્વીકારવા જેવું બને છે. થોડા વખત પહેલાં તમે પ્રજાવર્ગ માંહેલા હતા, હવે સિપાહી બન્યા છો અને અમુક વખત પછી વૃદ્ધાવસ્થા આવશે ત્યારે તમેજ પાછા પ્રજાવર્ગમાં મળી જશો. અર્થાત્ પ્રજાથી તમે કોઈ રીતે જૂદા નથી; પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે, ચાર દિવસ સિપાહીનો અધિકાર મળતાંજ તમેને તમારા પોતાના ભાઈબહેનોને લૂંટવાનું મન થાય છે! ધિક્કાર છે તમારા આ મર્દપણને! ચૂરોપમાં આવી રીત નથી, એકાદ મહાન્ અધિકારીને ઘાસનું એક તણખડું પણ મફત લેવાનો અધિકાર નથી. તેથી ત્યાંનાં સૈન્યની વ્યવસ્થા ઘણી સારી રહે છે. એકાદા ન્હાના ગામ પાસે છાવણી નંખાતાંજ તરેહ તરેહની વસ્તુઓ છાવણીમાં વેચાવા આવે છે, જ્યારે અહિંનાં લશ્કરને દેખતાંજ ગામના વેપારીઓ દુકાનો બંધ કરીને ન્હાસી જાય છે. આજ શું પ્રજાનો તમારા તરફનો પ્રેમ? આનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત તમને હમણાંજ જોવા મળે છે કે પહેલાં છાવણીમાં એક પણ જણસ વેચાવા આવતી નહોતી; પરંતુ હવે અનેક વસ્તુઓ વેચાવા આવવા લાગી છે. પ્રજામાં વિશ્વાસ આવવા લાગ્યો છે કે, સિપાહીઓ ચોર

નહિ પણ પ્રજાના સંરક્ષક છે. સૈનિકો! કહો, તમોને ચોર કહેવાવડું ગમે છે કે સંરક્ષક?”

દુલીનના મ્હોડામાંથી આટલો સવાલ નીકળતાંજ લશ્કરમાંથી મેઘ-ગર્જનાની માફક ‘સંરક્ષક’ એવો ધ્વનિ નિકળ્યો. દુલીન આગળ બોલવા લાગ્યો:—“શાબાસ, સૈનિકો શાબાસ! પ્રજામાંજ તમારા ભાઈઓ, પિતાઓ, કાકાઓ, મામાઓ વગેરે સમાયેલા છે. તેઓને લૂંટવા એ તો પોતાના હાથેજ પગપર કુહાડી મારી લેવા જેવું છે. તમે હમણાજેવી નીતિથી વર્તશો, તેવી રીતે તમારા આપ્ત-સ્નેહીઓ સુખી થશે અને તેનો બદલો તમને યુદ્ધ વખતે મળી રહેશે. પ્રજાનો તમારામાં વિશ્વાસ બેઠો એટલે યુદ્ધ વખતે કોઈપણ જાતના બદલાની આશા રાખ્યા વિના તમોને ઘણાજ આનંદથી અન્ન તથા ઉપયુક્ત સામગ્રી પૂરી પાડી મદદ કરશે! શું આ કાયદો થોડો છે? પ્રજા સુખી હશે તોજ રાજા તમને વધારે પગાર આપી શકશે એ શું જોટું છે? માટે વિચાર કરો. આવા મહત્વના કાયદાઓ છોડી માત્ર ક્ષુલ્લક સ્વાર્થને ખાતર તમારા જેવા બહાદૂરો ચોરી-લૂંટકાટ કરવા તૈયાર થાય એ શું શરમની વાત નથી? એમાં કંઈ મ્હોટી બહાદૂરીનું કામ છે? પોતાનાજ દેશઅંધુ-જ્ઞાતિઅંધુઓને લૂંટવા એ કંઈ જાતનો પુરુષાર્થ? સૈનિકો! તમારા કલ્યાણ માટે મારાથી જે બને તે મેં કયું છે. તમોને જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે કહું છે. હવે હું વધારે કહી શકતો નથી. આજથી-અત્યારથી જો કોઈ કોઈની બદસલાહથી વર્તીને પ્રજાનું એક પાઈનું પણ નુકસાન-યા ચોરી કરશે, તો તેને પ્રાણહંતની શિક્ષા કરીશ એ ધ્યાનમાં રાખજો.”

દુલીનના ભાષણની અસર આખા સૈન્ય ઉપર થઈ. ખરેખર, સત્ય તે સત્ય. સત્યનો હમેશાં જય થાય છે. દુલીનની ધીરગંભીર વાણીથી સત્યોપદેશ સાંભળ્યા પછી દરેકના હૃદયમાંથી ચોરીના નીચ વિચારો નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા અને તેને બદલે પ્રજાજનો માટે સંરક્ષક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. અર્થાત્ દરેકનાં હૃદય સ્વદેશ પ્રેમથી ઉછળીને ઉલ્લસિત દેખાવા લાગ્યાં. દુલીનનું ભાષણ બલાસ થતાંજ ‘દુલીન સાહેબકી જય, મહારાજા રણજીતસિંહકી જય, ગુરજીકી ફત્તેહ’ એવો જયજયકાર થઈ રહ્યો. દુલીને માથાપરથી ટોપી ઉતારી આખા સૈન્યના જયજયકારને માન આપ્યું.

સૈન્યને ખાધાપીધાનું દુઃખ ન થાય તે માટે દુલીને પહેલેથી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. કેટકાંબ્રાના રસ્તાપર જે જે ગામે આવતાં

હતાં તે દરેક ગામના પટવારીઓને પત્ર લખી તેણે જણાવ્યું હતું કે, જે જે ગામના પાદરે છાવણી પડે ત્યાંના દરેક વેપારીઓએ પોતાની દુકાનો છાવણીની પાસે લાવીને રાખવી. વ્યાજખી કીંમત લઈને દરેકે માલ વેચવો અને જે કોઈ પૈસા નહિ આપે તેની ખબર કરવી એટલે તેના માલના પૈસા તેને સરકાર તરફથી આપવામાં આવશે. દુલીને તે પત્રમાં છેવટે એમ પણ ફરમાવ્યું હતું કે, જે દુકાનદારો તેવી રીતે દુકાનો નહિ લાવશે તો આખરે નિરૂપાય બનીને લશ્કરને ગામ લૂંટવાને હુકમ આપવો પડશે. આવી રીતે પહેલાં એક બે સ્થળે તો દુકાનદારો ડરતા ડરતા દુકાનો લાવ્યા; પરંતુ માલની યોગ્ય કીંમત તેઓના હાથમાં પડતાંજ ને વાત સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ અને જ્યાં જ્યાં છાવણી પડવા લાગી ત્યાં ત્યાં એક બીજાને મેળોજ ભરાવા લાગ્યો. આ વિલક્ષણ ફરકને લીધે દુલીનની કીર્તિ જ્યાં ત્યાં ફેલાઈ ગઈ અને મહારાજ રણજીતસિંહને પણ જે માન પ્રજા તરફથી મળતું નહોતું તે માન દુલીનને મળવા લાગ્યું. દુલીનનું આવી રીતે સન્માન થતું જોઈને તેના હિતચિંતકોને જેટલા સંતોષ થતો હતો તેટલોજ તેના શત્રુઓના મનમાં વૈરને ઝાળિત પ્રજ્વલિત થતો હતો. દુલીનનો મુખ્ય શત્રુ નંદસિંહ હતો એ વાતની તો વાંચકને પહેલેથીજ ખબર છે. દુલીનનો નાશ કરવા માટે તે ઘણી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સૈન્યમાં ફાળવ થયો હતો અને તેટલા માટે તેવાજ વિચારના કેટલાક અંગત માણસો તેણે સાથે રાખ્યા હતા. તે માત્ર યોગ્ય સંધિની વાટ જોતોજ બેઠો હતો. મજલ દરમજલ કાપતાં કાપતાં કોટકાંથા માત્ર ત્રણ ચાર દિવસના જેટલું દૂર રહ્યું ત્યારે તો તેના પેટમાં વૈરની જ્વાળાઓ વિશેષ હિંડવા લાગી અને કયા કયાયથી પોતાનું કાર્ય સધાય તેનો વિચાર પોતાના અંગત માણસો સાથે કરવા લાગ્યો.

ઉન્હાળાના દિવસો હોવાથી દુલીને કુચ કરવાની પદ્ધતિ એવી રાખી હતી કે, પરાંદિયે ચાર વાગે છાવણી ઉઠાવી બપોરે બાર વાગતા સુધીમાં જ્યાં પહોંચાય ત્યાં પહોંચી પાછી છાવણી નાખવી અને આરામ લઈ પાછી બીજે દિવસે પરાંદિયે ચાર વાગે કુચ કરવી. બપોરે ત્રણ વાગતા સુધીમાં બધાએ જમી લઈ થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવી અને પછી કવાયત માટે તૈયાર થઈ ચાર વાગે મેદાનમાં હાજર થવું એવો દુલીનનો નિયમ હતો. સૈન્યની ન્હાની ન્હાની ઘણી ટુકડીઓ કરી હતી અને તે ટુકડીઓનો મુખ્ય અફસર તેમને છ વાગ્યા સુધી કવાયત

કરાવતો. ત્યાર પછી પાછા તેઓ રસોઇ બનાવવાના અને ખાવાપીવાના કામમાં લાગતા. ક્વાયતની શરૂઆત કર્યા પછી થોડો વખત સૈન્યનું નિરીક્ષણ કરી દુલીન હમેશાં શિકાર માટે જતો. દુલીનનો આ નિયમ જોઈને નંદસિંહ પણ તેજ દિશા તરફ પોતાની નજર દોડાવી. જે દિવસથી તેને સરકારી સેનાપતિની પદ્ધિ મળી હતી, તે દિવસથી તેણે દુલીન તરફ કૃત્રમ માયા અને ભક્તિ દર્શાવવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેનો વિનય, સરળતા, આશંકિતપણું તથા કર્તવ્યતાપરતા જોઈ દુલીનને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગતું હતું. દુલીનના મનમાં કેટલીક વખત શંકાઓ ઉઠતી કે, કદાચિત્ પોતાના પહેલાંના કૃત્યને લીધે તેને પશ્ચાત્તાપ થતો હશે અને તેથી તેની આવી વર્તણૂંક હશે; પરંતુ તેનો આ ભ્રમ ભૂકન નામનો સંરક્ષક વખતો વખત કહ્નાડી નાંખવા પ્રયત્ન કરતો હતો; છતાં ઉદાર હૃદયી દુલીન નંદસિંહને સદાચરણીજ સમજતો હતો. ઘણી વખત નીચ કૃત્યો કરવાવાળા માણસો પણ વખત પડ્યે સન્માર્ગી થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે નંદસિંહ પણ સુધરી ગયો હશે એમ દુલીન માનતો અને તેથી ભૂકનના કહેવા તરફ તે બરાબર ધ્યાન આપતો નહિ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ભૂકન હલકી જાતિનો હતો તોપણ તે નિમકહલાલ, ચતુર, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો અને કર્તવ્યપરાયણ હતો. દુલીનના સહયુગો તથા સદાચરણ જોઈ તેના તરફ તેનો ઘણો પ્રેમ હતો. પોતાના ગાલેકનો વાળ પણ વાંકો થાય નહિ તે માટે રાત અને દહાડો તે હોશિઆરીથી દરેક રીતે ધ્યાન રાખતો હતો. કાંઈ પણ માણસને બહેરો, આંખો, અંગવિક્ષેપ તથા બેલવાપરથી તે માણસના ગુણ-અવગુણની પરીક્ષા કરવાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ ઇશ્વરે તેને બહેલી હતી. તેથી તે નંદસિંહ ઉપર બારીક નજર રાખતો તથા તેના ચેતનાળા ઉપરથી તેને દાંભક ધારતો તથા દુલીનને તે વિષે ઈસારો કરતો હતો. દુલીનનો તેના કહેવાપર વિશ્વાસ નહોતો એમ નહોતું; પરંતુ તેવા નીચ માણસોની હિલચાલો ઉપર ધ્યાન નહિ આપવાનો તેનો સ્વભાવ હોવાથી ઉલટો તેજ ભૂકનને નંદસિંહ વિષે સંશય નહિ રાખવાનો ઉપદેશ આપતો હતો. વસ્તુતઃ જોકે દુલીનનું નંદસિંહ તરફ દુર્લક્ષ હતું, તોપણ ભૂકન, બન્નુ, ધન્નુ, અલિવઢી વગેરે તેના પર નિઃસ્સીમ પ્રેમ કરનારા નોકરોનું તેના તરફ બરાબર ધ્યાન હતું અને નંદસિંહ પોતાની કપટકળા વાપરવાનો છે એવી તેમની ખાત્રી હોવાને લીધે તેઓ વધારે હોશિઆરીથી રહેતા હતા.

હુલીન રહાંજે કરવા જતી વખતે કિંવા શિકાર કરવા જતી વખતે એકલોજ જતો હતો. માત્ર પોતાની સાથે એ નળીની એક બંદુક તથા હુંકટર નામના એક જંગલી કૂતરાને સાથે રાખતો. બલૂન, હુંકટર અને બંદુક એ ત્રણ સોબતીઓજ બસ છે, એમ તે ધારતો હોવાથી પોતાની સાથે બીજા કોઈને પણ લઈ જતો નહિ. એક દિવસે હમેશ માફક શિકાર કરવા જવા માટે તે પોતાના તંબુમાંથી નીકળ્યો તે વખતે બન્નુ, અલિવર્દિ અને ભૂકન એમ ત્રણે જણા સામે આવીને ઉભા રહ્યા અને હુલીનને પ્રણામ કર્યો. ત્રણેના ચહેરા જોતાંજ આજે કાંઈક નવીનતા છે, એમ હુલીનને જણાયું. તેણે કહ્યું:—“તમેને કાંઈ ખાસ ખાતમી આપવાની હોય એમ જણાય છે. હું હમણાં શિકારે જઈ છું, માટે રાત્રે કહો તો નહિ ચાલે?”

અલિવર્દિએ કહ્યું:—“હુજૂર, અમારે આપને કાંઈક કહેવું છે; પરંતુ જે કાંઈ કહેવાનું છે તે હમણાંજ કહેવું જોઈએ. વખત લગાડવાની કોઈ જરૂર નથી.”

બન્નુ બોલ્યો:—“હુજૂર, આપના સિવાય આ જગતમાં અમારું બીજું કોણ છે? આપજ અમારા માખાપ છો; તેથી હુજૂર માટે અમને જે અશુભ ખબર મળી છે, તે આપને જલદી કંમ નહિ વિદિત કરીએ?”

હુલીને ત્રણેના મહોડા તરફ શંકાશીલ નજરે જોઈ કહ્યું:—“જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે જલદી કહી દો, નહામે વખત ગુમાવો નહિ.”

બન્નુ અને ભૂકને અલિવર્દિને ઇશારત કરતાંજ અલિવર્દિએ કહ્યું:—“હુજૂર, છાવણીમાં કેટલાક બદમાશો છે, તેઓની તો આપને ખબર છે. તેથી હુજૂરે, દસ પંદર સંરક્ષકો સાથે રાખ્યા વિના જવું નહિ. એવી અમારી આપને વિનંતિ છે. વળી આપ જ્યાં જાઓ છો તે પ્રદેશ ઘણોજ ડુંગરાળ અને જંગલવાળો છે તેથી હુજૂરે ઘણીજ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.”

અલિવર્દિ પોતાનું બોલવું પૂરું કરે એટલામાં તો બન્નુ બોલી કહ્યો:—“હુજૂર, છાવણીમાં એવા પણ નરાધમો છે કે જેઓ આપની નજરમાં શાંત, સદ્ગુણી અને સજ્જન દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેવા સાધુના વેશમાં દેખાતા શય્યાનાં એજ હુજૂરની પછાપાકે અનેક પ્રપંચો રચી મૂક્યા છે. માત્ર તેઓ હવે પોતાના

મૌકાનીજ વાટ જૂએ છે, એવાં ચિહ્નના આસ્તે આસ્તે જણાવા લાગ્યાં છે.”

દુલીન સહજ હસીને બોલ્યો:—“તમે નકામી ચિંતા કરો છો. બંદુક, ઘોડો અને કૂતરા એ ત્રણ શું માફ રક્ષણ કરવાને અસમર્થ છે એમ તમે માને છો? વાડ, છાવણીમાં જેમ કેટલાક નીચ માણસો છે, તેમ કેટલાક લલા પણ છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેવા બદમાશો કરતાં આરા માણસોની સંખ્યા વધારે છે. તેથી દંગોશિસાદ થવાની કોઈ ધાસ્તી નથી. તે વખતે તેઓ શું હાથ જોડીને બેસી રહેશે? નહિ. મારી તો ખાત્રી છે કે, હજારો માણસો મારોજ પક્ષ સ્વીકારી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થશે.”

અભિવર્દિ આનંદમાં આવી જઈને બોલ્યો:—“હુજૂર, શત્રુ સામે આવીને ઘા કરશે તો તેનોજ પરાજય થશે. સૈન્યના માણસોની પણ દિવસે દિવસે લાગણી ફરતી જાય છે અને તેઓ હુજૂરનેજ પોતાના માળાપ જેવા માને છે તે વિષે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ સાહેબ, શત્રુ પણ આ બધી હકીકત જાણે છે તેથી શું તે આપની સામે આવીને લડશે? નહિ. તે તો પોતાના ઉદ્દેશ ગુપ્ત રીતેજ સિદ્ધ કરવાના ઉપાયો યોજશે. એ વિષે હુજૂરને ઉપદેશ આપવાની કોઈ જરૂર નથી. આપ શિકારેથી પાછા ફરો છો ત્યારે રહાંજ પડી જાય છે અને સર્વત્ર અંધારું ફેલાઈ રહે છે તેથી શત્રુને પોતાનું કામ સિદ્ધ કરવાનું ફાવી શકે એમ છે, માટેજ અમે હાથ જોડીને કહીએ છીએ કે આપ આજે શિકારે ન જાઓ તો ઠીક.”

દુલીન વિચારમાં પડી ગયો. તેઓના વિચારોને તે માન્ય કરી શક્યો નહિ તેમ કોઈપણ જાતના ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યો નહિ. નંદસિંહ કદાચિત વિશુદ્ધ મને તેની સાથે વર્તતો હોય એમ તેના મનમાં આન્યું અને તેથી તેના માટે શંકા લાવવી તે તેને મહાપાપ જેવું લાગવા માંડ્યું. દુલીનના મનની આવી અસ્થીર સ્થિતિ જોઈ ભૂકને કહ્યું:—“હુજૂર, હું બોલું છું તે માટે ક્ષમા કરશો. મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, નંદસિંહનું અંતઃકરણ સ્વચ્છ નથી; પરંતુ ઉલટો દ્વેષભાવ તેમાં દિવસાનુદિવસ વધતોજ જાય છે. આપની અને નંદસિંહની જ્યારે જ્યારે મુલાકાત થતી, ત્યારે ત્યારે આ વાત મારા ધ્યાનમાં બરાબર આવી છે. આપની સાથે તે ઘણાજ વિનયથી-નમ્રતાથી બોલે છે; પરંતુ આપની દૃષ્ટિ ખીણ જાણુએ

વળતાંજ ઘણી વખત મેં તેને હાંત કચકચાવતો તથા મૂઠી વાળતો જોયો છે. આ વાત હું આપને ધ્વજરના સોગંદ ખાઈને કહું છું માટે તે વિષે ખિલકુલ શંકા લાવશો નહિ.”

એટલામાં અલિવર્દી બોલવા લાગ્યો:—“હુજૂર, આપની તહેનાતમાં નંદસિંહના ત્રણ ચાર માણસો છે, તેઓ કેણ છે તેની આપને ખબર છે? તેઓ ખૂની, દગાખાજ અને લામટાઓ છે. મારા કેટલાએક નોકરોએ તેઓની બરાબર ખાતમી કહાડી છે અને તે ઉપરથી સમજાય છે કે, નંદસિંહ પૈસાની લાલચ આપી પોતાનું કામ સાધવા માટેજ તેઓને રાખ્યા છે. સાહેબ, નંદસિંહની પલટણ તો બદમાશોનોજ સંઘ છે એમ કહી શકાય. તેઓએ માત્ર પ્રજારક્ષક સિપાહીઓનો પોશાક પહેર્યો છે બાકી પહેલે નંબરના શયતાનો છે!”

બન્નુએ કહ્યું:—“હુજૂર, ગમે તેમ હોય-આજે આપ શિકારે નહિ જાઓ એવી અમારી વિનંતિ છે, અને કદાચિત જવાનોજ વિચાર હોય તો સાથે પાંચ દસ માણસને લીધા સિવાય જશો નહિ. બે દિવસ થયાં નંદસિંહ કાંઈ ખટપટ કરી રહ્યો છે એમ અમને ખાતમી મળી છે.”

બન્નુની વાત સાંભળી દુલીન જરા દયકાયો. આગલે દિવસે પોતે શિકારે ગયો હતો તે વખતે એક માણસ છૂપાતો છૂપાતો જંગલમાં ચાલ્યો ગયો હતો તે વાતની તેને યાદ થઈ અને તેથી તે ત્રણે જણના કહેવાપર તેને વિશ્વાસ આવ્યો. કેટલોક વખત તેને એમ જણાતું કે આ લોકો પોતાના તરફ બેહદ ખ્યાર ધરાવે છે તેથી આટલી બધી કાળજી રાખે છે; પરંતુ જંગલમાંથી નહાસી ગયેલા માણસની વાત તેને યાદ આવતાંજ તેમાં કાંઈપણ રહસ્ય હોવું જોઈએ એમ તેને જણાયું અને તેથી તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. જેણે એક વખત મારાને મોકલી મરાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે બીજી વખતે પણ તેવો પ્રયત્ન કેમ નહિ કરે? તેવી શંકા તેના મનમાં ક્રિત્પન્ન થઈ અને તેથી પોતાની સાથે આઠ દસ માણસ લઈને જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે તે દિવસે બન્નુ, અલિવર્દી અને બીજા પાંચદસ ઘોડેસ્વાર સાથે લઈ દુલીન શીકારે નીકળી ગયો. આગલા દિવસ કરતાં પણ ચાર પાંચ માઈલ તે આગળ નીકળી ગયો હોવાથી આખો પ્રદેશ હંગરાજ અને ઘીચ ઝાડીથી ભરેલો નજરે પડતો હતો. દુલીનને આવા પ્રદેશમાં ફરવાનો શૌક હોવાથી અને વળી સાથે બન્નુ તથા અલિવર્દી હોવાથી હંમેશ કરતાં પણ તે ઘણો લાંબો નીકળી ગયો. શિકાર પણ ઘણો મળ્યો;

પરંતુ પાછા ફરતી વખતે સંધ્યાકાળનો વખત થઇ જવાથી જ્યાં ત્યાં અંધારું પ્રસરવા લાગ્યું તથા ઝાંખું ઝાંખું દેખાવા માંડ્યું. દુલીન સૌની આગળ ચાલતો હતો. તેની ખજાંડે બન્નુ તથા અલિવર્દી ચાલતા હતા. એટલામાં ઝાડની એક ઘાંટી એક માણસ ઘણીજ ચપળતાથી નીકળી આવ્યો અને દુલીનને સલામ કરી સામે ઉભો રહ્યો. અંધારું થયું હતું તોપણ તે માણસનો આકાર જોતાંજ દુલીન બોલ્યો:— “અરે! પહેલાં તને ક્યાં જોયો હોય એમ જણાય છે. તારી મુલાકાત ક્યાં થઇ હતી?”

બન્નુ આગળ આવીને બોલ્યો:—“હુજૂર, આપે આને ઓળખ્યો નહિ હોય એમ જણાય છે. આ તો આપ લાહોર હતા ત્યારે જંગલમાં આપના પર હુમલો કરનાર જહુરસિંહ છે!”

જહુરસિંહ પાછો વાંકો વળી સલામ કરીને બોલ્યો:—“હા મહેરબાન, તેજ હું જહુરસિંહ છું. જેણે મને પ્રાણદાન આપ્યું તેની હાંક સેવા કરવી એવા ઉદ્દેશથી આ ગુલામ નંદસિંહની પલટણમાં રહ્યો છે. હુજૂર, આપ હોશિયારીમાં રહેજો. એક પગલું પણ ધ્યાનપૂર્વક તપાસીને ભરજો. રસ્તામાં આપના પર સંકટ આવી પડવાનો સંભવ છે, માટે ખાસ કરીને સૂચના આપવા માટેજ હું એકાએક ગુપચુપ નીકળી આવ્યો છું. હવે હું જઈ છું. કારણ કે, અહિં જ હું વધારે વખત રોકાઈશ તો હુજૂરને પાછો વધારે ઉપયોગી થઈ શકીશ નહિ.” એટલું કહી તે આવ્યો હતો તેવીજ ચપળતાથી જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. તેની પાસેથી બીજી ખાતમીઓ મેળવવાના ઉદ્દેશથી દુલીને તેને ઘણી હાંક મારી; પરંતુ તેટલા વખતમાં તો તે ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો. દુલીન અત્યારે સૌની આગળ ચાલતો હતો. આટલી સૂચના મળવા છતાં તેને આગળ ચાલવા દેવો એ બન્નુને ઇષ્ટ જણાયું નહિ. તે આગળ આવીને બોલ્યો:—“હુજૂર, આપ બધાની વચ્ચે ચાલો એવી મારી વિનંતિ છે. આ કાંઈ લડાઈ નથી કે શત્રુ સામે આવીને પોતાનું પરાક્રમ બતાવશે. આ તો નામદં બદમાશોની ઠગબાજી છે તેથી હુજૂરે બધાની વચ્ચેજ ચાલવું વધારે શ્રેયઃસ્કર છે.”

હા, ના, કરતાં આખરે દુલીને બધાની વચ્ચે ચાલવાનું કબૂલ થયું. દુલીનની સાથે આ વખતે બન્નુ, અલિવર્દી અને બીજા વીસ સ્વારો હતા. અલિવર્દી બધાની આગળ ચાલતો હતો અને બન્નુ બધાની પછવાડે ચાલતો હતો. બાકીના સ્વારો દુલીનની આગળ પાછળ તથા ડાબી જમણી

બાબુએ ચાલતા હતા. રસ્તો અપરીચિત અને સાંકડો હતો. રસ્તાની બન્ને બાબુએ ધીચોધીચ ઝાડી આવેલી હતી. જમણી બાબુએ પર્વતોનાં ઉંચાં શિખરો દેખાતાં હતાં તથા ડાળી બાબુએ ખાંધએ નજરે પડતી હતી. આસ્તે આસ્તે અંધારૂં પણ પ્રસરવા લાગ્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં ઘોડાઓને ઘોડાવીને ચાલવું અશક્ય હોવાથી દુલીન બધાઓની સાથે આસ્તે આસ્તે ચાલતો હતો. ભાવી સંકટની સૂચના પહેલેથીજ મળવાને લીધે બધાનાં ચિત્તો સાધારણ ચિંતાગ્રસ્ત થયાં હતાં; પરંતુ દુલીન વગર ધાસ્તીએ આનંદી ચહેરે પોતાનો રસ્તો કાઢતો હતો. જ્યાં સૂચી આપણે સન્માર્ગે ચાલીએ છીએ ત્યાં સૂચી આપણે કોઈ વાળ પણ વાંકો કરી શકે એમ નથી, એવી તેની ખાત્રી હોવાથી બધાના કરતાં તે વિશેષ નિશ્ચિંત હતો. આગળ ચાલતાં ચાલતાં રસ્તાની વચ્ચે પાણીના બે નાળાં આવ્યાં. જો કે તેમાં પાણી વધારે નહોતું તેપણ ડુંગરોના ઉંચાણના ભાગમાંથી તે વહેતું આવતું હોવાથી તેમાં જોર ધણું હતું. પહેલું નાળું તે તેમણે જલદી પસાર કર્યું અને તેને પેલે પાર જવા પછી આપત્તિનું એક સ્થળ તો વટાવ્યું એમ માની દરેકના ચહેરા આનંદથી પ્રકુલિત થયા અને જલદી જલદી માર્ગ કાપવા લાગ્યા. કદાચિત્ કાંઈપણ સંકટ આવશે તો તે નાળામાંજ આવશે, એવી દરેકની ખાત્રી હતી. કારણ કે નાળાની બન્ને બાબુએ ઉંચી હોવાને લીધે દગોફટકો કરવાને તે જગ્યા ઘણી અનુકૂળ થઈ પડે તેવી હતી. પહેલું નાળું વટાવ્યા પછી દુલીનના મનમાં આવ્યું કે, નંદસિંહે દગલબાજી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોવો જોઈએ, એ વાત ખરી; તેપણ તે દિવસ આજનોજ હોવો જોઈએ એમ જણાતું નથી. આવી રીતે દુલીનના અંતઃકરણમાં વિચારમાળા ચાલી રહી છે એટલામાં બીજું નાળું આવ્યું. આ નાળું પહેલાના કરતાં વધારે પહોળું અને તેમાં પાણી પણ વિશેષ હતું. વળી સામેની બન્ને બાબુએ ઉંચી લેખડો આવેલી હોવાથી ઘોડાઓને આસ્તે આસ્તે ચડાવવા પડતા હતા. આ નાળાની નજીક આવતાંજ દરેકે પોતાની દૃષ્ટિ આસપાસ ફેંકી; પરંતુ ડર જેવું કોઈને જણાયું નહિ તેપણ અંધારૂં, જંગલ અને નાળું એવા ત્રિવેણી સંગમનો લાલ શત્રુ નકામો જવા નહિ દે, એવી કલ્પના દરેકના મનમાં ઉઠવાથી દરેક જણ ઘણીજ સાવધાનતાથી નાળું ઉતરવા લાગ્યા. આ વખતે દુલીનના મગજમાં એક જૂદીજ કલ્પના ઉદ્ભવી અને તેને ખરી લાગી. શત્રુ બુદ્ધિશાળી હોય તો તે પોતાની મતલબ અહિંજ સાધશે

એમ તેને જણાયું. કારણ કે અંધારાની અંદર ઘોડાની ખરીઓના અવાજ ઉપર બંદુક ફેડવાથી લાલ નહિ થાય; પરંતુ નાળું ઉતરતી વખતે પાણીની અંદર ખળખળાટનો અવાજ થાય તે ઉપરજ જો બંદુક ફેડવામાં આવે તો શત્રુનું ઘણુંખડું કામ પર પાડે એમ તેના મનમાં આવ્યું. વળી શત્રુએ અજવાળું હશે ત્યારેજ અહીં આવી કંઈ જગ્યાએથી મારો કરવાનું સુલભ થઈ પડશે તેનું બરાબર નીરિક્ષણ કર્યા પછીજ તે જગ્યાએ તે સંતાઈ બેઠો હોવો જોઈએ એમ તેણે ધાર્યું. આ કલ્પના તેના મગજમાં આવતાંજ તેણે બધાને ઉભા રહેવાનો આસ્તેથી હુકમ કર્યો અને અલિવહીને કહ્યું:—“અલિવહી, આ રસ્તો બદલી નીચેની બાજુથી નાળું ઉતરી શકાય એમ છે કે નહિ, તેની તપાસ કર.”

દુલીનનો હુકમ મળતાંજ અલિવહીએ થોડે દૂર એક રસ્તો શોધી કઢાડ્યો અને ઘણીજ સાવધાનીથી દુલીનની આસપાસ માથેનો સામી બધની સાથે નાળું ઉતરવા લાગ્યો. બધાના ઘોડા હોશિઆર હોવાને લીધે જમીનપર તેઓની ખરીઓનો અવાજ આવ્યો નહિ; પરંતુ બધા ઘોડા પાણીમાં દાખલ થયા કે તરત પાણીની અંદર ખળખળ કરતો એક વિચિત્ર અવાજ નીકળવા લાગ્યો. જંગલની અંદર જ્યાં ત્યાં શાંતતા હોવાને લીધે આ અવાજ ઘણે લાંબે સૂધી સંભળાયો અને તરતજ એક ઉંચી ટેકરીપગથી “ધુડુમ ધુડુમ” એવી પાંચ પચીસ બંદુકો ફૂટવાનો અવાજ આવ્યો. તેજ પળે સંકટની કલ્પનાનો નાશ થઈ તેની જગ્યાએ સંકટની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ તેમની નજર સામે આવીને ઉભી રહી અને દરેક જણ દુલીનના હુકમની વાટ જોવા લાગ્યો. દુલીને જાણ્યું કે આસપાસ શત્રુએ ક્યાંઈ પણ છુપાયા છે એ વાત તો નિઃસંશય છે, તેથી તેણે તેઓ બીજી વાર બંદુકો ફેડે નહિ તેટલામાંજ નાળું પાર કરી બીજી બાજુ નીકળી જવું જોઈએ એવો વિચાર કરી તેણે જલદીથી કુચ કરવાનો હુકમ કર્યો અને તે મુજબ બધા સ્વારો નાળું પાર કરી બીજી બાજુ આવી પહોંચ્યા. અહિંથી છાવણી માત્ર અડધા ગાઉ જેટલી દૂર હતી. ત્યાંના દીવાઓ પણ દેખાતા હતા. નાળાની બીજી બાજુએ પહોંચતાંજ દુલીને બધાને ઉભા રાખ્યા અને કોઈને ધબક થઈ છે કે કોઈ પછવાડે રહી ગયેલ છે, તેની તપાસ કીધી. કોઈને ધબક થઈ નહોતી; પરંતુ રમજાન અને રહીમ નામના બે સ્વારો જોવામાં આવ્યા નહિ. તરતજ

દુલીન પાછો ફર્યો અને તે બન્નેની શોધ કરવા લાગ્યો. અલિવર્દી અને બન્નુએ અમો સ્વારોની શોધ કરીએ છીએ અને હુન્નૂરે છાવણીમાં જવુંજ વધારે સાફ છે, એમ ઘણી વખત કહ્યું; તો પણ પોતાને બચાવવા માટે બીજાને આગળ કરવાને દુલીનનો સ્વભાવ નહિ હોવાથી તેણે તેમનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ અને સ્વારોની શોધ કરવા લાગ્યો. એટલામાં સામેની લેખડ ઉપરથી ચડીને આવતા એક ઘોડાને જોઈ દુલીનના માણસોએ તે ઘોડાને પકડ્યો. ઘોડેસ્વાર ઘોડા ઉપર બેઠેલો નહોતો. પરંતુ તેના બે પગ પેગડામાં ગુંચવાઈ ગયેલા હતા અને તે ઉંઘા મસ્તકે ઘોડાની પીઠપર ટીંગાઈ આવતો હતો. દુલીનના માણસોએ પેગડામાં ગુંચવાયેલા તેના પગ છૂટા કરી જ્યારે તેને ઘોડાપરથી ઉતાર્યો ત્યારે દરેકે તણ્યું કે તે રહીમ છે અને મૃતાવસ્થામાં છે. તરતજ અલિવર્દીએ ‘રમજાન-રમજાન’ એમ બે ત્રણ વખત ખૂમ મારી ત્યારે નજીકમાંથીજ ઘણા ધીમા સ્વરે રમજાનને હોકારો દીધો. તે વખતે જ્યાં ત્યાં શાંતતા પ્રસરી રહેલી હોવાથી રમજાનનો ધીમો અવાજ પણ બધાના સાંભળવામાં આવ્યો. અગર જો તે વખતે જરા પણ ત્યાં ગડબડ થતી હોત તો રમજાનને અવાજ સાંભળવામાં આવત નહિ અને તેથી તે બિચારાની સ્થિતિ ત્યાં ઘણીજ વિલક્ષણ થઈ પડત. કેટલાક સ્વારો એકદમ રમજાનની નજીક જઈ પહોંચ્યા અને જોયું તો રમજાનના ઘોડાને ગોળી વાગતાંજ તે જમીનપર પડ્યો તે વખતે રમજાન પણ તેની નીચે આવી ગયો હતો. થોડો વખત વધારે ગયો હોત તો ઘોડાની નીચે દબાઈનેજ તે મૃત્યવશ થયો હોત; પરંતુ તેના નસીબના જોરે કેટલાક સ્વારો તેની નજદીક જઈ પહોંચ્યા અને તેને ઘોડાની નીચેથી ખેંચી કહાડી બીજા ઘોડાપર બેસાડ્યો. તેનામાં બેસવાની શક્તિ નહોતી તેથી એક સ્વારે તેને પોતાના ઘોડાપર પોતાની આગળ બેસાર્યો અને બાજુમાં ચાલતા બે ઘોડેસ્વારો તેના હાથને ટેકો આપી ઘોડાએ ચલાવવા લાગ્યા. પછી દુલીને રહીમના મડદાને થોડુંક નજીક લાવી તેની પાસે બે ચાર સ્વારોને ઉભા રાખ્યા અને ‘તમારી મદદમાં હમણા બીજા સ્વારો મોકલી આપું છું’ એમ કહી આશ્વાસન આપી બાકીના સ્વારોને સાથે લઈ તે છાવણી તરફ જવા લાગ્યો. એક બે વાંકાચુંકા રસ્તા પસાર કરી તે મોટા રસ્તાપર ચડ્યો. એટલામાં છાવણીમાંથી મશાલો સળગાવી કેટલાક માણસો તેની તરફ આવતા દેખાયા. તરતજ બધાના મનમાં શંકા આવી કે, કહાચિત્ નંદસિંહ છાવણીમાં પણ શ્રીતુર નહિ ફેલાયું.

હોય? અલિવદીએ આ વખતે દુલીનના હુકમની વાટ નહિ જોતાં ઘોડાને એડી મારી અને ત્રણ પળની અંદર મથાલો લઇને આવવા માણસો નજીક જઇ પહોંચ્યો. તેઓની દૃષ્ટિએ પડયા વિના તેણે તેમનું નીરક્ષણ કરી લીધું અને તરતજ દુલીન પાસે આવી પહોંચ્યો. દુલીને પૂછતાંજ અલિવદીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“હુજૂર, તેઓ તો આપનાજ અંગરક્ષકોની ટોળી માંહેલા છે અને તેઓ આપને સુખરૂપ સ્થિતિમાં જોવા માટે ખાસ કરીને આવે છે. આપના પરના સંકટની ખબર તેઓને પડી ગઇ હોવી જોઇએ એમ જણાય છે.”

આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા તેઓ ઘોડાક આગળ જાય છે એટલામાં ખસો ત્રણસો માણસો મથાલ સાથે દુલીનની આસપાસ ફરી વળ્યા અને શ્રદ્ધા, ભક્તિ તથા પ્રેમથી ‘જય, દુલીન સાહેબકી જય’ એવો એક સરખો જયઘોષ કરવા લાગ્યા. દરેકનાં અંતઃકરણો ભરાઇ આવ્યાં હતાં તથા તેઓના ચહેરા આનંદથી પ્રકુલિત દેખાતા હતા. અચાનક રીતે પોતાની આસપાસ આટલા બધા માણસોને ફક્ત વળેલા જોઇ ઘોડા વખત સૂધી તો દુલીનને શું કરવું તેજ સૂઝ્યું નહિ; પરંતુ પછી તરતજ તેણે પોતાના માથાપરની ટોપી ઉતારી કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી અને છાવણી તરફ ચાલવા માંડ્યું. બધા માણસો પણ દુલીનનો જયજયકાર કરતા કરતા છાવણી તરફ ચાલવા લાગ્યા. દુલીન છાવણીમાં જઇ પહોંચ્યો કે તરતજ અલિવદી, બન્નુ વગેરેની આસપાસ સેંકડો માણસો એકઠા થવા લાગ્યા અને શું થયું તેની પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. ઘોડા વખતે બધું શાંત થવા પછી તેઓના આવવા પહેલાં લશ્કરની અંદર કેમ ખબર પડી તે વિષે અલિવદી અને બન્નુએ ભૂકનને પૂછ્યું. ભૂકને કહ્યું:—“આપને ખબર તો છે કે, સાહેબે મને છાવણી પર નજર રાખી સાવધ રહેવા વિષે ફરમાવ્યું હતું. તે મુજબ છાવણીની અંદર હું અહિં તહિં ફરતો હતો તોપણ મારી આંખો અને કાન તો હુજૂરના રસ્તા તરફજ ખેંચાઇ રહ્યાં હતાં. હુજૂર સુખરૂપ ક્યારે પાછા આવે એજ ચિંતામાં હું પડ્યો હતો એટલામાં રહાંજ પડવા લાગી અને અંધારૂં થવાથી જ્યાં ત્યાં દીવાઓ પ્રકટવા લાગ્યા તેમ તેમ મારા મનમાં અનેક કુવિચારો આવવા લાગ્યા. એટલામાં કેટલાક અરપટ બંદુકના અવાજો મારા સાંભળવામાં આવ્યા, તેમ મારી ચિંતા વધારે ને વધારે વધવા લાગી અને મારા મનની ખાત્રીજ થઇ કે કાંઈપણ હોશીકટકો થયો હોવો જોઇએ તેથી તરતજ ખસો ત્રણસો માણસોને

મશાલો સજગાવીને આપની તપાસ માટે મોકલાવી દીધા. મારા મનમાં હતું કે, હું પણ તેમની સાથે આવું; પરંતુ છાવણી છોડીને જવું એ પણ એક પ્રકારના ભ્રમ જવું કામ હતું તેથી હું આવ્યો નહિ ! અસ્તુ. ઇશ્વરની મોટી મહેરબાની કે આ આપત્તિ એમને એમ ટળી ગઈ ! ”

ભૂકનનું બોલવું સાંભળી અલિવદી અને બન્નુનાં હૃદયો આનંદથી ભરાઈ આવ્યાં અને ભૂકનને ખાત્રી પડી હૃદય સાથે દબાવી દુલીન પાસે લઈ ગયા. દુલીનને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેની આંખો-માંથી પણ આનંદાશ્રુ ટપકી પડ્યાં અને ભૂકનની પીઠ થાળડી પોતાની આંગળીઓથી વીંટી કઢાડી ભૂકનને પહેરાવી તેને સાબાશી આપી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

શોધ.

આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તે નીચ કૃત્ય નંદસિંહનું જ હોવું જોઈએ એમ દુલીનની ખાતરી હતી, તોપણ તેણે તે કૃત્ય એટલી તો હોશીઆરીથી અને ગુપ્ત રીતે કર્યું હતું કે તેને લીધે પૂરેપૂરા સાક્ષી પુરાવા સિવાય તે વિષેની તપાસ કરવી દુલીને યોગ્ય જણાઈ નહિ. તેથી તેણે છાવણીમાં આવતાં જ તે બાબતની તપાસ શરૂ કરી. તેણે બન્નુ, ધન્નુ, અલિવદી અને ભૂકન વગેરેની સલાહ લઈ આખાં સૈન્યની હાજરી લેવાનો ઠરાવ કર્યો અને નંદસિંહ તથા બીજા સેનાપતિઓને તે હુકમ બન્નુ, ધન્નુ અને ભૂકનની મારફત કહેવરાવ્યો. અલિવદી દુલીનની પાસે જ હતો. તેણે કહ્યું:—“ હજૂર, આપ બધાની હાજરી તો લેશો; પરંતુ તે સિવાય બીજા ઉપાયો લેવાની પણ જરૂર છે. મારી પાસે એ બસૂસ છે. તેઓ આવી જાવના શુનેહારોને શોધી કઢાડવામાં ઘણાજ હોશિઆર છે. માત્ર પગની નીશાનીઓ ઉપરથી જ તેઓ જ્યાં ગયા હોય ત્યાંથી પકડી પાડે છે. મુલતાનની બાબુમાં આવા લોકો ઘણા હોય છે. ” તેઓમાં ખેરાતઅલ્લી અને વમાબઅલ્લી એ બન્ને ઘણાજ ચાલાક અને પ્રસિદ્ધ હોવાને લીધે મેં તે બન્નેને મારી સાથે રાખ્યા છે. ”

“ હા, મેં પણ મુલતાનના બસૂસો વિષે ઘણી વાતો સાંભળી છે, ” દુલીને હર્ષથી તેમજ થોડી ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો. “ હું ધારું છું

કે મને આ બાબતની ખબર ચાંદખાં તરફથીજ મળેલી છે. માટે તમે હમણાં ને હમણાં તે બન્નેને તમારી સાથે લઈ પેલા નાળાં પાસે જઈને તપાસ કરો. તમારી સાથે બીજા સ્વાર પણ આપું છું; માત્ર એટલી ખંખરદારી રાખજો કે આ વાતની કોઈને ખબર પડે નહિ. કારણ કે નંદસિંહ પણ પોતાનો બચાવ કેવી રીતે કરવો તેની ખટપટમાંજ હશે. તેથી આપણે તપાસ કરીએ છીએ એવી ગંધ માત્ર પણ તેને આવવી જોઈએ નહિ. તમારી સાથે થોડાક મશાલચી, ખાધાખોરાક અને થોડાક પૈસા પણ લઈ જાઓ. મારી ખાત્રી છે કે આ બાબતમાં બે ચાર દિવસમાં કત્તેહમંદ થશે નહિ, પરંતુ લગલગ આઠ-દસ દિવસ લાગશે. કદાચિત્ જલદી પણ થઈ જાય, તથાપિ બધી તૈયારી સાથે રાખવી તે સારું. તમારા જાસૂસોને બરાબર સૂચના કરજો કે કોઈપણ રીતે ગુંડે-ગારોને તમારે શોધી આપવાજ પડશે અને આ કામમાં તેઓ કત્તેહમંદ થશે તો તેમને ઈનામ પણ સારું આપવામાં આવશે. માટે જેમ બને તેમ જલદી તૈયારી કરી ગુપચુપ અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. ”

એક વખત ગુનેહગારોના શોધનો ઉત્સાહ, તો એક વખત દુલીનને છોડી જવાનો ખેદ દર્શાવતો અલિવર્દી દુલીનને સલામ કરી તંબુની બહાર નીકળ્યો અને પોતાને કામે લાગ્યો. આ તરફ દુલીન પણ તંબુની બહાર આવીને જુએ છે તો આખું સૈન્ય વ્યવસ્થાથી ઉભું હતું અને બધાના ચહેરાઓ દેખાય એટલા માટે પુષ્કળ મશાલો પણ સળગાવેલી તેના જોવામાં આવી. દુલીનનો ઘોડો તૈયારજ હતો. તરતજ તે ઘોડાપર સ્વાર થયો અને સૈનીકો તરફ ઝીણી નજરે જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો. તેના મનમાં ખાસ નંદસિંહની પલટણની હાજરી લેવાનું હોવાથી બાકીની પલટણોના સુબેદારોને સાધારણ બે ચાર પશુનો પૂછીને તરતજ તે નંદસિંહની પલટણ પાસે આવ્યો અને તેની હાજરી લેવાનો હુકમ કર્યો. નંદસિંહે પણ બાણે કે કાંઈજ બન્યું ન હોય તેમ ‘હા હુજૂર’ એમ કહી બધાની હાજરી લેવા માંડી. આખરે જણાઈ આવ્યું કે નંદસિંહનો જમણો હાથ-મહમદશાહ ગેરહાજર હતો.

“આટલી રાતે મહમદશાહ ક્યાં ગયો છે?” એમ પૂછ્યું અને તેના જવાબમાં તેના સાથીદારોમાંથી એક બોલ્યો:—“અમે ત્રણ જણા ઘોડાને માટે ઘાસ લેવા સારૂ જંગલમાં ગયા હતા ત્યારે તેનો ઘોડો લંગડાવા લાગ્યો અને તેથી તે પછવાડે રહી ગયો છે. ઘણુંકરી તે કલાક અર્ધા કલાકમાંજ ઇંવણીની અંદર આવી પહોંચશે. ”

મહમદશાહની ગેરહાજરીનો શંકાશીલ જવાબ સાંભળતાંજ દુલીન તેના ત્રણે સાથીદારોને ત્રણ બાબતોએ લઇ ગયો અને તેઓને ઘોડો લંગડાવાનું કારણ પૂછ્યું. અર્થાત્ જવાબમાં ત્રણેએ જૂઠાં જૂઠાં કારણો જણાવ્યાં. તેઓના જવાબ સાંભળી દુલીન વધારે ને વધારે શંકાશીલ થવા લાગ્યો; તોપણ તે વખતે વધારે ચોક્કસી નહિ કરતાં બધા સંન્યતે પોતપોતાની જગ્યાએ જવાનો હુકમ કર્યો અને તે પછી પોતાના તંબુમાં જઈને વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યો. ઘોડો લંગડો થવાનાં ત્રણે જણોએ જૂઠાં જૂઠાં કારણો દર્શાવ્યાં એ વાતની નંદસિંહને ખબર પડતાંજ તે દુલીનની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તે ત્રણે જણા “ગભરાઇ જવાને કારણે ગમે તેમ બોલ્યા છીએ” એમ કહે છે, એવી રીતે દુલીનને સમજાવવા લાગ્યો. દુલીને પણ જાણે કાંઈજ બન્યું નહોત્ય તેમ શાંત રહી તે વાતને ઉડાવી દઈ સાધારણ વાતચીત કરી નંદસિંહને સ્વાસ્થ્ય કર્યો. દુલીનના એકંદર ભાષણ ઉપરથી નંદસિંહે માન્યું કે દુલીનને તેના માટે ખિલકુલ શક આવ્યો નથી; પરંતુ દુલીનના મનની તે વખતે ખરી સ્થિતિ કેવી હતી, તેની તો માત્ર દુલીનનેજ ખબર હતી ! નંદસિંહ દુલીનના તંબુમાંથી મલકાતો મલકાતો બહાર પડે છે એટલામાં તો મોહરસિંહ નામના એક સ્વારને લઈને બનુ તંબુમાં દાખલ થયો. તેઓને જોઈ નંદસિંહ પણ તંબુમાં પાછો આવ્યો.

બનુએ કહ્યું:—“હુજૂર, આ મોહરસિંહ નામનો સ્વાર છે. તેનો ઘોડો તેની જગ્યાએ નથી. ક્યાં છે, એમ પૂછતાં જવાબ આપતો નથી.”

દુલીને પણ મોહરસિંહને નહિ ડરવાનું આશ્વાસન આપી તેજ પ્રશ્ન પૂછ્યો; પરંતુ મોહરસિંહ કાંઈપણ જવાબ નહિ આપતાં તટસ્થ ઉભો રહ્યો. એટલામાં નંદસિંહ બોલ્યો:—“સાહેબ, આ લોકોનો સ્વભાવજ એવો છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઘોડાની ગેરહાજરીનું કારણ તેણે મને જણાવ્યું છે.” પછી તે મોહરસિંહના તરફ ફરીને બોલ્યો:—“અરે, તેં મને કહ્યું હતું ને કે છાવણીમાં આવતાંજ એકાએક ઘોડો જમીન ઉપર પછડાઈ પડ્યો અને મરી ગયો. ત્યારે સાહેબને કેમ કહેતો નથી ? ખરું કારણ કહેવામાં આટલો બધો ડર છે કેમ ?”

નંદસિંહની શકતા જોઈ દુલીનને ગુસ્સો આવવાને બદલે હસવુંજ આવ્યું. તેણે કહ્યું:—“નંદસિંહ, તેણે કહેલું કારણ તમોને ખરું જણાયું હોય અને તેથી તમે તેને માફી આપી હોય, તો તેને હાંડ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. માત્ર એટલું કરજે કે મહમદશાહ છાવણીમાં

આવે કે તરત તેને મારી પાસે હાજર કરશે. તમારાથી કદાચ આવી ન શકાય તો તેને એકલાનેજ મારી પાસે મોકલી આપશે.” નંદસિંહ ‘જે હુકમ’ કહી દુલીનને સલામ કરી મોહરસિંહને પોતાની સાથે લઈ લંબુમાંથી ચાલ્યો ગયો.

ઘોડા વખતમાંજ મહમદશાહ છાવણીમાં આવ્યો અને તેને ખરાબર પઢાવી નંદસિંહે દુલીન પાસે મોકલી દીધો. દુલીને તપાસ કરી જોયું તો તેનો ઘોડો લંગડોતો નહોતો. તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે તેનો ઘોડો લંગડો થયો હોવો ન જોઈએ અથવા તો તે ઘોડો બદલાવીને લાવ્યો હોવો જોઈએ. આવી શંકા આવતાંજ દુલીને મહમદશાહને જે ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેની ખાત્રી થઈ કે, આ નીચ કૃત્ય ખરેખર નંદસિંહજે કર્યું છે અને મહમદશાહ તથા મોહરસિંહ વગેરે તેના સાથીદારો છે. આવી રીતે દુલીનની ખાત્રી થઈ હતી, તોપણ નંદસિંહ જેવા નીચ માણસ સામે ભરપૂર આક્ષેપ પુરાવાઓ મળ્યા સિવાય જવાબ માગવો એ ઘણુંજ અઘરું કામ હતું એમ વિચારી તેણે આ બનાવ બન્યોજ નથી એવું દર્શાવી મૌન રહેવાનેજ નિશ્ચય કર્યો. દુલીનનો અલિવદી પર ઘણોજ વિશ્વાસ હતો. તેને ખાત્રી હતી કે અલિવદીના બસૂસો આ ગુન્હાની શોધ કર્યા સિવાય પાછા ફરશેજ નહિ. તેના તરફથી યોગ્ય પુરાવાઓ મળ્યા પછી સહજજ તેને યોગ્ય લાગે તે શિક્ષા કરી શકાશે અને પછી મહારાજ કિંવા ખીજા કોઈની પણ આપણા તરફ ખફા નજર થશે નહિ એવી તેની સમજણ હતી. અલીવદી જે રાત્રે દુલીનની રજા લઈ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો, તે રાત્રે તે પાછો આવી શક્યો નહિ. તેના પાછા આવ્યા સિવાય છાવણી ઉઠાવવાનું તેને યોગ્ય નહિ લાગવાથી રહવારમાંજ તેણે હુકમ ફરમાવ્યો કે, ‘ગઈ કાલની આપત્તિ દૂર થવાને લીધે પરમેશ્વરનો આભાર માનવા માટે આજે બધાને રજા આપવામાં આવે છે અને બધાને મારા પોતાના ખર્ચમાંથી શીશિપુરીનું જમણ આપવાનો છું!’ આ હુકમ છાવણીની અંદર પ્રસરતાંજ જ્યાં ત્યાં આનંદ ફેલાઈ રહ્યો અને ‘દુલીન સાહેબકી જય’ ‘દુલીન સાહેબકી જય’ એમ જયઘોષ થવા લાગ્યો. દુલીનની આજ્ઞા પ્રમાણે બધારે ત્રણ ચાર વાગે આખું સૈન્ય મિષ્ટાન્ન જમી વિશ્રાંતિ લેવાવતું હતું તે વખતે અલિવદીએ ગુપ્તગુપ્ત આવીને દુલીનના લંબુમાં પ્રવેશ કર્યો અને સલામ કરી નંદસિંહની લેન્સર પલટણના સ્વારના ફટકાનો બિલ્લો દુલીન સામે મૂક્યો. તે બિલ્લો જોતાંજ દુલીને ઓળ-

જ્યો અને કહ્યું:—“આ બિલ્લો તો નંદસિંહની પલટણનો! અલિવર્દી આ ઉપરથી જણાય છે કે તમે તમારા કામમાં ઘણેજ સારે દરજ્જે ફત્તેહ પામ્યા છો.”

અલિવર્દી પુનઃ સલામ કરી બોલ્યો:—“હુજૂર, યશ-અપયશ ખુદાના હાથમાં છે. કોશિશ કરવી એજ માણસનો ધર્મ છે. પરવર-દિગાર સત્યનો વાલી હોય તો જય મળ્યા સિવાય રહેજ નહિ. પરંતુ હુજૂર, આ જય ઘણોજ કષ્ટસાધ્ય છે. જે બદમાશોએ આ કૃત્ય કર્યું છે, તેઓ કાંઈ જેવા તેવા ધૂર્ત નથી. તેઓની હોશિયારી ભેદ મારી અકલ પણુ શુભ થઈ ગઈ છે. આ બિલ્લો નાખાની પેલી પારના વાંસના જંગલમાંથી મળી આવ્યો છે. તે જંગલમાં પગલાંઓની જે નીશાનીઓ પડી હતી તે ઉપરથી બદમાશોની શોધનાં કેટલાક અંશે સાધ્નો મળ્યાં છે, તોપણ તેમાં કેટલો યશ આવશે, તેની તો ઈશ્વરને ખબર. ખેરાતઅલ્લી અને વયાખઅલ્લી હજી નિરાશ થયા નથી. તેઓ કંઈ છે કે, તેઓ ગમેત્યાં ગયા હશે, પણ અમે પહીં પાડીશું. પહેલાં તો પગલાંની નીશાનીઓ એકજ દિશા તરફ જતી દેખાઈ પણ પછી બે દિશામાં વિભક્ત થયેલી દેખાવાથી તે દિશા તરફ કેટલાક માણસો સાથે વયાખઅલ્લીને મોકલાવ્યો અને હું ખેરાતઅલ્લીની સાથે આગળ વધ્યો. ખેરાત જે દિશાએ જતો હતો, તે દિશાએ ઘોડાની ખરીઓનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. તે ચિહ્નો ઉપર ધ્યાન રાખી લગભગ અડધા ગાઉ જેટલે અમે દૂર ગયા એટલામાં એકાએક ચિહ્નો અદૃશ્ય થઈ ગયાં. અમે બધા મ્હોટા વિચારમાં પડી ગયા; પરંતુ હુજૂર, ખેરાતની ખુદ્દિ ઘણીજ વિલક્ષણ જણાઈ આવી. તેણે તરતજ બણ્યું કે, બદમાશોએ શોધ કરનારાઓને ભુલાવવા માટે ઘોડાના પગ બાંધી તેને પોતાના ખભાપર ઉંચકી જઈ થોડે દૂર જઈને ઘોડાને છૂટો કર્યો હોવો ભેદએ. હુજૂર, ખેરાતનો તર્ક ખરો પડ્યો. કેટલોક રસ્તો વટાવ્યા પછી પાછાં ઘોડાનાં પગલાં દેખાવા લાગ્યાં. આશ્ચર્યની વાત તો અમને એ જણાઈ કે, તે બદમાશોએ પોતાના પગની નિશાનીઓ પણ પડે નહિ એટલા માટે પગે લૂગડાં બાંધીને ચાલવા માંડ્યું હતું. તે નિશાનીઓ ભેદ ભેતા અમે આગળ વધ્યા એટલામાં ગમત એવી થઈ કે તે નિશાનીઓ પણ દેખાઈ નહિ! આમ ઘડી ઘડી નિરાશ થવાથી અમે બધા ગભરાઈ ગયા અને શરમિંદા મ્હોરાએ પાછું જવું પડે છે કે શું એમ જણાયું, પરંતુ એટલામાં ખેરાત ‘આહા! હવે ધ્યાનમાં આવ્યું’ એમ કહી મ્હોટેથી

બોલ્યો અને હર્ષાવેશમાં આવી જઈ કહેવા લાગ્યો:—“અલિવદી, ગુન્હે-
જારો ઘણાજ ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી જણાય છે. તેઓ અહિં સૂધી
આવીને પાછા ફરેલા છે; પણ કેવી રીતે પાછા ફર્યા છે તે સમજ્યા?”

મેં આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:—“નહિ, તેઓ કેવી રીતે પાછા
ફર્યા છે?”

તેણે કહ્યું:—“આ જુઓ, તેઓએ ઘોડાને પાછો ફરીથી ઉચકી
લીધો છે અને જે પગલે તેઓ આવ્યા, તેમાંજ પગ મૂકતા મૂકતા તેઓ
પાછા ફર્યા છે માટે ચાલો હવે મારી સાથે આવો.”

ઐરાતના કહેવા મુજબ અમે બધા તેની પછવાડે ચાલ્યા અને
લગભગ અર્ધી કલાક ચાલ્યા હોઈશું એટલામાં પાછો ઐરાત ઘોડાનામાં
પડ્યો અને માથું ખંજવાળતો ખંજવાળતો કહેવા લાગ્યો:—“અલિ-
વદી, પાછા વળવાની નિશાનીઓ અહિં ખલાસ થઈ. હવે આગળ તો
કાંઈજ દેખાતું નથી. ઘણી અજબ જેવી વાત છે કે તેઓ અહિં આથી
કંઈ દિશાએ વળ્યા છે તે જણાતું નથી! આકાશમાંથી ઉડીને ગયા કે
પાતાળમાં ગયા?”

અમારામાંથી કોઈપણ તેના પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકે તેમ
નહોતું તેથી ઐરાત હવે શું કરે છે, તે તરફજ બધાની દૃષ્ટિ લાગી રહી.
એટલામાં બીજી બાજુએ ગયેલો વયાબઅલ્લી ભગ્નચિત્તે પાછો આવ્યો.
તેના આવવાથી ઐરાત વિલક્ષણ ઉત્સાહમાં આવી ગયો અને તે બન્ને
જણા તે બાબતની મિમાંસા કરવા લાગ્યા. તે બન્નેએ અનુમાન કર્યું
કે, આ પગની નિશાનીઓ નાળાના કાંઠા સૂધી છે, તેથી પાણીમાં
પગનાં ચિહ્નો ન જણાય એમ ધારી તેઓએ પાણીમાં ઝીંપલાવ્યું
હોવું જોઈએ અને તે પાણીમાંજ થોડો વખત ચાલતા જઈને થોડે લાંબે
નીકળ્યા હોવા જોઈએ. આ કદપના તે બન્નેના મનમાં આવતાંજ
તેઓએ નાળાના બન્ને કાંઠાઓ પર તપાસ કરવી શરૂ કરી. નાળાંથી
લગભગ પા માઈલ લાંબે ચાલ્યા હોઈશું એટલામાં ઐરાત એકદમ
હર્ષમાં આવી જઈ તાળીઓ પાડીને બોલ્યો:—“સપડાયો! બદ-
માશ ક્યાં જવાનો છે?” એમ કહી તેણે માણસના અને ઘોડાના પગ-
લાંનાં કેટલાંક ચિહ્નો મને બતાવ્યાં. આ ચિહ્નો બરાબર સ્પષ્ટ દેખાતાં
હતાં, તે ઉપરથી પાણીમાં ઝીંપલાવતી વખતે તેઓએ પગે બાંધેલાં
લૂગડાં છોડી નાંખ્યાં હોય એમ જણાતું હતું. તે નિશાનીઓ પરથી
આગળ તપાસ કરવા લાગ્યા એટલામાં મને વિચાર આવ્યો કે, હુજૂરને

આટલી વાતથી પણ મહિતગાર કરવા જોઈએ એમ ધારી હું ખાસ અહીં આવી છું. હવે આપનો જેવો હુકમ હશે, તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાને સેવક તૈયાર છે. ”

હુલીને કહ્યું:—“અલિવર્દીખાં, એમાં હુકમ શેનો? કોઈપણ રીતે અને જોખમે તે બદમાશોને શોધી કહાડવાજ જોઈએ. અત્યાર સુધીની બનેલી હકીકત તમે કહેવા આવી તે સાંઝું કર્યું, કારણ કે તેટલાજ માટે મેં અહીંથી છાવણી ઉઠાવવાનું મુલતવી રાખ્યું છે. હવે તમે થોડો વખત આરામ લઈ પાછા કામે લાગો. તમારી સાથે દસ સ્વાર અને દસ સિપાહી લઈ જાઓ. થોડીક ખાધાખોરાકી પણ સાથે રાખો. વળી રસ્તામાં ખરચવાને માટે સો રૂપિયા પણ આપું છું એટલે જરૂર પડે ત્યાં તેનો ઉપયોગ પણ કરજો. ખૈરાતઅલીને અને વયાખઅલીને વારંવાર ઉપદેશ આપ્યા કરજો અને કહેજો કે, ગમે તેમ કરીને બદમાશોની શોધ કહાડીનેજ આવજો.

હુલીનની આજ્ઞા સાંભળી સલામ કરી અલિવર્દી તાંબુની બહાર નીકળ્યો અને બન્નુ, ધન્નુ, ભૂઠન વગેરે ઇશ્તમિત્રો સાથે વાતચિત કરવા લાગ્યો. પહેલાં તે તેઓએ અલિવર્દીને જમાડ્યો અને પછી ક્યાં સૂધી તે ફત્તેહમંદ થયો છે એ વિષે સમાચાર પૂછ્યા. અલિવર્દીએ બનેલી બધી હકીકત અથથી ઈતિ સૂધી કહી સંભળાવી તેઓની રજા લીધી અને હુલીને કહ્યા મુજબ સ્વારોને લઈ કોઈને ન જણાય તેમ સહાંજને વખતે છાવણીમાંથી નીકળી ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

કાંઝા.

અલિવર્દીના છાવણીમાંથી નીકળી જવા બાદ હુલીને એકંદર બનેલા બનાવની આલોચના કર્યા પછી મહારાજને પત્ર લખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પ્રમાણે તરતજ એક પત્ર લખી ઘોડેસ્વારની સાથે લાહોર મોકલાવી દીધો. તે સ્વાર સાથે હુલીને ફકીર અજિબુદ્દીન અને ચાંદખાંને પણ પત્રો લખ્યા હતા અને તેમાં પણ સવિસ્તર હકીકત લખી હતી. મહારાજ રણુભવસિંહને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં વિશેષ ખુલાસો નહિ કરતાં માત્ર જંગલમાં આવી પડેલા સંકટનીજ

હકીકત લખી હતી. આ પત્રોનું શું પરિણામ આવ્યું તે હમણાં જાણી શકાય તેમ નથી. પત્રો લખને સ્વારના જવા પછી દુલીને હાકિમ-સિંહ નામના સરદારને છાવણીમાંથી બોલાવ્યો અને મનની શાંતિને માટે તેની પાસે દિલરૂખા શીખવા લાગ્યો.

વાંચકોને અહીં હાકિમસિંહની થોડી ઓળખાણ કરાવવાની જરૂર છે. હાકિમસિંહ હિન્દુ સરદાર હતો અને ફકીર અજિન્નદીને તેને દુલીનની સાથે મોકલ્યો હતો. હાકિમસિંહ ઉદાર, સદ્ગુણી અને સ્વભાવે મળતાવડો હતો. એક સાધારણ સિપાહીથી માંડીને ઠેઠ અમીર ઉમરાવ સૂધી દરેકની સાથે તે વિનયથી અને પ્રેમથી વર્તતો હતો. ‘હાજીહા’ કરવાવાળા પર તેને અંતઃકરણથીજ વિરસ્કાર હતો. પોતાથી અધિક માનમરતબાવાળા લોકોને ત્યાં બોલાવવા સિવાય તે ક્યારેય જતો નહિ. તે ઘણોજ વ્યવહારચતુર હતો. અંગ્રેજ લશ્કરી પદ્ધતિ અને વર્તણૂક તેને ઘણી પસંદ હતી. તેણે પોતાના હાથ નીચેની ટોળીઓને અંગ્રેજોદ્વારાજ શિક્ષણ આપી તૈયાર કરી હતી. તે પોતે ઘણોજ શૂરવીર અને સાહસી હતો. યુદ્ધ વખતે એક વખતે આગળ પગલું ભર્યું કે જીવ જાય તોપણ પાછો હઠે નહિ તેવો તે હતો. યુદ્ધકળાની માફક સંગીતકળામાં પણ તે પ્રવીણ હતો. તેનો અવાજ ઘણોજ મીઠો હતો અને તાલ માત્રાથી જરૂર પણ ચૂક કીધા વિના ઉત્તમ પ્રકારે ગાઈ શકતો હતો. દિલરૂખા તો તેના હાથનું રમકડું હતું. દિલરૂખાના તાર પર તેનો ગજ ફરતાંજ બધા મુગ્ધ થઈ જતા હતા. પહેલાં પહેલાં તો દુલીનનો અને તેનો વધારે પરીચય નહોતો; પરંતુ હાકિમસિંહ એક દિલદાર સરદાર છે, એટલુંજ તે જાણતો હતો. એક દિવસ હાકિમસિંહ અને દુલીન બન્ને જણા ફરવા માટે છાવણીમાંથી નીકળી નદી કીનારે ગયા. ત્યાં ગયા પછી દુલીનને ગાવાની લહેર લાગી અને તે સાથે પાશ્ચાત્ય સંગીતના અર્થ વગરના ઉંચા નીચા સ્વરો એક પથરાપર બેસી તે ગણગણવા લાગ્યો. તેના આવા ચમત્કારિક ધ્વજ માથા વગરના સ્વરો સાંભળી હાકિમસિંહને હસવું આવ્યું અને તેણે કહ્યું:—“હુજૂર, શું આવું આપનું પાશ્ચાત્ય સંગીત છે? આમ હોય તો તો પછી અમારા હિન્દુઓ સંગીતને માટે જગતમાં સર્વ શ્રેષ્ઠપણાનો દાવો કરી અબીમાન રાખે તો તે વાજબીજ છે.”

દુલીને પાશ્ચાત્ય સંગીતકળાનો ઘણી સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી તેણે હાકિમસિંહનું કહેવું ખુલ્લા દીલે કબૂલ કર્યું. તેણે

ઠહું:—“ હાકિમસિંહ, આપનું કહેવું ખરું છે. તુલનાત્મક દષ્ટિએ જોતાં આર્ય સંગીતનોજ ઉંચો દરજ્જો છે, એમાં કાંઈપણ શંકા જેવું નથી. તમારી રાગરાગણીઓ સાંભળીને મને કોઈ કોઈ વખતે જણાય છે કે, મારે પણ આર્ય સંગીતનો અભ્યાસ કરવો; પરંતુ હજી સૂઝી એવો વખત મળ્યો નથી. ”

હાકિમસિંહે ઠહું:—“ સાહેબ, આપની જો શીખવાની ઇચ્છા હશે, તો મને આવડે છે તેટલું હું ઘણા આનંદથી શીખવીશ. આનંદથી કહેવાનું કારણ એટલુંજ કે, ગાયન જો કે પ્રયત્ન અને અભ્યાસથી આવડે છે, તોપણ કર્ણમધુર અવાજ એ તો ઇશ્વરી બક્ષીસ છે. વળી મને સાધારણ રીતે દિલરૂપા પણ વગાડતાં આવડે છે, તે પણ આપને શીખવીશ. ”

હાકિમસિંહનું કહેવું દુલીને તરતજ માન્ય કર્યું અને તે દિવસથી તેણે દિલરૂપા અને ગાયન શીખવાનો આરંભ કર્યો. કુશાગ્ર બુદ્ધિને લીધે દુલીન થોડા વખતમાંજ તેમાં પ્રવીણ થઈ ગયો. ગાયનના અભ્યાસને લીધે તેના મનને શાંતિ મળવા સાથે હાકિમ સાથે રહેલાવ પણ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. આટલા સહવાસમાં દુલીનને જણાઈ આવ્યું કે, હાકિમસિંહ ધોરણી, મુત્સદ્દી અને રાજદ્રારી નર છે. જેમ જેમ તેઓ કેટકાંઝાની નજીક પહોંચતા ગયા, તેમ તેમ તે વિષેની ઘણી ચર્ચાઓ થતી ગઈ. હવે જ્યારે એક દિવસના અંતર જેટલુંજ દૂર કાંઝા રહ્યું ત્યારે દુલીને વિચાર્યું કે, બધા સૈન્ય સાથે એકદમ કેટકાંઝા જવા કરતાં હાકિમસિંહને થોડાક સ્વારો આપી પહેલાંના સુમેઢાર દંડવરસિંહને પોતાના આવવાના સમાચાર કહેવરાવીએ તો ઠીક. એમ વિચારી દંડવરસિંહના ઉપર એક માનભરેલો પત્ર લખી તેણે હાકિમસિંહને મોકલાવી દીધો. હાકિમસિંહ પત્રનો જવાબ લઈને આવે એટલામાં સૈન્યને કવાયત કરાવી વ્યવસ્થિત કરવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને તેજ જગ્યાએ છાવણી નાખી કવાયતનું કામ ઘણુંજ ઉત્સાહથી શરૂ કર્યું. દુલીનની કુચ કરવાની પદ્ધતિને લીધે સૈન્યને થાક લાગ્યો હોય એવું બિલકુલ જણાતું નહોતું. લાંબોર છોડતી વખતે સિપાહીઓના ચ્હોરાપર જે ઉત્સાહ હતો, તેજ ઉત્સાહ હજી સૂઝી ઠાયમ હતો અને કાંઝાની ઠંડી અને આરોગ્યવર્ધક હવાને લીધે તેઓમાં પહેલાંના કરતાં પણ વધારે તેજ આવ્યું હતું. ડુંગરો ઉપર હીકમતથી કેમ ચ્હડવું તથા કેમ ઉતરવું, શત્રુ ઉપર મારો કરી શકાય તેવી

જગ્યાઓ કેમ શોધવી વગેરે ડુંગરી પ્રદેશમાં શિખવવા લાયક જે જે ઠળાઓ હતી તે બધી તેણે હાકિમસિંહના આગ્રહ પહેલાં ત્રણ ચાર દિવસમાં જ શીખવી દીધી.

ચોથે દિવસે હાકિમસિંહ પાછો આગ્યો. દંડવર પાસેથી તે જે પત્રચત્તર લાગ્યો હતો, તેમાં નીચે પ્રમાણે મજફૂર હતો:—“કોટકાંચાનું સંસ્થાન સાહેબ બહાદુર જેવા સુદક્ષ અને શૂરવીર સેનાપતીના હાથમાં જાય છે, તે જોઈ દંડવરસિંહને ઘણું જ આનંદ થાય છે; પરંતુ જણાવવાને ઘણી જ દિલગીરી લાગે છે કે, પરમપ્રતાપી પંનાળસિંહ મહારાજ રણજીતસિંહની સેવકને તેવી રીતની કોઈપણ આજ્ઞા નથી. તેમની તો મને એવી આજ્ઞા છે કે, મારો કોઈ સરદાર-સેનાપતી તો શું પણ મારો પુત્ર કિંવા ખુદ હું પોતે આવું તોપણ કિલ્લાનો દરવાજો ઉઘડવો નહિ! હું મહારાજનો દાસાનુદાસ છું. તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકીશ નહિ. મહારાજ તરફથી મને ખાનગી સમાચાર મળ્યા છે અને તેમાં તેમણે સ્પષ્ટ રીતે ફરમાવ્યું છે કે, ઠઠાચિત્ હું કોઈને કોટકાંચાના કિલ્લેદાર તરીકે મોકલું તોપણ મારા આજ્ઞાપત્ર સિવાય બીજા કોઈના પણ હાથમાં અધિકારસૂત્રો આપવાં નહિ. અર્થાત્ ઘણી જ નાખુશીથી અને નાઈલાજે મને આ વાત આપને જણાવવી પડે છે, તે માટે ક્ષમા કરશો.”

દંડવરસિંહનો પત્ર વાંચી દુલીન આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો, પણ તેની આશ્ચર્યવિમૂઢતા એક નિમિષ માત્ર સૂધી જ ટંકી. તરત જ બીજી પળે તેનો ચહેરો વીરોચિત શૌર્યથી ચમકવા લાગ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે, દંડવરસિંહને પહેલાં થોડીક સૂચના આપવી અને તેનાથી કામ પાર ન પડે તો આખરે નિરૂપાયે પોતાનો માર્ગ મોકળો કરવા માટે તલવારોનો ઉપયોગ કરવો. એમ વિચાર કરી દુલીને જીસ્સામાં ને જીસ્સામાં એક અર્થપૂર્ણ પત્ર લખ્યો અને તે હાકિમસિંહની સાથે ફેરરખાને બસો સ્વાર આપી દંડવરસિંહ પાસે મોકલાવી દીધો. હાકિમસિંહની સાથે આટલાં બધાં માણસો આપવામાં દુલીનનો એવો હેતુ હતો કે આપણા સ્વારાનું તેજ તથા દરજ્જે જોઈને દંડવરસિંહના મનમાં ધાસ્તી ઉત્પન્ન થાય. દુલીને તે વખતે જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં નીચે પ્રમાણે મજફૂર હતો:—

“આપને મહારાજ તરફથી કાંઈ ખાનગી હુકમ છે, તે હું કબૂલ કરું છું; પરંતુ જે વખતે તે આપવામાં આગ્યો તે વખતના દરબારની

અને આજની સ્થિતિમાં ઘણાજ ફરક છે. મહારાજાને તે વખતે જે નિયમો ઇષ્ટ જણાતા હતા, તે નિયમો ન હોય તોપણ ચાલશે, એવી હાલમાં તેમની સમજણ હોય તો તે સ્વાભાવિક છે અને તેથી આ બાબતનો પુખ્ત વિચાર કરી આપ કિલ્લો મારા સ્વાધીનમાં કરી આપી માફ અને તમારું માન જળવાય તેમ કરશો. નહિ તો પછી બખાતકારથી પણ મને કિલ્લો લેવોજ પડશે. હું જાણું છું કે આપ લીધ્મ જેવા મહાન્ યોદ્ધા છે અને આપની પાસે સૈન્ય પણ ઘણું છે; તોપણ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખશો કે મારાં શસ્ત્રાસ્ત્રો તદ્દન નવીન તરેહનાં છે તેમજ મારી યુદ્ધપદ્ધતિ પણ જૂનીજ છે. આ પત્રની સાથે શસ્ત્રાસ્ત્રોમાંથી એક તોપનો ગોળો ખાસ આપને જોવા માટે મોકલાવ્યો છે. આ ગોળો જમીન ઉપરથી જોઈએ તેટલી ઉંચાઈએ ફેંકી શકાય છે અને ઇચ્છીત જગ્યાએ પડતાં ત્યાંજ ફૂટી જઈ તેમાંથી યમદૂતોની માફક હજારો છરાઓ બહાર પડે છે અને આસપાસનાં માણસોનો સંહાર કરી નાંખે છે. તે ગોળાની અંદર એવી શક્તિ છે કે નહિ, તેની જો ખાત્રી કરવી હોય તો હાકિમસિંહને જણાવજો એટલે તે ગોળો ફેાડી બતાવશે. અર્થાત્ મારો લખવાનો ઉદ્દેશ એટલોજ છે કે, આવી જાતની ઉત્તમ યુદ્ધસામગ્રી મારી પાસે હોવાથી—જે કે મારી પાસે માણસોની સંખ્યા આપના કરતાં ઘણીજ ઓછી છે તોપણ વીજય મેળવીશજ. માટે, આપ વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાની છો એટલે બનતાં સૂધી યુદ્ધનો પ્રસંગ નહિજ આવે એવી મને આશા છે.”

દંડવરસિંહ ઉપર આ પત્રની કાંઈજ અસર થઈ નહિ. ઠારણ કે રાજાશા કરતાં ખુદ તેને ચોતાનેજ કિલ્લો છોડવાની ઇચ્છા નહોતી. વળી ઘણુંખરું તો તે શુભ રીતે ગુલાબસિંહનાજ તાંત્ર પ્રમાણે વર્તતો હતો અને તેથી ખરી રીતે જોતાં દંડવર તો માત્ર નામનોજ અધિકારી હતો—ખરાં અધિકારસૂત્રો તો ગુલાબસિંહનાજ હાથમાં હતાં. પ્રજાને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી છેતરી તેની સંપત્તિ ગિળાંકૃત કરવાનો તેનો મુખ્ય ધ્યેય હતો. વળી ખૂબી એ હતી કે તેનાં આ બધાં કારસ્તાનો કોટકાંઠાથી ઘણે દૂર રહીને તે દોરીસંચાની માફક ચલાવતો હતો! દુલીનને કોટકાંઠાની કિલ્લેદારી મળી છે એ ખબર મળતાંજ તેણે દંડવરને બદસલાહ આપી ચારસો પાંચસો માણસો મદદ માટે મોકલાવી આપ્યા. આવી રીતે દંડવરને ગુલાબસિંહની શુભ મદદ મળવાથી તે ખુમારીથી વર્તતો હતો. આખરે દુલીને નિશ્ચય કર્યો કે છાવણી અહીંથી ઉઠાવી કિલ્લાની

નજીકમાંજ નાંખવી અને બની શકે તેટલી કિલ્લાની તથા દંડવરસિંહની ખાતમીઓ મેળવી. દંડવરને ફરીથી એકવાર વિનંતિ કરી બેવી અને ન માને તો પછી યુદ્ધનો આરંભ કરવો. આ યોજના તેણે કોઈને પણ જણાવી નહિ અને તરતજ ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી તે કાંઝાની નજીક આવી પહોંચ્યો. દ્વરથી કિલ્લાની આકૃતિ બેઠ દુલીનને ખાત્રી થઈ કે કિલ્લો અભેદ છે અને તે રણવિદ્યા બાણનારા કારીગરોએજ બાંધેલો હોવો બેઠ્યો. કિલ્લાને માટે જે જગ્યા પસંદ કરવામાં આવી હતી, તે કુદરતી રીતેજ અજેય હતી. પર્વતની ત્રણે બાજુ ઉંચી ભીંતની માફક ઉભી હતી તથા નીચે ત્રણે બાજુએ ઘેરાવો લાંબ બાણગંગા નામની એક મોટી નદી વહેતી હતી. પર્વતની ચોથી બાજુએ માત્ર સપાટ ઢોળાવ હતો અને ત્યાંથીજ કિલ્લામાં જવાનો રસ્તો હતો. વળી કિલ્લે-દાર બે તે રસ્તો પણ બંધ કરવાનો ઇરાદો ધરાવે તો તેમ પણ થઈ શકે તેમ હતું. કારણ કે, આ રસ્તાની સપાટી માત્ર અર્ધા માઈલનીજ પહોળી હતી અને તેની બન્ને બાજુએ ન્હાની ન્હાની ડુંગરોની હારો આવેલી હતી. આ બન્ને બાજુએ લપાઈ રહી શત્રુઓ બે બંદુકનો મારો ચલાવે તો એક ડગલું પણ આગળ વધી શકાય તેમ નહોતું. આવી બરાબર મારો કરી શકાય તેવી સરસ જગ્યા હોવા છતાં દંડવરસિંહનું એક પણ માણસ ત્યાં નહોતું તેથી દુલીનને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને કદાચિત્ આપણે બેસાવધ રીતે આગળ વધી જઈએ માટે તેણે ખૂળી તો નહિ કરી હોય? એવો પ્રશ્ન તેના મનમાં સહજ ઉત્પન્ન થયો. તરતજ તેણે દંડવરસિંહનું કોઈપણ માણસ છુપાઈને રહ્યું છે કે શું તેની તપાસ કરી અને પછી આગળ વધવા માંડ્યું. આગળ જતાં રસ્તો સાંકડો થવા લાગ્યો અને તેના બે ભાગ દૃષ્ટિએ પડ્યા. બન્ને રસ્તાઓ કિલ્લાના જે બે પ્રચંડ દરવાજા હતા ત્યાં સૂધી જતા હતા. બન્ને દરવાજાને બુરજ હતા અને તેની અંદર તોપો ગોઠવેલી હતી. તે તોપોના મારા આગળ કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવો એ અશક્ય હતું. સૈન્ય પણ દુલીન કરતાં કિલ્લાની અંદર વિશેષ હતું. વળી દંડવરસિંહે કિલ્લાની અંદર એક વર્ષ સૂધી ચાલે તેટલો દારૂગોળો અને ખાધાખોરાકી પણ ભરી રાખી હતી. આવી રીતે કિલ્લાનું નીરિક્ષણ કર્યા પછી તેને ઘેરા ધાલી પડી રહેવામાં કાંઈપણ વળવાનું નથી એમ દુલીનના ધ્યાનમાં આવ્યું અને તેથી તેણે કોઈ વિલક્ષણ સાહસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પહેલાં તો તેણે છાવણી ક્યાં ઠાકવી એજ વિચાર કર્યો. આસપાસ તપાસ કરતાં

જ્યંતીગિરિ નામનો ડુંગર છાવણીને માટે તેને પસંદ પડ્યો. કારણ કે, તે ડુંગરપરથી કિલ્લાપર અને કિલ્લાની અંદર ઘણી સારી રીતે મારો કરી શકાય તેમ હતું. વળી તેના મનમાં એક શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે આવી નાકાબંધીની જગ્યા કિલ્લેદારના ધ્યાનમાં આવીજ નહિ હોય કે શું? અથવા તેણે જાણી જોઈને તો છોડી દીધી નહિ હોય? તેની આ શંકા-ઓનો ઉત્તર તેની સાથના એક માણસે આપ્યો અને ઠહું કે, તે ડુંગર ઉપર જ્યંતી મઠ નામનો મઠ છે અને તેની અંદર માતાનું મંદીર છે તેથી પવિત્ર સ્થાન મોચાંઓ બાંધવાથી બ્રહ્મ ન થાય માટેજ તેઓએ તેનો ઉપયોગ ઠર્યો નહિ હોય. પરંતુ આ ઉત્તરથી દુલીનના મનનું સમાધાન થયું નહિ. કારણ કે ખરી રીતે જોતાં ડુંગરના શીખરની એક બાજુએ જ્યંતી મઠ હતો અને બીજી બાજુએ મારાની જગ્યા આવેલી હતી. આ બંને જગ્યાઓ વચ્ચે એક માઈલનું અંતર હતું, તેથી દુલીને ધાર્યું કે દંડવરસિંહને કિલ્લાનોજ પૂરેપૂરો ભરોસો હોવાથી બીજી બાજુએ તેણે ધ્યાન આપ્યું નથી. દુલીનની આ ધારણા ખરી હતી. તરતજ તેણે જ્યંતી ડુંગર ઉપર છાવણી ઠોકી અને બચાવનાં તથા મારાનાં બાંધકામો બાંધી તે ઉપર તોપો ચડાવી દીધી. શેલ નામનો ગોળો છોડવાવાળી તોપોને તેણે પછવાડે ગોઠવી અને બીજી સાધારણ તોપોને આગળ ગોઠવી. એમ કરવામાં દુલીનનો કાંઈક જુદોજ હેતુ હતો. વળી તેણે કિલ્લામાં જવાના રસ્તાની બન્ને બાજુએ આવેલા ડુંગરોપર પણ સૈન્ય ગોઠવી દીધું. કારણ કે, કદાચિત દંડવરનું સૈન્ય સામે હલ્લો કરવા માટે દરવાજો ઉઘાડી બહાર નીકળે તો તેની સામે પ્રતિકાર પણ બરાબર રીતે કરી શકાય તેવી મતલબથી તેણે આ ચેતના કરી. કિલ્લાની તોપોના મારાના પદ્ધતી છાવણી દૂર હોવાને લીધે દુલીન જેમ નિશ્ચિંત હતો, તેમ કિલ્લા માંહેલાં માણસો પણ નિશ્ચિંત હતાં. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં દુલીને જે જગ્યાએ છાવણી નાખી હતી ત્યાંથી કિલ્લાની અંદર સહજજ મારો કરી શકાય તેમ હતું. દુલીનના મનમાં કોઈ કોઈ વખત આવતું કે એકદમ તોપોને મારો કરી દંડવરને આશ્ચર્યચકિત કરી દેવો, પણ પાછો તેના મનમાં વિચાર આવતો કે, મારા સિપાહી જેમ રણજીતના છે, તેમ દંડવરના સિપાહી પણ રણજીતનાજ છે. માટે આવી રીતે દહડવાથી માત્ર કિલ્લાનાં માણસોજ મરી જશે! કિલ્લો તો લેવો, પરંતુ કોઈપણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી માત્ર થોડાં માણસોનુંજ જીવતદાન આપી લેવો-એવો

તેનો નિશ્ચય હતો અને તે પ્રમાણે તે પોતાના મનમાં યોજનાઓ ઘડવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વિજય !

સાધારણતઃ તે વખતની સ્થિતિ નિરાશાજનક હતી, તોપણ દુલીનના અંતઃકરણમાં નિરાશાનો શબ્દ લખાયેલો નહિ હોવાથી એક પછી એક અનેક અડચણો જોઈ તે નિરાશ થવાને બદલે ઉલટો વધારે ઉત્સાહિત થતો હતો. શત્રુને ખબર ન પડે અને કિલ્લાની અંદર હજાર પાંચસો માણસો સહેલાઈથી લઈ જવાય તોજ દરેક કામ મરજી મુજબ પાર પડે એમ ધારી તેણે તે વિષે એક યોજના તૈયાર કરી; પરંતુ રસ્તો શોધી ઠહાડવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ હતું. કારણ કે કિલ્લાને ફરતો પહેરો રાખેલો હોવાથી દિવસના વખતમાં જઈને કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ અશક્ય હતું. તેથી દુલીને કોઈને પણ સમજાય નહિ તેમ ખાવાનો વેષ લીધો અને હાકિમસિંહને ચેલા તરીકે પોતાની સાથે લઈ જ્યંતી માતાના મંદિરમાંથી તે બહાર નીકળ્યો. વાંકાચૂંકા રસ્તાએ પસાર કરી ગુરુશિષ્ય બાણગંગાના કિનારાપર આવ્યા અને કવચિત્ ગંગાપર તે કવચિત્ કિલ્લાપર નજર નાખતા નાખતા તેઓ કિલ્લાની પછવાડેની બાજુએ ગયા. આખા કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી દુલીન પછવાડેની બાજુએ આવ્યો અને એક ઝાડની નીચે બેસી કિલ્લાની તરફ એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. તે જ જગ્યાપર બેઠેલો હતો, ત્યાંથી બાણગંગા ઉતરી શકાય તેમ હતી તેથી તે ત્યાંથી ઉઠ્યો અને નદી ઉતરી પેટ્રી બાજુએ ગયો અને ત્યાંનું બરાબર નિરીક્ષણ કરી પાછો પોતાની જગ્યાએ ઝાડની નીચે આવીને બેઠો. દુલીન ઝોળીની અંદર એક ઉત્તમ દુર્ભીન લાવ્યો હતો. આસપાસ નજર ફેંકી કોઈ જુએ છે કે નહિ તેની તપાસ કરી તેણે દુર્ભીનને ઝોળીમાંથી બહાર કહાડી અને તેની મદદથી તે દિશા તરફ પાછો જોવા લાગ્યો. હાકિમસિંહ કવચિત્ સામે તો કવચિત્ દુલીનના મોઢા તરફ જોયા કરતો હતો. અત્યાર સૂધી ચિંતાતુર દેખાતો દુલીનનો મોરો પ્રફુલ્લિત થતો જતો જોઈ હાકિમસિંહના મનમાં વિલક્ષણ ઇજાસા ઉત્પન્ન થઈ અને સાનંદા-

“દુર્ભનને ઝાળીમાંથી બહાર કહાડી, તે દિશા નરેન્દ્ર પાછો બેવા લાગ્યો.”

(પૃષ્ઠ ૧૬૪.)

મર્થથી દુલીનના તરફ જોવા લાગ્યો. હાકિમસિંહની ઉશ્કેરાયેલી જુઝાસા જોઈ દુલીને કહ્યું:—“ હાકિમસિંહ, માત્ર આ એકજ માર્ગથી કિલ્લા ઉપર જઈ શકાય તેમ છે; પરંતુ તે માર્ગને માર્ગ કહેવા કરતાં મૃત્યુનું મુખ કહેવુંજ વધારે યોગ્ય છે અને તેવી સ્થિતિ હોવાને લીધેજ હાંડવરે તે બાબુ પહારો રાખ્યો નથી. પર્વતનાં શૃંગો ભીંતના જેવાં સરળ હોવાને લીધે તે ઉપર ચઢીને જવું અશક્ય છે; પરંતુ માત્ર બે ચાર જવાનો જો ઉપર જાય તો સહેલાઈથી હજારેક માણસને ઉપર ચઢાવી શકાશે અને એક હજાર વીર જો કિલ્લાની અંદર દાખલ થાય તો પછી કિલ્લો લેતાં વાર કેટલી! પરંતુ ઉપર કેમ જવું એજ મોટી મુશ્કેલી છે!”

હાકિમસિંહ કહ્યું:—“ સાહેબ, આવી રીતે ચઢવાવાળા વીરો આપણા લશ્કરમાં બિલકુલ નથી એમ નથી; પરંતુ તેવા માત્ર બે ચારજ મળશે. આપ તો એક હજાર માણસ ચઢાવવાની તાત કરો છો! હું તો તે અશક્ય માનું છું.”

દુલીને હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ અરે! માત્ર એકજ માણસ ઉપર જાય તો બસ છે. તે એક હજાર તો શું પણ દશ હજારને ઉપર લઈ શકશે. ચાલો, આપણે છાવણીમાં જઈએ અને તે વિષે વિચાર કરીએ.” એમ કહી દુલીન ત્યાંથી ઉઠ્યો અને હાકિમસિંહને સાથે લઈ છાવણીની અંદર આવ્યો. છાવણીની અંદર જે ચાર પાંચ દુલીનના વિશ્વાસુ વીર પુરૂષો હતા તેઓને એકાંતમાં લઈ જઈ દુલીને પોતાના વિચાર જણાવ્યા અને તેઓની સલાહ લઈ તેજ રાત્રિએ કિલ્લા ઉપર ચઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. તરતજ દુલીને બધી યોજનાઓની તૈયારી કરવા માંડી અને કિલ્લાના બંને દરવાજાથી હલ્લો કરવાની વ્યવસ્થા કરી. સૈન્યની અંદર ઉત્સાહથી એકદમ ‘મહારાજા રણજીતકી જય’ ‘શુરજીતી કત્તેહ’ એવા જયઘોષ થવા લાગ્યા. જ્યાં ત્યાં મસાલો સળગવા લાગી અને તોપની અંદરથી ધડાકધૂમ અવાજો થવા લાગ્યા; પરંતુ દુલીનની આ બધી ઠગબાજી હતી. બંને દરવાજાપર લક્ષ આપી હાંડવર પોતાનું સૈન્ય ત્યાંજ રોકી રાખે એવા ઉદ્દેશથીજ દુલીને આ વ્યવસ્થા કરી હતી. ખરી રીતે જોતાં તોપમાંથી છૂટતા ગોળાઓ કિલ્લાની આ બાબુજ પડતા હતા અને તેવો નિર્બળ મારો જોઈ કિલ્લામાંના લોકો હસતા હતા! સૈન્ય માત્ર આસ્તે આસ્તે આગળ વધતું હતું. આ બધી હિલચાલો માત્ર હાંડવરના દારૂગોળાનો નાશ કરવા માટેજ થતી હતી. દુલીને નંદ-

સિંહને બોલાવીને કહ્યું કે, “તમે ઘણી ખખરદારીથી રહેજો. સૈન્ય આગળ વધવાના પ્રયત્નો કરે છે ત્યાં ધ્યાન આપજો અને એકદમ આગળ વધવા દેતા નહિ.” દુલીનના હુકમ સાંભળી નંદસિંહને ઘણોજ સંતોષ થયો. આવા ઉપાયોને લીધે દુલીનના હાથમાં કિલ્લો ખિલકુલ આવશે નહિ, એ નંદસિંહના સંતોષનું કારણ હતું; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં કેવી રીતે વર્તવું તેની સૂચનાઓ તો દુલીને પોતાના વિશ્વાસુ સેનાપતીઓને પહેલેથીજ દીધી હતી તેથી તે હુકમની અમલખળવણી કરવા તેઓ એક પગે તૈયાર થઈને ઉભા હતા. આ બાબત હંડવર અને તેના સૈન્યના માણસો ‘શું આવુંજ દુલીન સાહેબનું રણકૌશલ્ય?’ એમ ઉપહાસાત્મક દ્રષ્ટિએ દુલીનના સૈન્યપર દ્રષ્ટિ નાખતા હતા, પણ કિલ્લાની પછવાડેની બાબતોએ શું થતું હતું, તેની કોઈને ખબર નહોતી!

દુલીને ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા ઠર્યા પછી પોતાની સાથે ચુનંદા હજાર માણસોને લઈકોઈ ખૂદીજ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. જેઓને ખબર નહોતી તેઓ તો ધારાતા હતા કે દુલીન અન્ન સામગ્રી ખૂટી માટે તેની વ્યવસ્થા કરવા બંધ છે; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં છાવણી છોડવા પછી વાંકાચૂંકા રસ્તાઓ પસાર કર્યા પછી લગભગ દશ વાગે તે કિલ્લાની પછવાડેની બાબતોએ આવી પહોંચ્યો. નદી ઉતરતા પહેલાં તેણે દરેક માણસને સૂચના કરી દીધી હતી કે, “ખંધાં કામો ચંત્રની માફક કરવાં. મ્હોડેથી એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો નહિ. જે કોઈ મ્હોડેથી બોલશે તેને કડક શિક્ષા કરવામાં આવશે. નદી આસ્તે આસ્તે પાણીમાં અવાજ થવા નહિ દેતાં પાર ઠરવી અને જેનામાં હિમ્મત હોય તેણેજ માત્ર પર્વત ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવો. જે સાથી પહેલો ઉપર જશે અને નીચેનાઓને ચઢવા માટે દોરી બાંધશે તેને પાંચસો મોહાર બક્ષિસ આપવામાં આવશે.” આ પ્રમાણે હુકમ કરી દુલીન અને હાકિમસિંહ સૈની આગળ થયા અને તેમની પછવાડે ગુપ્તગુપ્ત આખું સૈન્ય નદી ઉતરી ગયું. દુલીને કેટલાક માણસોને મોકલી નદીમાંથી શેવાળ મંગાવ્યો અને તે ચઢવાની જગ્યાની નીચે પાથરી દીધો. કારણ કે ઉપર ચઢનાર કદાપિ નીચે પડી બંધ તો તેને વાગે નહિ. આવી રીતે વ્યવસ્થા કરી તેણે ચુનંદા માણસોને ચઢવાનો હુકમ કર્યો.

બક્ષિસ મેળવવાની લાલચે તથા દુલીનના પ્રિયપાત્ર થવાય એવી ઇચ્છાએ ઘણા સિપાહીઓ ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એકના

ખલાપર બીજો, બીજાના ખલાપર ત્રીજો-એમ ચાર પાંચ માણસો એકબીજાના ઉપર ચઢીને ઉપર જવા લાગ્યા. ચઢતાં ચઢતાં એ પગો ખરાબર ચોક્કસ રીતે મૂકાય એટલી જગ્યા મળતાંજ તે માણસ ત્યાં ઉભો રહેતો અને તેના ઉપર બીજા ત્રણ ચાર માણસો ચઢી જતા. આવી રીતે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં કોઇ કોઇ માણસો નીચે શેવાળમાં પછુ આવીને પડતા હતા છતાં કોઇના મોઢામાંથી ચૂં કે ચાં શબ્દ નીકળતો નહોતો અને પાછા ફરીથી ચઢવા માંડતા હતા. આ વખતે દુલીનના અંતઃકરણની સ્થિતિ કેવી હશે તેની નો તેને એકલાનેજ ખબર. આટલો આટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં કોઇ દોરડું બાંધીને આવે છે કે બધી મહેનત નકામી થઇ પડે છે, તેની તેને વધારે ચિંતા થતી હતી. દુલીન આવી રીતે ચિંતાચરત બની વિચાર કરતો હતો એટલામાં એક માણસ આવીને બોલ્યો, “હુજૂર, હાકિમસિંહે ઉપર જઇને દોરડું બાંધ્યું છે!” એટલા શબ્દો સાંભળતાંજ દુલીનને પારાવાર આનંદ થયો. દુલીને તરતજ નીચે આવેલા દોરડાને એક ઝાડનાં થડ સાથે બાંધ્યું અને માણસોને ઉપર ચઢવનો હુકમ કર્યો. લગભગ બાર વાગ્યાના સુમારે દુલીન બધા સિપાહી સાથે ઠિલા ઉપર ચઢી ગયો. ઉપર જતાંજ તેને જણાઇ આવ્યું કે, કિલ્લાના દરવાજાની બાજુએ આપણા સિપાહીઓ હલ્લો કરવાની જોડી તૈયારીઓ કરે છે તેથી દંડવરે પોતાનું બધું સૈન્ય તે બાજુએજ ગોઠવ્યું છે અને પછવાડેની બાજુએ પહારો પણ રાખ્યો નથી. દુલીનને તો જેવું જોઈતું હતું તેવુંજ મળ્યું. દુલીને તેના સિપાહીઓને લશ્કરી પદ્ધતિસર ગોઠવી દીધા અને આસ્તે આસ્તે આગળ વધવા લાગ્યો. રાત્ર અંધારી હતી અને ધણી ગઇ હતી. દુલીનની છાવણીનાં માણસો નકામો હોહા કરે છે એમ જોઇ દંડવરના સૈન્યમાં સહજ શિથિલતા જણાવા લાગી હતી અને મોટા મોટા અધિકારીઓ તો તંબુઓમાં જઇને સૂઇ ગયા હતા. તોપખાનાના ગોલંદાએ તથા બીજા સિપાહીઓ પણ કંટાળીને ઝોકાં ખાતા હતા. આ વખતે દુલીન દૂર હોવાને લીધે તે તો એમજ ધારતો હતો કે દરવાજા-પરના માણસો તો સાવધજ હશે! દુલીને જ્યંતીગિરિના એક ઉંચા ઝાડપર ચડી દુરથીનદ્વારા કિલ્લામાંનું એક ઠેકાણું જોયું હતું અને તેજ રેવાએ કિલ્લાપર અને તોપખાનાપર મારો કરી શકાય તેમ તેણે પોતાનું તોપખાનું ગોઠવી રાખ્યું હતું. કિલ્લાનો દરવાજો અને દુરથીનમાંથી જોયેલું ઠેકાણું, તે બન્નેની વચ્ચે દુલીનને પોતાના સિપા-

હીએ! લઇ જવાના હતા. તે ઠેકાણે પહોંચવાને માટે વધારે અડચણ નહોતી. માત્ર વચ્ચે એક પહારો આવતો હતો અને તેનેજ વટાવી જવાની જરૂર હતી. તરતજ તેણે પોતાના સૈન્યની બે ટુકડીઓ કરી તથા પહારાની જગ્યા વચમાં લઇ ઘણે દૂરથી બન્ને બાજુએ ચાલવા માંડ્યું, તોપણ પહારો ઠરવાવાળાઓનું તે બાજુએ ધ્યાન ખેંચાય છે એમ જોતાંજ હાકિમસિંહ એકલોજ રૂવાબમાં ને રૂવાબમાં પહારાવાળાઓ પાસે ગયો અને તેઓ કાંઈ પૂછે તે પહેલાંજ તેણે દમમાં કહ્યું:—“ પહેરા પર કોણ છે? બરાબર સાવધ રહો. રહવારે બીજાઓ તમને છોડાવવા આવે ત્યાં સૂધી અહીંથી બિલકુલ હાલતા ચાલતા નહિ!” હાકિમસિંહનો હુકમ સાંભળતાંજ પહારાવાળાઓ આંખો ચોળતા ઉઠ્યા અને “ જી હુકમ સરકાર ” એમ કહેતા પહારો ભરવા લાગ્યા. તેઓએ તો ધાર્યું કે આ કોઈ આપણો અધિકારી છે. આવી રીતે પહારો પસાર કર્યા પછી દુલીને ઈચ્છિત સ્થળે આવતાંજ દારૂથી ભરેલા ત્રણ બાણો આકાશની અંદર છોડ્યાં. ત્રણે બાણો આકાશમાં જતાંજ ફૂટ્યા અને તેના અવાજ સાથેજ અત્યાર સૂધી શાંત રીતે પડી રહેલાં દુલીનનાં યાત્રિક તોપખાનાંએ બન્ને જગ્યાએ ભયંકર મારો શરૂ કર્યો. બન્ને દરવાજાના મુખ પર તથા દુલીન પોતાના માણસોને લઈને ઉભો હતો તેની પછવાડેના ભાગ પર શેલ નામના ગોળાઓ આવીને પડવા લાગ્યા. થોડા વખતમાંજ આખો કિલ્લો ઠંપાયમાન થઇ ગયો અને આવો અચાનક મારો થયેલો જોઈ દંડવરના સિપાહીઓ મરી ગયા અને તોપખાનું બંધ પડી ગયું. દંડવરનું તોપખાનું બંધ થયેલું જોતાં દુલીનનું સૈન્ય ગુપ્ત સન્દેશ પ્રમાણે નંદસિંહના હુકમની વાટ નહિ જોતાં ઠેક કિલ્લાના દરવાજા સૂધી આવીને ઉભું રહ્યું. આ બાજુ દુલીને પણ સંધી સાંધીને બીજા બાજુ આકાશમાં છોડ્યો અને દરવાજા પર મારો કરવાનું બંધ કરવાની સૂચના આપી અને પોતાની સાથેના સિપાહીઓને ફેડતા લઇ જઇ એકદમ બન્ને દરવાજાઓ થોડા રક્તપાતની અંદર ખુદા કરી દીધા. દરવાજા ખુલ્લા થતાંજ દુલીનના હજારો સિપાહીઓ કિલ્લામાં દાખલ થયા અને ‘ મહારાજા રણજીતસિંહડી જય ’ ‘ દુલીન સાહેબડી જય ’ એમ જયઘોષ કરવા લાગ્યા. લશ્કર અંદર દાખલ થતાંજ કોઈપણ જાતની લૂંટ કિંવા ટંટોબખેડો નહિ કરવાનો દુલીને હુકમ ફરમાવ્યો અને હાકિમસિંહને શાંતિસૂચક નિશાન સાથે દંડવર પાસે મોકલી દીધો.

અલેવ ગણાતા કિલ્લાપર એક હજાર વીર પુરુષો લઈને દુલીન આવ્યો. અને કિલ્લાના દરવાજા ખુલ્લા કરી તેણે પોતાનું આખું સૈન્ય અંદર લીધું, એ વાતની ખબર દંડવરસિંહને પડતાંજ તે ગાંઠો બની ગયો. પહારાવાળાઓ ઉપર તેને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો તથા મ્હોટા મ્હોટા અધિકારીઓને જેમ આવે તેમ ગાળો દેવા લાગ્યો. જે અભિમાનથી કિલ્લો નહિજ આપું એમ કહેવરાવ્યું હતું, તેજ અભિમાન દુલીને આવી રીતે ગાળી નાખેલું જોઈને વૃદ્ધ માનાપમાનની ભાવનાથી સંતાપી જઈ પોતાનાજ હોઠો કરડવા લાગ્યો. તેણે એકદમ પોતાના સૈન્યને એકઠા થવાનો અને દુલીનપર હલ્લો કરવાનો હુકમ કરમાવ્યો; પરંતુ તોપખાનાના સખત મારાને લીધે તેના સૈન્યનો એક પણ માણસ આગળ આવ્યો નહિ. આવી સ્થિતિ જોઈ દંડવર ક્રોધથી અને નિરાશાથી વિવેકશૂન્ય બની ગયો. એટલામાં હાકિમસિંહ તેની સામે આવીને ઉભો રહ્યો. તેણે દંડવરને સલામ કરી દુલીનનો પત્ર તેના હાથમાં આપ્યો. પત્ર વાંચતાંજ દંડવર હાકિમસિંહ ઉપર અગ્નિની માફક લાલ ડોળાઓ કરી જોવા લાગ્યો. તેની તો દુલીનના પહેલાં હાકિમસિંહનેજ ખાઈ જવાની ઇચ્છા હતી; પરંતુ હાકિમસિંહના વિનય અને મધુર ભાષણથી તે દંડોગાર થઈ ગયો. તેણે કંપતા હાથે દુલીનનો પત્ર ઉઘાડ્યો અને મશાલનાં અજવાળાએ તે વાંચવા માંડ્યો:—

“ મહારાજ શ્રી દંડવરસિંહ બહાદુર,

“ કિલ્લાની અંદર આવી રીતે મેં પ્રવેશ કર્યો તે જોઈ આપને મારા ઉપર ઘણોજ ગુસ્સો ચડ્યો હશે; પરંતુ તેમાં મારો કાંઈ પણ દોષ નથી, એ વાત ધ્યાનમાં લાવી મને ક્ષમા કરશો. જેવા આપ દરબારના નોકર છો, તેવોજ હું પણ દરબારનો નોકર છું. આપણા બન્નેના સિપાહીઓ મહારાજ રણજીતસિંહના સિપાહીઓ છે. અત્યાર સૂધી જે રક્તપાત થયો તે ભલે; પરંતુ હવે પછી એક પણ રક્તનું ઝિંદુ પડશે તો તેને માટે તમે જોખમદાર છો એ વાત ધ્યાનમાં રાખશો. અંદર અંદર મારામારી કરી મહારાજનું સૈન્યબળ ઓછું કરવામાં કાંઈ ફાયદો નથી. હું મારા પોતાના માટે કિલ્લો તાળામાં લેવા ઇચ્છતો નથી, પણ રાજાજાને લીધેજ તેમ કરું છું. હુકમનો અનાદર કરી દરબારની બેઅદબી કરવી એ અનુચિત છે, તે વિષે આપના જેવા વયોવૃદ્ધ અને અનુભવી

ગૃહસ્થને કહેવાની જરૂર નથી. આપનો માનમરતબો કાયમ રહે એવી મારી ઠગ્યા છે અને તેટલા માટેજ મને આવી રીતે વર્તવું પડ્યું છે. જે યોગ્ય લાગી છે તે સૂચનાઓ આપને આપી છે. દરબારના દુર્દેવને લીધે આપ તે માન્ય નહિ કરશો તો ઇશ્વર મને જેવી ખુદ્દિ આપશે તેવી રીતે વર્તીશ.”

પત્ર વાંચી રહેતાંજ દંડવરસિંહનો ક્રોધ શાંત થઈ ગયો અને દુલીનનું સાહસ તથા તેનાં શૌર્યનો વિચાર કર્યા પછી તેની સાથે શત્રુતા રાખવા કરતાં મિત્રતા રાખવીજ વધારે શ્રેયઃસ્કર છે એમ તેને જણાયું. જેણે થોડા વખતમાંજ પોતાનો યુદ્ધ ચમત્કાર બતાવી કિલ્લાની અંદર પ્રવેશ કર્યો તેની સાથે દહડીને જય મળે તો ઠીક નહિ તો પછી જગતમાં મોડાડું બતાવવાનું પણ નહિ રહે એવો વિચાર કરી દુલીન જ્યાં સૂધી સ્નેહ બતાવે છે, તે સ્થિતિમાંજ કિલ્લો છોડી બહાર નીકળવું વધારે સાફ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. થોડા વખત વિચાર કરવાનો ડાળ કરી આખરે તેણે દુલીનની મુલાકાત લેવાનું નક્કી કર્યું અને તે પ્રમાણે હાકિમસિંહને કહી પોતાની સાથે થોડાં માણસો લઈ તે દુલીનને મળવા ગયો. દુલીને ઘણાજ આનંદપૂર્વક સત્કાર કરી તેને માન આપ્યું અને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. દુલીનનો આગ્રહ તથા વિવેક જોઈ તે ઘણા હર્ષ પામ્યો અને ખુશી દિલથી દુલીનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. એટલામાં એક સ્વારે આવીને દુલીનને ઠહું કે, “દરવાજા બહાર લાહોરથી એક સ્વાર આવ્યો છે અને તે દંડવરસિંહ બહાદૂરના નામનો પત્ર લાવ્યો છે.” દુલીને તરતજ તેને પોતાની પાસે લાવવાના હુકમ કર્યો. હુકમ પ્રમાણે તે સ્વાર જ્યારે દુલીન અને દંડવરની સામે આવીને ઉભો રહ્યો ત્યારે બન્નેની આંતરી થઈ ગઈ કે તે લાહોરથી ઘણાજ જલ્દી આવ્યો હોવો જોઈએ. બની શકે તેટલી ઝડપથી કાંઝા પહોંચવાનું તેને મહારાજા તરફનું ફરમાન હતું. દુલીને જ્યારે લાહોર છોડ્યું ત્યાર પછી સાત આઠ દિવસે ફકીરજી તથા રણજીતસિંહના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, દંડવરને જ્યારે કિલ્લાની સરહદારી આપી હતી ત્યારે તેને કોઈના પણ વાખામાં કિલ્લો નહિ આપવાનો ખાનગી હુકમ કર્યો હતો. અર્થાત્ તે કાંઈ દુલીનને કિલ્લો સોંપશે નહિ, અને દુલીન કાંઈ નિરાંતે બેસશે નહિ! અર્થાત્ બન્ને જણાઓ દહડવાને તૈયાર થઈ જશે, એમ વિચાર કરી ફકીરજીએ કિલ્લો દુલીનને સોંપી દેવાનો હુકમ લખી તેપર મહારાજાની મહાર મારી એક માણસને એકઠમ મોઠલી લીધો. પરંતુ અહિંયા તો

મહારાજનો હુકમ આવે તે પહેલાંજ દુલીને હુકમના અમલની બખવણી કરી હતી. સ્વારે આપેલો પત્ર વાંચ્યા પછી દંડવરે દુલીનને કહ્યું:— “આપના કબજામાં કિલ્લો આપવાનો પત્ર મહારાજ તરફથી આવ્યો છે. રાજાજ્ઞાને હું માથે ચઢાડવું છું. પત્ર વખતસરજ આવી પહેાંચ્યો એ મહારાજનો ઉપકાર માનજો, નહિ તો આપ જો કે બળાટકારથી કિલ્લાની અંદર દાખલ થયા છો. તોપણ મેં આપને યુદ્ધની અંદર પરાભૂત કર્યા સિવાય છોડ્યા ન હોત. કદાચિત કિલ્લામાંથી મને બહાર પડવું પડ્યું હોત તોપણ બીજું સૈન્ય એકઠું કરીને પણ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલીને બેસત; પરંતુ તેવો પ્રસંગ આવવા પહેલાંજ મહારાજનો પત્ર આવ્યો એ ઘણું સારું થયું. હવે આપ મને ખુશીથી રજા આપો અને કિલ્લાની સરહારી સંભાળી દ્યો.”

પોતાના ભાષણની અંદર દંડવરે જે કટાક્ષભર્યા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા, તેવાજ શબ્દો સંભળાવવાનું દુલીનના મનમાં પણ આવ્યું. તેણે કહ્યું:— “ત્યારે તો આ પત્ર બે ચાર દિવસ મોડો આવ્યો હોત તો ઠીક થાત. કારણ કે તેથી આપની દુર્ગરક્ષણ પદ્ધતિ મારા જોવામાં આવી હોત; પરંતુ મારું હૃદય કે આપના જેવા વૃદ્ધ યોદ્ધા પાસેથી અવરોધ અને યુદ્ધકળા વિષે હું કંઈ પણ જાણી શક્યો નહિ ! ”

દુલીનના શબ્દો સાંભળતાંજ ઉભયપક્ષના જે જે અધિકારીઓ ત્યાં હાજર હતા, તેઓ હસી પડ્યા. દુલીનના શબ્દો તથા બીજાઓનું હસવું તે સહન કરી શક્યો નહિ; પરંતુ ઠરે શું? તે નાઇલાજ હતા. મનમાં ને મનમાં બીજીને ચૂપ થઇ ગયો. દંડવરનો તે વખતનો ચહેરો જોઈને દુલીનના મનમાં આવ્યા વૃદ્ધ માણસનું મન દુખવ્યું તે માટે સંતાપ થયો. દંડવર વૃદ્ધ હતો—પરાભૂત થયેલો હતો અને વળી મહારાજ તરફથી કિલ્લો છોડી દેવાનો તેને હુકમ હતો તેથી તેવી સ્થિતિમાં તેના મનને દુખાવવું એ ઘણુંજ અનુચિત કર્મ છે, એમ દુલીનને જણાયું. તેણે અનુતાપદર્શાવતાં કહ્યું:— “દંડવરસિંહ, મને ક્ષમા કરજો. મારાથી બોલવામાં ભૂલ થઇ ગઇ છે. આપ સુસ અને અનુભવી છો. ઘણીખરી વખત પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પણ માણસથી કામ થઇ જાય છે, એમ આપ જાણો છો. મારા તરફથી પણ બોલવામાં કંઈક ચૂક થઇ ગયેલી છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આપનું અપમાન કરી મન દુખાવવું એવી મારી ઇચ્છા નહોતી અને છે પણ નહિ. માટે હું આપની પાસે ક્ષમા માંગું છું. હું યુવાન છું, આપ વૃદ્ધ છો, તેથી, આપની

પાસે ક્ષમાને પાત્ર છું. મેં એમ સાંભળ્યું છે કે આપ ધણાજ ઉદાર અને ક્યાજી અંતઃકરણના હો અને તેથી મારા સખ્તો વીસરી જશે એમ હું આશા રાખું છું.”

દુલીને પોતાના ખરા અંતઃકરણથી ક્ષમા માગી છે એ સમજતાં તે વૃદ્ધ અને અનુભવીને ઘણો વખત લાગ્યો નહિ. જયમહનું થેન દુલીનની આંખોમાં જરા પણ દેખાતું નથી અને તે આપણી સાથે વિવેક અને ન્યાયની રીતે વર્તે છે એમ તેને જણાયું. દુલીનના સ્વાભાવિક મધુર બાષ્પથીજ તેનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. તેણે “ તમારા બોલવાથી મને ગુસ્સો નહડયો નથી ” એમ કહી દુલીનનો અનુતાપ દૂર કરવાનો અશ મનથી પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. થોડા વખતમાંજ બન્ને જણાએ એકબીજાના મિત્ર બની ગયા અને સૂર્યોદય થયો ત્યાં સૂધી અહિં તહિંનાં મપ્પાં મારતા બેઠા. સૂર્યોદય થયા પછી હંડવર દુલીનને કિલ્લાના મુખ્ય દરબારગૃહમાં લઈ ગયો અને કિલ્લો તેના સ્વાધીનમાં આપી પોતાના સૈન્ય સાથે દુલીનની રજા લઈ બહાર જવા લાગ્યો; પરંતુ દુલીને તેને જો દિવસે જવા દીધો નહિ. પાંચ છ દિવસ પોતાનું આતિથ્ય સ્વીકારી તેમણે કિલ્લામાં રહેવું એવો દુલીને ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ હંડવર એકનો બે થયો નહિ. આખરે મહામહેનતે તે એક દિવસ ત્યાં રહેવાને કબૂલ થયો. દુલીને તે દિવસ ઉત્સવ તરીકે પાળ્યો. હંડવર તથા તેના સૈન્યને મિજબાની આપી ઘણુંજ માન આપ્યું તથા જખમી થયેલાઓને ચોથા ઔષધોપચાર કરી તેમને પણ આનંદના ભાગીદાર બનાવ્યા. દુલીનનો સરળ સ્વભાવ તથા ઉદાર વર્તણૂક જોઈ ઘણાખરા સિપાહીઓ હંડવર સાથે નહિ જતાં દુલીન પાસેજ નોકરીએ રહ્યા. હંડવરે કિલ્લાનાં દરેક મર્મસ્થાનો ઘણી ખુશીથી દુલીનને બતાવ્યાં અને કોટકાંઠા વિષે જે જે કાંઈ મહત્વની વાતો હતી તે બધી તેને સમજાવી. બીજા દિવસે હંડવર ત્યાંથી જવા નીકળ્યો. દુલીન તેને વળાવા માટે કિલ્લાની બહાર આવ્યો. લગભગ બે ત્રણ માઈલ સૂધી તેને પહોંચાડયા પછી બન્ને સરદારો એકબીજાની આજ્ઞા લઈ પ્રેમભાવ દર્શાવી સેટી પડ્યા. હંડવર દુલીનને શુભાશિર્વાદ આપી પોતાના સૈન્ય સાથે આલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

અધિકાર.

જે દિવસે, લગભગ પરાઈએ હંડવરને લાહોરથી મહારાજ તરફને પત્ર મળ્યો, તેજ દિવસે બપોરે લાહોરથી એક બીજા સ્વાર આવ્યો અને તેણે દુલીનને તથા હંડવરને રાજા ધ્યાનસિંહ તરફના જૂદા જૂદા પત્રો આપ્યા. વળી તેજ દિવસે રહાંજે લગભગ અંધારૂં થવા વખતે એક સ્વાર કિલ્લામાં દાખલ થયો અને તેણે ચાંદખાં તરફનો પત્ર દુલીનના હાથમાં મૂક્યો. તે દિવસે હંડવર દુલીનના પરાણ તરીકે કિલ્લામાં રોકાયો હતો, તે વાંચકોને યાદ હશે. વળી વાંચકોને એવી પણ જાણાસા થઈ હશે કે ધ્યાનસિંહે દુલીનને તથા હંડવરને શું લખ્યું હશે? પરંતુ આપણે ધ્યાનસિંહનો પત્ર વાંચી જોવાની જરૂર નથી. માત્ર ચાંદખાંનો પત્ર ઘણોજ વિસ્તૃત હતો, માટે અમે તેમાંના કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓજ અહિં આપીએ છીએ:—

“હું ધારૂં છું કે, આપ જે દિવસે લાહોર છોડી ગયા, તે દિવસ અહિંના લોકો કદી પણ વીસરી જશે નહિ. નેજામય સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ જતાં જેમ પ્રકાશ ઓછો થતો જાય છે, તેમ હુજૂરે લાહોરે છોડ્યું તે વખતે આખા લાહોરમાં ઔદાસિન્ય પ્રસરી રહ્યું હતું. આપને વિદાય આપતી વખતે મહારાજ તથા બીજા લોકોના ચહેરા પર દિલગીરીની કેવી છટા છવાઈ રહી હતી તે તો આપે પ્રત્યક્ષ જોઈ છે. તે દિવસે દરબારમાં ખિલકુલ કામકાજ થયું નહોતું, એ કહેવાની કાંઈ વધારે જરૂર નથી.

“કાલનિયમાનુસારે એક બે દિવસમાં આ ઉદાસિનતા ઓછી થવા લાગી અને આપણી વિરૂદ્ધ પક્ષના જે જે લોકો હતા તેઓએ વખત મળે તેવી રીતે મહારાજના કાન જાંબેરવા માંડ્યા. હજી સૂધી તેઓના પ્રયત્નો ચાલુ છે અને તે હમેશાં ચાલુ રહેશે. તોપણ આપણે ડરવાનું કારણ નથી. કારણ કે મહારાજ મજબૂત મનના છે. કોઈના બોલવા તરફ એકાંચ બ્યાન આપે તેવા નથી. જે વખતે આપની નિંદા શરૂ થાય છે ત્યારે કોઈ વખત હસીને તો કોઈ વખત ગુસ્સાથી બંધ પાડી દે છે. મહારાજમાં માણસની પરીક્ષા કરવાની જુદી સારી છે. આપને તેમણે બરાબર જાણખ્યા છે. આપના વિષે તેમના મનમાં જે આદર ઉત્પન્ન થયો છે, તે હવે ગમે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ

જશે નહિ એમ જણાય છે. વળી બીજું જાણવા જેવું તો એ છે કે, એક તરફથી આપની વિરૂદ્ધતા શબ્દો મહારાજના ઠાનપર આવીને પડતા હતા ત્યારે બીજી તરફથી આપની પ્રશંસાના ઉદ્ગારો આવતા હતા અને હજી સૂધી આવ્યાજ કરે છે. આપનું સૈન્ય રસ્તાની અંદર પ્રજાને ખિલકુલ હેરાન નહિ કરતાં વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલ્યું છે અને કોઇને જરા પણ ત્રાસ પડ્યો નથી એવી મહારાજને ખાતરી મળી છે. આપના સૈન્યને: રૂવાળ, ઠવાયત અને પદ્ધતિ બેઠને જ્યાં ત્યાં હુજૂર માટે ભીતિ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી જાય છે, એવા સમાચાર અહિં આવ્યા છે. રસ્તે જતાં અનેક ગામો, ખેતરો, વાડીઓ વગેરેમાંથી આપનું સૈન્ય પસાર થયું; પરંતુ કોઇને હેરાનગતી પહોંચે તેવો જરા પણ ઉપદ્રવ કીધો નહિ એ વાતને આ પ્રાંતની અંદર ઘણીજ આશ્ચર્યજનક માનવામાં આવે છે અને તે માટે હુજૂરની જ્યાં ત્યાં વાહવાહ બોલાય છે. વિશેષતઃ જે રસ્તેથી સૈન્ય જાય તે રસ્તાની આબુખાબુનાં ખેતરોમાં નુકસાન થાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ હજૂરે તે વખતે ખેતરોના માલે-કોને બોલાવીને તેઓને થયેલાં નુકસાન માટે થોડીઘણી રકમ આપી, તે વાત સાંભળીને તો મહારાજ પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા છે !

“કોટકાંચા તરફથી આવેલા એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે ઉપરોક્ત વાત બર હરખારની અંદર જ્યારે વિદિત કીધી ત્યારે મહારાજ ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને રાજા ધ્યાનસિંહને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:—“રાજાજી, દુલીન સાહેબ ઘણાજ કાર્યદક્ષ તથા સમ્યચિત્ર દેખાય છે. ખુદ મારી પોતાની હાજરી હોય તોપણ જે સૈન્ય ઉચ્છ્રંખલતા દેખાડયા વિના રહેતું નથી, તેજ સૈન્ય દુલીન સાહેબને! હુકમ સાંભળી ગુપચુપ તાબે થઈ જાય છે! આ ઉપરથી તેઓ ઘણાજ કતૃત્વવાન પુરૂષ જણાય છે અને કોટકાંચાની સુબેદારી યોગ્ય માણસનેજ આપવામાં આવી છે એવી મારી ખાતરી થાય છે!” મહારાજના શબ્દો સાંભળી વિરૂદ્ધ પક્ષ એકદમ ચુપ થઈ ગયો, પરંતુ હુજૂરના પક્ષના માણસોને જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન હું કરી શકું તેમ નથી. વળી થોડા દિવસ પછી હજૂરપર આવી પડેલી આપત્તિની ખબર આવી. ત્યાર પછી ખુદ હજૂરનો પત્ર પણ અહિં આવી પહોંચ્યો. તે ઉપરથી વિરૂદ્ધ પક્ષે વસ્તુસ્થિતિનો જુદોજ અર્થ કરવા માંડ્યો. હજૂરના ઉપર કોઈપણ જાતની આપત્તિ આવી નથી, માત્ર કેટલાક સારા સારા માણસોનાં નામ કલંકિત કરી પોતાની આત્મ-પ્રશ્તિ વધારવાનો આ તો પ્રયત્ન છે, એમ મન માને તેવી રીતે મહારાજ

રાજાના કાન લાંબેરવા માંડ્યા; પરંતુ મહારાજાએ ને વિષે તેઓને બિલકુલ જવાબ આપ્યો નહિ. હું તો ધાડું છું કે, હુજૂરે મોકલાવેલી હકીકતજ મહારાજાને ખરી લાગે છે અને તેથીજ તેમણે મૌન રહેવું ઉચિત ધાર્યું છે.

“આપ જેમ જેમ કાંઝાની નજીક પહોંચતા ગયા તેમ તેમ અહિં અફવાઓ ઉડવા લાગી કે, ગમે તેમ થાય તો પણ દાંડવર કાંઈ હુજૂરના સ્વાધિનમાં કિલ્લો કરશે નહિ. હુજૂર ગમે તેટલા ભગીરથ પ્રયત્ને કરશે પણ તેમાં અપયશ સિવાય બીજું કાંઈ નહિ મળે. આખરે હતકર્મ થઈ પાછા ફરવું પડશે અને તેવી સ્થિતિમાં હુજૂરને અહિં દરબારમાં આવી જે જવાબ આપવો પડશે તે જોવાની મજા પડશે, વગેરે ઘણી જાતની અફવાઓ તેઓ ઉડાવ્યા કરે છે તથા મહારાજાને સંભળાવ્યા કરે છે; પરંતુ જે થયું છે તે એક રીતે જોતાં ઠીકજ થયું છે. કારણ કે, તેથી મહારાજામાં એક પ્રકારની જાગૃતિ આવી છે. દાંડવરસિંહને તેમણે આપેલો હુકમ તેમને યાદ આવ્યો છે અને તે હુકમ રદ કરવાની સૂચના તેમણે ફકીરજીને કરી છે. હું ધાડું છું કે, મારો પત્ર પહોંચ્યા પહેલાંજ રાજદૂત આપની પાસે આવી પહોંચશે. બીજું જણાવવાનું કે, આપના રસ્તામાં ખરી રીતે જોતાં વિઘ્નરૂપ-કંટકરૂપ ધ્યાનસિંહનો બાઈ ગુલાબસિંહ છે. મહારાજા તે હકીકત જાણી ગયા છે અને તે માટે બહોળસ્ત કરવાની તેમણે જુદીજ યોજના તૈયાર કરી છે. ગુલાબસિંહ પોતાના હુકમને પણ અમાન્ય કરી હુજૂરને નકામો હેરાન કરશે એમ મહારાજા જાણતા હોવાથી તેમણે રાજા ધ્યાનસિંહને કહ્યું કે:—“રાજાજી, ઘણે લાંબો વખત થયો તમારી જાગીરપર હું આવ્યો નથી, માટે આવતી કાલેજ તમારા મહેમાન તરીકે તમારે ગામ આવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે માટે જેમ બને તેમ જલદી બધી જાતની તૈયારી કરજો. હું મારી સાથે માડું ખાસ સૈન્ય પણ લેનાર છું.” મહારાજાની આજ્ઞા સાંભળતાંજ ધ્યાનસિંહ ચકિત થઈ ગયો અને તેના ચહેરાપર સહજ ચિંતાની છાયા દેખાવા લાગી. તે છાયામાં ભીંતનો અંશ નહોતો એમ કાંઈ નહોતું; પરંતુ જેઓની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ હતી તેઓજ તે જાણી શક્યા હતા. રાજા ધ્યાનસિંહે નમ્રતાથી મહારાજાને કહ્યું:—“જેવી મહારાજાની આજ્ઞા—પરંતુ—તે તરફ ગરમી બહુ પડે છે....” રાજા ધ્યાનસિંહ બીજું કાંઈ આગળ બોલવા જતો હતો એટલામાં મહારાજાજ વચ્ચે નિશ્ચયાત્મક સ્વરે બોલી ઉઠ્યા:—“તમે વચમાં બીજી બાબતો કે

સખખો જણાવશે નહિ. કાલે અહિંથી મુકામ ઉઠાવવો જોઈએ. હું જાણું છું કે હાલમાં ગરમી ઘણીજ સખત પડે છે અને રસ્તો પણ ઘણો દૂર છે; પરંતુ તમારી જાગીરની જગ્યા તો ઘણીજ ઠંડી અને આરોગ્ય-દાયક છે. ચાર પાંચ દિવસ ત્યાં રહેશું તો પ્રકૃતિ સુધરી જશે. તમે હમણાંજ સેનાપતિ કોર્ટની સાહેબ તથા ખુશાલસિંહને સ્વારીની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરો. ઉન્હાળાના દિવસો છે માટે જોઈએ તો આપણે પરાંદિયે ત્રણ ચાર વાગે કુચ કરવી શરૂ કરશું!”

મહારાજની આજ્ઞા મળતાં તરતજ ધ્યાનસિંહ ઉભો થયો અને ‘જો હુકમ’ કહી દરબારગૃહની બહાર ગયો. વળી તેજ વખતે ધ્યાનસિંહે સંકેતકર્યા મુજબ કેટલાક સરદારો પણ દરબારમાંથી ઉઠીને બહાર ગયા. તેઓ બહાર ગયા કે તરતજ મહારાજ કોઠાયુક્ત નિરસ્કારમિશ્રિત દૃષ્ટિ તેઓ તરફ ફેંકી દરબારનું બીજું કામ જોવા લાગ્યા. મહારાજનો પોતાના સ્વભાવ ઉપર અદ્ભૂત કાબુ હતો. ધ્યાનસિંહ ઉપર તેઓ જો કે ગુસ્સે થઈ ગયા હતા, તોપણ દરબારનું બીજું બધું કામ તેમણે ઘણાજ શાંત અને નિર્વિકાર મને કર્યું.

“હુજૂર! મારી દૃષ્ટિ ઘણીજ તીવ્ર છે, એવું મને અભિ-માન નથી, તોપણ આ વખતે મારા ધ્યાનમાં તરતજ આવી ગયું કે, મહારાજ તેને ત્યાં નહિ આવે તેવી તે ખટપટ કરે છે. તે હવે કેવા યુક્તિઓ લડાવે છે, તે તરફજ મારું ધ્યાન હતું. ઘણાખરા એમ માનવા હતા કે, મહારાજને તેડી જવાની તે તૈયારી કરે છે અને તેવાજ અર્થની દરબારમાં સહજ ચર્ચા પણ થઈ હતી. તે વખતે મારા વિચારો કેવા છે, તે મારે દરબારમાં જણાવવું એવી મને ઇચ્છા થઈ; પરંતુ દરબારમાં નહિ બોલવાની હુજૂરની આજ્ઞા હોવાને લીધે હું ગુપચુપ બેસી રહ્યા. ઘણા વખતે ધ્યાનસિંહ પાછો દરબારની અંદર આવ્યો અને પોતાની જગ્યાએ જઈને બેઠો. થોડા વખત પછી બાર સરદારો આવ્યા અને બધી જાતની તૈયારીઓ હોવાનું તેમણે ધ્યાનસિંહને કહ્યું. તરતજ ધ્યાનસિંહ ઉઠીને ઉભો થયો અને મહારાજની આગળ અત્યંત વિનિત ભાવે ઉભો રહ્યો. આવી રીતે લીનવાધી તે પહેલાં કોઈ દિવસ ઉભો રહ્યો નહોતો. તે બે હાથ જોડીને બોલ્યો;—“મહારાજ, હું આપનો હાસાનું-દાસ છું. આપની કૃપાથીજ હું રંઠનો રાય થયો છું. આપના આ સેવકને કિંવા ભાઈઓને આપે જે જાગીર દીધી છે, તે જગ્યા મહારાજના પગથી પુ નિત થશે, એને આ સેવક પોતાનું મહત્ત્વાગ્ય માને છે; પરંતુ

મારા જેવા ગરીબની કંપડી સૂધી આવવામાં મહારાજને કાંઈ જોછો અર્થ લાગે એમ છે? મહારાજ સફરે નીકળ્યા એટલે ઘણોજ અર્થ થાય છે, એ હું જાણું છું. માટે તેવો અનાવશ્યક અર્થ ન થાય તેવી મારી ઇચ્છા છે. ઇશ્વર કૃપાએ તે જાગીરની ઉત્પન્ન ઘણી સારી આવી છે. મહારાજ જાગીરપર આવે ત્યારે જે નજરાણું આપવાનો મારો વિચાર હતો, તે નજરાણું અહિં આપવાનો મારો વિચાર છે. મહારાજની ઇચ્છા હોય તો હું હમણાંજ મહારાજના પગ આગળ નવ લાખ રૂપિયા લાવીને હાજર કરું છું.”

“મહારાજ ધ્યાનસિંહને શું જવાબ આપે છે, તે તરફ ઘડાનું ધ્યાન દોર્યું. મહારાજ થોડો વખત વિચારમાં પડી ગયા પછી કાંઈક ઉત્તર આપવાનો નિશ્ચય કરે છે એટલામાં ધ્યાનસિંહનાં માથુસો દરબારમાં આવી પહોંચ્યા અને મહારાજની નજર સામે રૂપિયાના થાળ ઉપર થાળ મૂકવા માંડ્યા. નવ લાખ રૂપિયા એ કાંઈ જ્ઞાની સૂની રકમ નહોતી. એકેક હજાર રૂપિયાનો એક થાળ એમ નવસો થાળ મહારાજની નજર સામે મૂકાયેલા જોઈ સહજજ મહારાજ પ્રસન્ન થયા તોપણ ધ્યાનસિંહને તો તેમણે કાંઈ કહ્યું નહિ. વેણીરામ નામના ખ્યાનચીને તેમણે બોલાવ્યો અને બધા રૂપિયા ગણી લઈ તેને ખજાનામાં મૂકવાનો હુકમ કર્યો. વેણીરામના રૂપિયા લઈને જવા પછી મહારાજને વધારે ખુશ કરવા માટે ધ્યાનસિંહ બોલ્યો:—“મહારાજના અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર કર્નલ દુલીન બહાદુરને કોઈપણ જાતની હરકત નહિ કરતાં કિલ્લો સોંપવાનો પત્ર આજેજ હું ઇંડવરસિંહને મોકલાવું છું. વળી કિલ્લાનો અધિકાર મેળવવા માટે કાંઈ ત્રાસ પડ્યો હતો કે શું તે વિષેનો એક પત્ર દુલીન સાહેબને પણ લખું છું.” ધ્યાનસિંહના શબ્દો સાંભળી મહારાજ પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ ખુશ થયા અને કહ્યું:—“હા, તમે કહો છો તેજ પ્રમાણે દુલીન સાહેબને પત્ર લખો અને તેમાં લખજો કે, ખાસ રણજીતસિંહની છાવણી માટે કાંચા પ્રાંતમાં જે વધારે ઠંડી અને આરોગ્યદાયક જગ્યા હોય તે શોધી રાખજો. હાલમાં ગરમી સખત પડતી હોવાને લીધે લાહોર છોડી બહાર જવાની મારી ઇચ્છા નથી; તોપણ કયા પ્રસંગે લાહોર છોડી કાંચા જવું પડશે તે નક્કી તો થોડુંજ છે!” મહારાજની આજ્ઞા મુજબ ધ્યાનસિંહ દરબારમાંથી નીકળી ફક્તરખાનામાં ગયો અને એક કારકુનને પત્રો લખવાનું કહી પાછો દરબારની અંદર આવીને બેઠો. થોડા વખતમાંજ પત્રો તૈયાર થઈને આવ્યા અને

તેના પરધ્યાનસિંહિ મોહર મારી બન્ને પત્રો કોટકાંઝા તરફ સ્વાના કર્યા. હું ધાડું છું કે આપને મારો આ પત્ર મળશે તેની પહેલાં આપને તે પત્ર મળ્યો હશે અને તેના ભાવાર્થ આપ સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા હશે. તોપણ તે વિષે મારા કેવા વિચારો છે તે હું આપને જણાવું છું.

“મહારાજાએ એકાએક કોટકાંઝા જવાનો નિશ્ચય ધ્યાનસિંહને શા માટે જણાવ્યો? ધ્યાનસિંહ મહારાજાને નિશ્ચય જોઈ શા માટે ચિંતાતુર થયો? એકદમ નવ લાખ રૂપિયા તેણે શા માટે આપ્યા? તેટલાથી પણ મહારાજાને સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ થયેલા નહિ જોઈ તેણે કોટકાંઝા પત્રો મોકલવાવાનું શા માટે કહ્યું? વગેરે અનેક બાબતો કોટકાંઝાના હાલના સુબેદારને જણવાની ઘણીજ જરૂર છે. દંડવરસિંહ કોટકાંઝામાં હોય ચાન હોય એ બધું સરખુંજ છે. કારણ કે ત્યાંનો બધો કારભાર ધ્યાનસિંહના ભાઈ ગુલાબસિંહના તંત્રથીજ ચાલે છે અને તેણે સુવર્ણભૂમિ કાંઝાની ધૂળધાણી ઠરી નાંખી છે, એમ મહારાજા પહેલેથીજ જાણે છે. ગુલાબસિંહના જીવમથી લોકો ઠંટાળી ગયા છે અને પ્રજા દરિદ્રી થઈ જવાથી દરબારનું ઉમંગ પણ એવું થઈ ગયું છે. તે સ્થિતિ સુધારવા માટેજ મહારાજાએ આપની નિમજ્જુક ત્યાં ખાતે કરી છે. ગુલાબસિંહ પોતાના હાથમાં આવેલી આ સોનાનો ખાણ છોડવા ઠબૂલ નથી એવી ઉત્તરી વાત મહારાજાના કાનપર આવ્યા પછી મહારાજાને ગુસ્સો ચઢે તે તેમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. તેના લીધેજ મહારાજાએ ત્યાં આવવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. જો કે મહારાજાએ પોતાના જવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાવ્યો નથી, તોપણ ધ્યાનસિંહ તો તે પહેલેથીજ સમજી ગયો હતો. પહેલાં કોટકાંઝાનું જે નુકસાન કર્યું છે, તેના દંડ તરીકે ધ્યાનસિંહ એક વર્ષની ઉત્પન્ન જેટલી રકમ આપી; પરંતુ ણીજ દરબારી માણસોની આંખમાં ધૂળ નાખવા માટે તેણે તે રકમ નજરાણા તરીકે મહારાજાને આદર કીધી. મહારાજાએ જોયું કે, ખરો અપરાધી ધ્યાનસિંહ નહિ પણ ગુલાબસિંહ છે તેથી નવ લાખ રૂપિયા દંડ ઘણો થયો, એમ વિચાર કરી તેમણે તે રકમ ખજાનામાં રાખવાનો હુકમ કર્યો. જો કે મહારાજાનો કોપાગ્નિ આવી રીતે શાંત થયો, તોપણ તે પાછો ફરીથી લડકી ઉઠે નહિ તે માટે ધ્યાનસિંહ પત્રો મોકલવાનું શિવલ જલસિંચન કર્યું. ‘પત્રો મોકલવાનો’ ખરો અર્થ એમ હતો કે, કર્નલ ફૂલીન બહાદુર વગર હરકતે કાંઝા વાળામાં લેશે. ગુલાબસિંહ તેમને જરા પણ અડચણ કરશે નહિ. મહારાજાના ધ્યાનમાં

આ ખરો અર્થ આપ્યો અને તેથીજ તેમણે કહ્યું કે, ‘ખાસ સ્વારી માટેજ એકાદ ઠંડી હવાનું અને આરોગ્યદાયક સ્થળ શોધી રાખવાનું દુલીન સહેળને પત્રમાં લખ્યો.’ આ શબ્દોનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે, ‘ધ્યાનસિંહ, ધ્યાનમાં રાખજે. ગુલાબસિંહ પાછો ફરીથી કાંઝા પ્રાંતમાં પગ મૂકશે તો તાબડતોળ હું પોતે જઈને તેને શિક્ષા કરીશ.’ ધ્યાનસિંહ પણ ખરાબર સમજ્યો અને ફરીથી તેમ થશે નહિ એવી મહારાજને તેણે ખાત્રી કરી આપી.

“હુજૂર, આવી રીતે અહિં ઉત્પન્ન થયેલાં કાળાં વાદળાંએ હુજૂરના સૌભાગ્યાકાશમાં ઉત્પન્ન થયાં ન થયાં એટલામાં ઇશ્વર કૃપાએ ખુદ મહારાજાએજ તે નષ્ટ કરી દીધાં. આ ઉપરથી હુજૂર વિષે મહારાજાનામાં કેટલો બધો આદર તથા પ્રેમ છે તે ખુલ્લેખુલ્લું જણાઇ આવે છે.

“હુજૂર, એક વાત આપને જણાવવાનું મન થાય છે. મહારાજાનો કેપાગ્નિ શાંત કરવા માટે રાજા ધ્યાનસિંહે નવ લાખ રૂપિયા મહારાજાને આપ્યા તો ખરા; પરંતુ ઘણુંકરીને તે હુજૂરના નામ ઉપરજ તેણે રહડાવ્યા હોય એમ હું ધરું છું. વખત આપ્યો તે નવ લાખ રૂપિયાની હુંડી આપની પાસેજ વસુલ કર્યા વગર રહે એમ હું ધારતો નથી. હું ધારું છું કે બની શકે ત્યાં સૂધી આવા આસૂરી ઋણમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો એ વધારે સારું છે. નહિ તો વગર મક્તના શત્રુઓ વંધારવા જેવુંજ છે. આપના સત્યાનુરાગ અને માની સ્વભાવ પ્રમાણે મારી આ સલાહ પસંદ નહિ પડે એમ મને જણાય છે તેથી હુજૂરને મારી ખાસ વિનંતિ છે કે આપે ઘણીજ સાવધાનિરીતી રહેવું. શરીર સંરક્ષકોને હમેશાં સાથે રાખવા અને ગમે તેવા નવિન માણસને સારી રીતે તપાસ્યા વગર પોતાની પાસે આવવા દેવો નહિ. લખવાનું તો ઘણું છે; પરંતુ લખવાને હવે વખત નથી. પ્રત્યુત્તર આપવામાં વિલંબ કરશો નહિ, કારણ કે હમણાંજ ધ્યાનસિંહનો સ્વાર અહિંથી નીકળી ચૂક્યો છે. મારી અદ્વપબુદ્ધિ પ્રમાણે અહિંનું દરબારનું કામ હું જોઉં છું. અલિવદિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપશો. બન્નુ, ધન્નુ, અલિવદિ, બુકન અને હાકિમસિંહ વગેરેને મારા સલામ કહેશો એજ વિનંતિ.”

ચાંદખાનો પત્ર વંચાઈ રહેતાં સહજજ દુલીનના અંતઃકરણમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા અને થોડો વખત તે તેવીજ વિચાર-

મગ્ન સ્થિતિમાં પડી રહ્યો. ચાંદખાએ વિસ્તૃત પત્રમાં આટલી બધી જે હકીકતો લખી હતી, તે માટે તેના વિષે તિરસ્કાર નહિ જણાતાં હલેટ. ચાંદખાં માટે આદરજ ઉત્પન્ન થયો. દરબારમાં બનેલી હકીકત અક્ષરે અક્ષર વિગતવાર જણાવવા સાથે પોતાનો મત પણ ચાંદખાંએ જણાવ્યો હતો તેથી ખુદ પોતેજ જાણે કે દરબારમાં બેસી બધું અવલોકન કરતો હોય તેમ દુલીનને જણાયું. આ ઉપરથી ચાંદખાંની લેખનશૈલી ખાણ-કવિની માફક અમોઘ હતી એમ સમજવાની કાંઈ જરૂર નથી. પ્રતિભા-અપન્ન માણસને એકાત ઉચ્ચતમ વસ્તુસ્થિતિની ઝાંખી સમજાય તો તે પરથી તેનું જેમ કલ્પનાસામ્રાજ્ય ચાલુ થાય છે, તેજ પ્રમાણે દુલીને ચાંદખાંના પત્રથી દરબારનું ચિત્ર પોતાની નજર સામે ચિત્તરૂપે અને તે જોતાં જોતાં ઘણાં બુદ્ધિગ્રાહી અનુમાનો તેણે કર્યાં. ચાંદખાંએ જે પત્ર લખેલો હતો તે ફારસી ભાષામાં લખેલો હતો. તેજ વખતે ફારસી ભાષાની શિખવાની મહેનત સફળ થઈ એમ દુલીનને લાગ્યું. વળી તેના મગજમાં એવો પણ વિચાર આવ્યો કે, જે પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરે છે હોય તે પ્રજાની ખરી સ્થિતિ જાણવા માટે તેની માતૃભાષા દરેક સત્તાધિકારીએ શિખવીજ જોઈએ; તે વગર પ્રજાનું કલ્યાણ તેનાથી તેટલી સુગમતાથી કરી શકાય નહિ. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જોતાં પોતાને ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન હોવાને લીધે તેણે બુદ્ધિદાતા પરમેશ્વરનો ઉપકાર માન્યો. લાંબા વખત સૂધી વિચાર કર્યા પછી દુલીને પોતાના મનમાં નક્કી થયું કે, દુર્ગાધિકાર પ્રાપ્ત થયો તો ખરો; પરંતુ એકંદર રીતે જોતાં તે અધિકાર ભરદરોયે તોજ્ઞાનમાં છોડેલાં વહાણ જેવો છે. તેવી સ્થિતિમાં તે વહાણને જરાપણ આંચ નહિ આવવા દેતાં સામે પાર લઈ જવું એમાંજ ખરી કર્તવ્યપરાયણતા છે. આલો, આપણે જોઈએ કે દુલીનમાં આવી કર્તવ્યદક્ષતા છે કે નહિ! પોતે પોતાની માતૃભૂમિમાં નવિનજ આવેલો છે છતાં પોતાના વિરૂદ્ધ એક પક્ષ નિર્માણ થાય અને તેજ પક્ષ દરબારની અંદર પોતાની વિરૂદ્ધ બબરો ફેલાવે, એ જોઈ દુલીનના હૃદયમાં સહજજ ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ અને ભવિષ્યમાં કેવી રીતે વર્તવું તે વિષેનો પ્રશ્ન તેની નજર સામે આવીને ઉભો, તોપણ ઉપરોક્ત કારણને લીધે તે નિરાશ કિંવા નિરૂત્સાહ થયો નહિ. આપત્તિના વખતે ઉત્સાહ બમણો જોરાવર થાય એવો તેનો સ્વભાવધર્મ હતો. તોજ્ઞાનની અંદર વહાણ છોડ્યું છે ખરું; તોપણ જ્યાં સુધી ધર્મ, સત્ય અને ન્યાયરૂપી સુકાન હાથમાં છે, ત્યાં સુધી ગમે તેવાં સંકટો આવે તોપણ વરીને પાર ઉતરીશ

એવી તેના મનને ખાત્રી હતી. તે વિચારવા લાગ્યો કે, દરબારમાં ગમે તેવા પક્ષ હોય, તે તરફ ધ્યાન આપવાની કોઈ જરૂર નથી. જેનામાં સ્વાર્થ અને કર્તવ્યશૂન્યતા આવતીતો ભરેલાં હોય તે ભલે એક વખત એક પક્ષમાં તો બીજી વખત બીજા પક્ષમાં—આજે એક બોલે અને કાલે ફરી જઈ બીજું જ બોલી નિંદાચરણો કરે—મને તેમ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. ન્યાયની રીતે પ્રજાપાલન કરવાથી મહારાજા અસંતુષ્ટ થવાનો સંભવ નથી, અને યદ્વાકદ્વાચિત્ કોઈના ભરમાવ્યાથી તેઓ અસંતુષ્ટ થાય તો પણ ધ્યાનસિંહની માફક નજરાણું નહિ દંડ-આપવાની ખટપટમાં કાંઈ આપણે પડનાર નથી. તેમ વળી આપણી પાસે તેણું નજરાણું આપવાને માટે હરામના પૈસા પણ નથી. કદાચિત્ છળકપટથી તેવા પૈસા પ્રજા પાસેથી મળી શકે પરંતુ તેણું નિંદા-અનુચિત્ કર્મ મારા હાથે પ્રાણ જશે તો પણ નહિ થાય. ધ્યાનસિંહે પોતાના અસુરી હિસાબમાં જો કે મારા નામ ઉપર નવ લાખ રૂપિયા લખ્યા હોય તો પણ તેણે હવે દુલીન તરફથી કિંવા કાંચાની રૈયત પાસેથી એક પાઈની પણ આશા રાખવી નિરર્થક છે. જ્યાં સુધી હું કોટકાંચામાં રહીશ ત્યાં સુધી ગુલાબસિંહ કિંવા તેના અનુચરોને કાંચા સંસ્થાનમાં એક પગ પણ મૂકવા આપીશ નહિ, તો પછી તેઓના તરફથી પ્રજાને છળકપટથી હેરાન કરવાનું બનીજ કેમ શકશે. હું ગુલાબસિંહની સલાહ પ્રમાણે વરતી ધ્યાનસિંહના નવ લાખ રૂપિયા ફેડી દઇશ એમ ધ્યાનસિંહ સમજે છે; પરંતુ ધ્યાનસિંહ સમજતો નથી કે આ તો દુલીન છે—દંડવર નથી ! ”

આવી રીતે ચાંદખાંના પત્રનો વિચાર કરતાં કરતાં આખરે તે નિદ્રાવશ થઈ ગયો. લગભગ પેરોદિયું થતાં તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું. તે વખતે સ્વપ્નમાં તેણે દેવે ચડતો પોતાનો સાલાગ્યસૂર્ય, મહારાજાના કૃપાછત્ર નીચે પ્રજા તરફથી ભક્તિપૂર્વક થતો સત્કાર તથા પોતાનીજ પાસે એક અતિ લાવણ્યમયી લબ્બાવતી વિનયશીલા હિન્દુ લલનાને જોઈ. તરતજ દુલીન સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયો. સ્વપ્નનો અર્થ તે સમજ્યો; પરંતુ સ્વપ્નમાંની સુન્દરીની પ્રાપ્તિ તેને અશક્ય જણાવા લાગી. માત્ર તે સ્વપ્નજ હોવાથી આસ્તે આસ્તે તે વિષેના વિચારો તેના મનમાંથી હ્રાપ્ત થવા લાગ્યા; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે સ્વપ્ન, સ્વપ્ન નહિ પણ દુલીનની ભવિષ્યની છાંદગીનું ચિહ્ન હતું. તે ક્યાં સુધી ખડું હતું, તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

હંડવર બીજેજ દિવસે કિલ્લો છોડી ગયો એ આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. હંડવરને પહેલાં પહેલાં તો દુલીન ઉપર ગુસ્સો ચઢ્યો હતો; પરંતુ એકજ દિવસના આતંક સત્કારથી હંડવર પોતાનો રાજ બૂલી જઈ દુલીન સાથે સગા ભાઈની માફક વર્તવા લાગ્યો હતો. સ્વભાવતઃજ હંડવર સરળ પ્રકૃતિનો હતો તેથી ગુલાબસિંહ તથા નંદ સિંહની ખરાબ સલાહને લીધેજ પોતે તેવી રીતે વર્ત્યો એમ તેણે ઘણી નમ્રતાથી દુલીન પાસે કબૂલ કર્યું. કિલ્લાની પછવાડેની બાબુએ પોતે કેટલુંક સૈન્ય રાખ્યું હતું; પરંતુ નંદસિંહને સાહેબે ખરાબર બનાવ્યો હોવાથી તેણે મને જૂદીજ રીતે સમજાવ્યું અને તેથી સાહેબ કિલ્લાની અંદર આવી શક્યા વગેરે હકીકતો. હંડવરે દુલીનને કહી. ત્યાર પછી તેણે કિલ્લાપરની મારા કરવાની જગ્યાએ, ચોરસ્તા, ગુપ્ત કોઠારો વગેરે બતાવી મહત્વની માહિતી દુલીનને આપી અને પછી તેણે જવાની રજા માંગી. હંડવરના જવા પછી દુલીને કિલ્લાની ખરાબર તપાસ કરી અને પોતે જે બાબુએથી આવ્યો હતો ત્યાં અને બીજી સંશયિત જગ્યાએ ખુર્રજે બાંધવાનો તેણે હુકમ કર્યો. પહેરા વધાર્યો અને દરેક ખુર્રજ ઉપર તોપો ચઢાવી દીધી. સૈન્યની ન્હાની ન્હાની ટુકડીઓ કરી તે ઉપર એકેક ફ્રાન્ચાઈની નીમણુંક કરી અને કવાયત વગેરે કરવાનો કાર્યક્રમ નિશ્ચિત કરી દીધો.

આત્યાર સૂધી આપણે ચૈતન્યની ગિલકુલ ખબર લીધી નથી, એ સાડું કર્યું નથી. કિલ્લાની ખહાર છાવણી પડી અને તોપોના ધડાકા ભડાકા થવા લાગ્યા ત્યારે ચૈતન્ય ગલરાઈ ગયો અને બહીકથી ડરી જઈ ન્હાસતો ન્હાસતો ઘણી મહેનતે જયંતી દેવીના મંદિરમાં જઈ પહોંચ્યો. મંદિરમાં તે વખતે અનેક સાધુસંતો બેઠા હતા અને ચુદ્ધની વાતો ચાલતી હતી. એટલામાં ખુદ દિવાન સાહેબની સ્વારી ત્યાં જઈ પહોંચી એટલે દુધમાં સાકર પડે તેમ તેઓની વાર્તાનો રંગ વધારે ચઢવા માંડ્યો અને કેટલાક ગોસાંધઓ દુલીન સાહેબનો જય થાય તે માટે દેવીની માનવા કરવાનું ચૈતન્યને કહેવા લાગ્યા. ચૈતન્યને પણ તે સલાહ પસંદ પડી. તોપોના નકામો મારો કરી પ્રાણનાશ કરવા કરતાં દેવીની ઉપાસના કરી જય પ્રાપ્ત કરવો એ વધારે સાડું છે એમ ચૈતન્યને લાગ્યું અને તેથી મંદિરમાં બેઠેલા માણસોએ કદા મુજબ અનુષ્ઠાન અને પ્રદક્ષિણાજન એ બે કાર્યો કરવાને પ્રાદક્ષિણાને વિનંતિ કરી. ચૈતન્યે વિનંતિ કરી તો ખરી; પરંતુ ખીસામાં હાથ નાખીને બુએ છે તો તેમાં

એક પાઠ પણ મળે નહિ ! અર્થાત્ તેવી સ્થિતિમાં અનુષ્ઠાનનો અર્થ કેમ કરવો તેની તેને મ્હોટી ચિંતા થઈ પડી; પરંતુ બ્રાહ્મણોએ ‘હાલમાં અમે અમારા પૈસા ખર્ચાએ છીએ, પછી તમે આપજો.’ એમ કહી અનુષ્ઠાનનો આરંભ કર્યો. બીજેજ દિવસે દુલીને કિલ્લાની અંદર પ્રવેશ કર્યો અને તે સમાચાર ચૈતન્યને સંભળાવતાં બ્રાહ્મણો બોલ્યા કે, “કેમ, અનુષ્ઠાનનું કૃણ કેવું છે?” બ્રાહ્મણોના શબ્દો સાંભળી એકંદર રીતે ચૈતન્યે કૃતઙ્ગતાપૂર્વક સંતોષ દર્શાવ્યો અને જમણ વખતે બીજાં બે પકવાનો વધારે કરવાની રજા આપી. આ બાબુ કિલ્લામાં દંડવર તથા બીજા કેટલાક સરદારો દુલીનના આદરાતિથ્યનો ઉપલોભ કરતા હતા, તેજ વખતે ચૈતન્ય પચાસ સાઠ બ્રાહ્મણો સાથે બેસી લાડુઓ ઉપર હાથ મારતો હતો ! ભોજન થઈ રહ્યા પછી ચૈતન્ય તે દિવસે કિલ્લામાં નહિ જતાં ત્યાંજ રાત રહ્યો અને બીજે દિવસે રડુવારે કેટલાક બ્રાહ્મણોને સાથે લઈ જયંતી દેવીના મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. પર્વતના ઢોળાણુપરથી ઉતરી તે કિલ્લામાં જવાના રસ્તા ઉપર રહ્યો છે એટલામાંજ તેને દંડવરને મૂંઝીને પાછી ફરતી દુલીનની ટુકડી મળી. આમ અઠધપત રાતે દુલીનને સામે આવેલો જોઈ ચૈતન્યના મનમાં જે ગડબડ થવા લાગી તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. પૈસા માટે દુલીનને શું કહેવું? દુલીન પૈસા નહિ આપે તો બ્રાહ્મણોને શો જવાબ આપવો? વગેરે વિચારોથી ચૈતન્ય ગભરાઈ ગયો અને તે વિષે જેમ જેમ તે વધારે વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ દુલીન તેની વધારે ને વધારે નજીક આવતો ગયો. આખરે ઘણા કળે ધૈર્ય ધારણ કરી ચૈતન્ય બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને બોલવા લાગ્યો:—“અહો! જેમની યશઃપ્રાપ્તિ માટે તમે દેવીનું અનુષ્ઠાન કર્યું તેજ આ દુલીન સાહેબ, ચાલો ચાલો, તેમને આશીર્વાદ આપો!” દુલીન આ વખતે ચૈતન્યની નજીક આવી પહોંચ્યો હતો તેથી તેણે ચૈતન્યનું બોલવું સ્પષ્ટ રીતે સાંભળ્યું અને બ્રાહ્મણોએ તેને ‘કીર્તિમાન્ ભવ, આયુષ્યમાન્ ભવ’ વગેરે આશીર્વાદો આપ્યા તે પણ સાંભળ્યા; પરંતુ તેનો અર્થ શું થતો હતો તેની તેને કાંઈ ખબર પડી નહિ. તેણે ચૈતન્યને કહ્યું:—“ચૈતન્ય, બે દિવસ થયા તમે ક્યાં હતા? વળી આ લોકોને તમે તમારી સાથે શા માટે લાવ્યા છો?”

ચૈતન્યે બહીતાં બહીતાં વિનયથી અંગ્રેજીમાં જવાબ આપ્યો:—“સાહેબ, આ લોકો પવિત્ર પરબ્રહ્મસ્વરૂપિણી આદિમાયાના પરમભક્ત છે. તેઓની આરાધનાથીજ દેવીએ પ્રસન્ન થઈ આપને યશ આપ્યો.

છે. અનુષ્ઠાન અને બ્રહ્મલોજન માટે જે કાંઈ ખર્ચ થયો છે તે આપવાનો હોવાથી હું તેમને હુજૂરનીજ પાસે લાવતો હતો, એટલામાં તો આપ અહિં રસ્તામાંજ મળી ગયા. ”

ચૈતન્યે ઉપરોક્ત હકીકત દુલીનને અગ્રેજીમાં કહેવાથી તે સમજવા માટે દુલીનને બે ચાર વખત ફરી ફરીને ચૈતન્યને પ્રશ્નો પૂછવા પડ્યા. બધો ખુલાસો થયા પછી દુલીનને ચૈતન્યના લોખા સ્વભાવ માટે દયા આવી અને ફરીથી પોતાની પરવાનગી સિવાય આવી બાળતોમાં પડવું નહિ એવી સૂચના કરી તેના કહેવા મુજબ તેણે બ્રાહ્મણોને સો રૂપિયા આપ્યા. ચૈતન્યે કિલ્લામાં આવ્યા પછી પોતાને બેસવા માટે એક મોટી ગાદી લીધી અને તેપર બેસી તે દિવાનગિરીનું કામ બજાવવા લાગ્યો. બીજા દિવસે ચૈતન્ય દિવાનગિરીનું કાંઈ કામ કરતો હતો એટલામાં કાંઠા પ્રાંતના કેટલાક શ્રીમંતો દુલીનને મળવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ચૈતન્ય તેમને જોતાંજ દોડતો દોડતો દુલીન પાસે ગયો અને કહ્યું:— “હુજૂર, સારામાં સારો પોષાક પહેરી દરબારમાં આવીને બેસો. કાંઠા પ્રાંતના શ્રીમંતો તથા સરદારે નજરાણું લઈને આપની મુલાકાતે આવ્યા છે. મહારાજાએ આપને જે પોષાક આપ્યો છે, તેજ પહેરીને આવો તો વધારે સારું. તેટલામાં હું લશ્કરના મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પણ તેડાવીને દરબારમાં બેસાડું છું. તમે તે લોકો સાથે કાંઈ પણ બોલતા નહિ; તે વિષેની બધી વ્યવસ્થા હું કરી લઈશ. ” પરંતુ દુલીને તેના કહેવા ઉપર બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તે પોતાના હમેશના સાદા પોષાકમાંજ દરબારમાં આવીને બેઠો અને આવેલા બધા માણસોની તેણે મુલાકાત લીધી. મુલાકાત વખતે માન કિંવા અબિમાનની જૂની દરબારી રીત નહિ રાખતાં તેણે દરેકની સાથે મળી-ખુશ બનર પૂછ્યા અને આવેલી લેટનો સ્વીકાર કરી માનપૂર્વક દરેકને વિદાય કર્યા.

અધિકાર મળવા પછી દુલીનને એક ઘડીની પણ પુરસદ મળતી નહોતી. આ વખતે તેને હકિમસિંહ સિવાય બીજા કોઈની મદદ નહોતી. સેનાપતિ પણ તેજ હતો અને કિલ્લેદાર પણ તેજ હતો. આવી સ્થિતિ હોવાથી તેના પર કામનો જે બોલો પડ્યો હતો તે કલ્પનાતીત હતો. તેની જગ્યાએ જો બીજા કોઈ માણસ હોત તો ક્યારનોએ ઘોટાળો થઈ ગયો હોત અને જ્યાં ત્યાં ગડબડ મચી રહેત; પરંતુ સ્વભાવતઃ તે કર્તવ્યપરાયણ તથા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિશાળી હોવાથી આસ્તે આસ્તે દરેક ખાતાંઓમાં વ્યવસ્થા કરતો ગયો. કાંઠા પ્રાંતની મુલકી વ્યવસ્થા માટે

હંડવરે જે મુનશી વગેરે નોકરો રાખ્યા હતા, તેઓનેજ દુલીને પોતાની પાસે નોકરીએ રાખી લીધા અને દરેકની યોગ્યતા પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં કામે સોંપ્યાં. થોડા વખતમાં ઘણું કામ થાય તેટલા માટે તેણે કારકુનોને જૂદા જૂદા હિસાબી ફોડાઓ બનાવી આપ્યા અને તે કેવી રીતે લખવા તે પણ બતાવી આપ્યું. આ નવીન વ્યવસ્થાથી ઘણાં ખાતાંઓના હિસાબ રોજના રોજ તૈયાર થવા લાગ્યા અને તેથી કોઈ પણ માણસને ઉપજ અને ખર્ચના નક્કી આંકડા કહેવાનું સુલભ થઈ ગયું. જે હિસાબો પહેલાંની પદ્ધતિથી વર્ષ દિવસ સૂધી પડી રહી વર્ષની છેવટે તૈયાર થતા હતા તે રોજના રોજ તૈયાર થવા લાગ્યા. આવી રીતે મુલકી દરબારની બરાબર વ્યવસ્થા કર્યા પછી દુલીને કાંઝા પ્રાંત તરફ પોતાની નજર ફોડાવી. પહેલાં તો તેણે પ્રાંતના રહેવાસીઓ પાસેથી બની શકતી ઐતિહાસિક, લૈંગોલિક, સામાજિક અને ધાર્મિક માહિતીઓ મેળવી અને તે બધી લખી લઈ આગળ ઉપર કેમ કરવું તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો. આ બધી માહિતીઓ એકઠી કરીને તે નિરાંતે બેસી રહ્યા નહિ; પરંતુ ખુદ પોતે જૂની જૂની દિશાએ રોજ ફરવા જઈ ખરી સ્થિતિ શું છે તેનું અવલોકન કરવા લાગ્યો અને તેથી થોડા વખતમાંજ કાંઝા પ્રાંતની અથથી ઇતિ સૂધીની દરેક બાબતોથી તે વાકેફગાર થઈ ગયો.

કાંઝા પ્રાંત પર્વત તેમજ અરણ્યમય હોવાથી જોઈએ તેટલો રસાળ નથી એમ તેણે લાહોરમાં સાંભળ્યું હતું; પરંતુ પ્રત્યક્ષ દર્શનથી દુલીનની ખાતરી થઈ કે, એ દેશ ઘણેજ રસાળ અને ઉત્કૃષ્ટ છે. માત્ર પહેલાંની રાજ્યપદ્ધતિને લીધેજ લોકોની આવી દુર્દશા થઈ ગઈ છે. કાંઝાની આરોગ્યદાયક હવા, વિમલ પાણી અને ક્ષુદ્રરૂપ જમીન હોવા છતાં ત્યાંની પ્રજાને નિર્ધન-સત્વહીન જોઈ દુલીનના હૃદયમાં લાગી આવ્યું. તેણે તેઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે નિશ્ચય કર્યો. કાંઝા પ્રાંતની પાયમાલી જો કે જૂદા જૂદા કિલ્લેદારોએ કરી હતી, તો પણ ખરી રીતે જોતાં તે માટે મહારાજા રણજીતસિંહજી જવાબદાર હતા, અને મહારાજા તે જવાબદારી બાંધતા હતા; પરંતુ તે બાબતમાં તેઓ નાઇલાજ હતા. પ્રજાની સ્થિતિ સુધરે તેટલા માટે તેઓ વારંવાર કિલ્લેદારો બદલતા હતા; પરંતુ શુલાબસિંહની સ્વાર્થી માયાને લઈને દરેક કિલ્લેદાર રક્ષકને બદલે લક્ષક બની જવાને લીધે ત્યાંના લોકો માત્ર દરિદ્રી થયા હતા. એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાક લોકો તો જુદમને લીધે તે પ્રાંત છોડીને

બીજે ચાલ્યા ગયા હતા. આ સ્થિતિ કેવી રીતે સુધરે તેની ચિંતા મહારાજને હમેશાં થયા કરતી હતી. એટલામાં દુલીન જેવા કર્તવ્યપરાયણ સચ્ચરિત્ર અને પ્રભાવશાળી માણસનું આગમન થતાંજ મહારાજને કદપનાતીત આનંદ થાય અને કેટલાક પ્રધાનોની અનુમતિ નહિ હોવા છતાં નવીન આવેલ સાહેબ વિશે વિશેષ વિચાર નહિ કરતાં તેને એકદમ કિલ્લેદાર બનાવે એ સ્વાભાવિકજ હતું. મહારાજને એવી આશા હતી કે, દુલીન કાંઠા પ્રાંતની ગેરવ્યવસ્થાનો નાશ કરી તે પ્રાંતને ધનધાન્યયુક્ત સમૃદ્ધ બનાવશે. મહારાજની આ આશા કેટલે દરજ્જે દુલીને સફળ કરી, તે આગળ ઉપર જણાઈ આવશે. મહારાજએ દુલીન પાસે પોતાના જે જે વિચારો હતા, તે સઘળા બ્યક્ત કર્યા હતા; પરંતુ દુલીન તો કાંઠા પ્રાંતમાં આવ્યા પછી તે પ્રાંતની સુવ્યવસ્થા માટે જે અવિશ્રાંત પ્રયત્નો કરતો હતો તે માત્ર મહારાજની આજ્ઞા તરીકે નહિ, પણ દુરાચારીઓનું દમન કરવું અને સદાચારીઓનું પાલન કરવું એવો તેનો દેહસ્વભાવ હોવાથી તે માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતો હતો. શાસનકર્તાએ લોકસ્થિતિ કેવી છે, તેનો હમેશાં અનુભવ મેળવવો જોઈએ. તે સિવાય લોકસ્થિતિની સુધારણા કરવાનું શક્ય નથી, એ તત્વ દુલીન સારી રીતે જાણતો હોવાથી થોડા દિવસમાંજ તેણે કાંઠા પ્રાંતનું સ્વદમદર્શન કરી તેનો એક નકશો તૈયાર કર્યો. આ નકશો સ્થૂલ દૃષ્ટિએ તે પ્રાંતનું આલોચન કરવા માટે તૈયાર કર્યો હતો. તે ઉપરથી અમુક ગાઉ દૂર છે, એમ નક્કી જાણી શકાય તેમ નહોતું, તો પણ કયાં ગામો કેવી રીતનાં છે, ત્યાંની લોકસ્થિતિ કેવી છે, ત્યાંના ઉદ્યોગધંધાનો નાશ કયાં કારણોને લઈને થયો છે, કેવા પ્રયત્નો કરવાથી તે ધંધાઓ પાછા ફરીથી ઉત્તતાવસ્થામાં આવશે વગેરે માહિતીઓ તે નકશાપરથી સારી રીતે મળી શકે, તેવીજ મતલબથી તે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં પર્વતો, નદીઓ, સરોવરો, પડત જમીનો, કૃષ્યદેખંદ જંગલો, જૂઠા જૂઠા માર્ગો વગેરે માહિતી ઘણીજ વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવી હતી. સરહદ કેવી છે, સરહદપર કયા કયા કિલ્લાઓ છે, શત્રુઓ અંદર દાખલ થઈ શકે તેવા માર્ગો કયા કયા છે, કયા કિલ્લાઓ જીર્ણ થઈ ગયા છે વગેરે ખાતરીઓ પણ આ નકશાપરથી જાણી શકાય તેમ હતું. દુલીન જાણતો હતો કે કાંઠા પ્રાંતપર જે સુવ્યવસ્થિત રીતે રાજ્ય કરવું હોય તો તે પ્રાંતની ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક માહિતી પ્રથમથીજ મેળવવી જોઈએ. તે પ્રમાણે તેણે દિવસ અને રાત્રિ અવિશ્રાંત શ્રમ કરી થોડા દિવસમાં તે

પ્રાંતની ભૂગોળ અને ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો. આ બંને સાધનોને લીધે તે
 ઘેર બેઠાં બેઠાં બધી બાબતોની ચર્ચા કરી શકવા લાગ્યો. તેણે કાંઠા
 પ્રાંતના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ કરી, મુખ્ય વિભાગના પાછા સાત પેટા
 વિભાગ કર્યા. એટલે કાંઠા પ્રાંતના તેણે એકંદર એકવીસ તાલુકા અને
 સાત જિલ્લા કર્યા. દરેક જિલ્લા પર એકેક સહકારી સુબેદાર અને દરેક
 તાલુકા પર એકેક ફોજદારની મુખ્ય અધિકારી તરીકે નીમાણુંક કરી. દરેક
 ગામમાં પટેલ અને તળાટી વગેરેની પહેલાંનીજ પદ્ધતિ ચાલુ રાખી.
 પરંતુ તેઓની કામ કરવાની પદ્ધતિમાં તેણે ફેરફાર કરી નાખ્યો. વળી
 પ્રત્યેક ગામમાં ગામપંચાયતો સ્થાપી ગામના ટંટાનો નિકાલ ગામ-
 માંજ થઈ જાય તેવી વ્યવસ્થા કરી. ગામમાં કલ્યાણનો નિકાલ ન થાય
 તો તે કલ્યાણે ફોજદાર પાસે લાવવો અને તેણે પોતાના ગામની પંચા-
 યત સાથે મળી ન્યાયાસન પર બેસી તે કલ્યાણનો નિકાલ કરવો. કલ્યા-
 ણનો નિકાલ ફોજદારથી પણ સમાધાનકારક રીતે થઈ ન શકે તો તે
 કલ્યાણે નાયબ સુબેદાર પાસે અને દુલીન પાસે લઈ જવો એવી પ્રજાને
 ન્યાય મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવાથી ઘણાખરા કલ્યાણોનો નિકાલ
 ગામમાં ને ગામમાંજ સમાધાનકારક રીતે થઈ જતો હતો. ચોર અને
 બીજા દુષ્ટ લોકોનો ઉપદ્રવ કોઈને પણ ન થાય તે માટે તેણે દરેક
 ગામમાં સ્વયંસૈનિકો તૈયાર કર્યા અને તેઓ પર પોતાનું ગામ સંભાળ-
 વાની જવાબદારી સોંપી દીધી. કોઈ પણ અમલદારે લાંચ કિંવા નજ-
 રાણું લેવું નહિ એવો દુલીને સખત હુકમ કર્યો અને તે હુકમનો ભંગ
 ન થાય તે માટે દુલીને ઠઠક શિક્ષાની વ્યવસ્થા કરી. આ પ્રમાણે દુલીનની
 વ્યવસ્થાને લીધે, જાદુગરની સોટી ફરતાં જેમ એક પળની અંદર બધું
 કામ થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે કાંઠા પ્રાંતની પણ હાલહવાલીનો થોડા
 વખતમાં અંત આવી જ્યાં ત્યાં આનંદ અને સંતોષનાં ચિહ્નો જણાવા
 લાગ્યાં. કાંઠા પ્રાંત પર આજ સૂઝીમાં ઘણા અમલદારોએ પોતાનો
 અનિયંત્રિત જીવન ચલાવ્યો હતો. એક પછી એક એવા સુબેદારો આવ્યા
 હતા કે ભવિષ્યમાં પણ કાંઠા પ્રાંતની દૈયત સુખથી બેસે એવી કોઈને
 આશા નહોતી. તેમાં પણ વળી દુલીનની નીમાણુંક થવાથી તો તે
 લોકો વધારે ચિંતાતુર થયા હતા. કારણ કે, પરદેશથી આવેલો એક
 યુરોપિઅન અમલદાર દેશના રીતરીવાજો અને ભાષાથી અજાત હોવાને
 તે કેટલાક હાજી હા કરવાવાળાઓના તંત્રથી ચાલશે અને તેથી સાહે-
 બની મરજી ન હોય તો પણ તેમની કારકીર્દિમાં પ્રજાની ઉલટી વધારે

અવનતિ થશે એમ લોકોની ધારણા હતી; પરંતુ ખુદ દુલીન એકાદ બીખારીની, ઝુંપડી પાસે જઈ તેના ખખર અંતર પૂછી તેને દાડ તેમજ બીજાં વ્યસનોથી અલગ રહેવાનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યો, તે બ્રજ પ્રજાજનો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં અને દુલીનની કારકીર્દીમાં આપણા દિવસો સુખમાં જશે એવી દરેકને ખાત્રી થવા લાગી. પહેલાં સુબેદારનું દર્શન વર્ષમાં એક વખત પણ પ્રજા કરી શકતી નહોતી, પરંતુ હવે તો સુબેદારને ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં પણ ચાલતા બ્રજ લોકોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. વળી પહેલાંના સુબેદારો પોતાના રસાલા સાથે ફરવા નીકળે ત્યારે પ્રજાની ફરિયાદોની દાદ લાગવાને બદલે માત્ર પ્રજા ઉપર સંકટોનોજ વરસાદ વરસતો હતો; પરંતુ હવે તો હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે દુલીન સાથે કાંઈ નહોતું. માત્ર બે ચાર ઘોડેસ્વારોજ તેની સાથે રહેતા અને તેનો ખર્ચ પણ પ્રજાને કરવો પડતો નહિ. કોઈને ગમે તેવી દાદ ફરિયાદ કરવી હોય તો તેણે ખુશીથી દુલીન પાસે બેઠક ચાલ્યુ જવું અને પોતાની ફરિયાદનો નિકાલ માગવો એવી વ્યવસ્થા તેણે કરી હતી. જ્યાં ત્યાં દરિદ્રતા પ્રસરેલી હોવાથી ઘણા માણસો પોતાના પેટને માટે કાંઈ ધણ મળે તે માટે દુલીન પાસે આવતા હતા. તે લોકોની કેવી વ્યવસ્થા કરવી એ વિષે એક મહાન પ્રશ્ન દુલીનના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયો. તે લોકોના માટે ધંધારોજગારની વ્યવસ્થા ન કરે તો નિરૂપાયે તેઓ અસહાયરણથી વર્તશે અને તે માટે વ્યવસ્થા કરે તો તેટલો પૈસો પણ તેની પાસે નહોતો. આખરે તેણે રાજ્યમાંના કેટલાક શ્રીમંતોને બોલાવી પોતાની નવીન યોજનાઓ જણાવી અને તેઓ પાસેથી વ્યાજે પૈસા લઈ નદીઓમાંથી નવીન નહેરો ખાંધવાનું તથા પડત જમીનો ખેડી તેમાં વાવેતર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. તેથી બેરોજગાર માણસોને ધંધો મળવા લાગ્યો અને આસ્તે આસ્તે કાંઠા પ્રાંતની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધરવા લાગી. વેપાર ધંધો સારી રીતે ચાલવા લાગ્યો. જ્યાં ત્યાં બેખંદશાહી-બુદ્ધમનું રાજ્ય હતું ત્યાં થોડા ખર્ચે લોકોને ન્યાય મળવા લાગ્યો. દાડ વગેરે વ્યસનોથી લોકો અલિપ્ત થવા લાગ્યા. લોકોમાં સહાયરણની પ્રવૃત્તિ વધવા લાગી. ઠેકાણે ઠેકાણે સ્વયંસેનિકો તૈયાર થવાથી જ્યાં ત્યાં ક્ષાત્રતેજ ચમકવા લાગ્યું અને ગુલાબસિંહ જેવા નીચ માણસને ધાસ્તી પડી. થોડામાં એટલુંજ કહેવાનું કે, તે વખતનો કાંઠા પ્રાંત જર્મન દેશની પદ્ધતિ મુજબ હતો એમ કહીએ

તો કાંઈ અતિશયોક્તિ જેવું નથી. કાંઝા પ્રાંતના શ્રીમંતો તેને જોઈએ તેટલો પૈસો આપવાને તૈયાર થયા અને દરેક સિપાહી પણ ગમે તેવાં સંકટો સામે તેની સાથે લડવાને ખુશી થયો. દુલીનનાં યશોગાન જ્યાં ત્યાં ગવાવા લાગ્યાં. કાંઝા પ્રાંતમાંજ નહિ પરંતુ ઠેક લાહોર સૂધી મહારાજના કાનપર પણ તે યશોગાન જવા લાગ્યાં અને તે સાંભળી મહારાજને જે આનંદ થતા હતા તે અવર્ણનીય—કલ્પનાતીત હતો.

મહારાજ પ્રમાણે આ આનંદના બીજા પણ ભાગીદારો દરબારમાં હતા. તેમાં આંદખાં અને ફકીર અજિબુદ્દીન મુખ્ય હતા. તે વખતે આંદખાંએ દુલીનને અનેક પત્રો મોકલ્યા અને તે વાંચી દરબારની પરિસ્થિતિ કેવી છે તેની તેને ખબર પડી ગઈ. દુલીને પણ તે પત્રોનો શ્રેયમાં મુદ્દાસર ઉત્તર મોકલાવી આંદખાંનો ઉત્સાહ વધે તેમ કર્યું. ફકીર અજિબુદ્દીનને જે આનંદ થયો હતો, તે ગૂઢીજ રીતનો હતો. આવો મોટો અધિકાર નવીન પાશ્ચાત્ય યુવાનને આપવો નહિ, એમ ધ્યાનસિંહ તેમજ તેના સાથીદારોએ મહારાજને કહ્યું હતું, છતાં માત્ર પોતાનીજ જવાબદારી પર—પોતેજ જામીન થઈ—તેમણે દુલીનને અધિકારસંપન્ન કરાવ્યો હતા. દુલીનની કર્તવ્યપરાયણતા વિષે ફકીરજીને પહેલાંથીજ ખાતરી થઈ હતી, તો પણ દરેક રીતે અવ્યવસ્થિત અને અવનતિને પ્રાપ્ત થયેલા કાંઝા પ્રાંતને દુલીન ક્યાં સૂધી સુવ્યવસ્થિત કરે છે, તે વિષે ફકીરજીના મનમાં તો કાળજી રહ્યાજ કરતી હતી. પરંતુ નવીન સમાચારો સાંભળી તેમને ઘણાજ સંતોષ થયો. દુલીનની હોશિયારી તેમજ કર્તવ્યતત્પરતાને લીધે મહારાજ પણ ઘણા ખુશી થયા છે એ જોઈ ફકીરજીનો ઉત્સાહ બમણો વધ્યો અને તેમણે સાંકેતિક ભાષામાં લખેલા અનેક ઉત્સાહના પત્રો દુલીનને મોકલ્યા. તેમાંના કેટલા પત્રોપર તો ખુદ મહારાજની પણ મોહોર હતી. તે પત્રો જોઈ દુલીનને પોતાના પરિશ્રમનું સાર્થક થયેલું જણાયું અને તે સાથે તેનામાં સદુદ્યોગશીલતા તેમજ પ્રજા-રક્ષણના અનેક નવીન આશાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મૃત્યુખાલ !

દુલીન પર ગોળીઓ છોડનાર દુબેટોને શોધવા માટે અલિવર્દિખાં કેટલાક સિપાહીઓને લઈને ગયો હતો, એ વાત વાંચકોના લક્ષમાં હશે અને અલિવર્દિનું શું થયું તે વિષે પણ તેમની સાહજિકજ જ્ઞાસા ઉશ્કેરાઈ હશે. માટે આ પ્રકરણમાં આપણે પહેલાં તેની જ ખબર લઈએ. અલિવર્દિને જવાને લગભગ એક મહિનો પૂરો થવા છતાં તેના તરફથી કંઈ પણ સમાચાર નહિ મળવાને લીધે દુલીનના મનમાં ચિંતા થવા લાગી. સ્વાભાવિક રીતે જ મન અશુભ દિશાએ ઢોડી જનારું હોવાથી દુલીનના મનમાં અલિવર્દિ વિષે કુશંકાઓ આવવા લાગી. કોઈ કોઈ વખત તેને એમ લાગતું કે, અલિવર્દિને શોધવા માટે ખીબાં માણસો મોકલવાં; પરંતુ પુનઃ અલિવર્દિની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને હિમ્મત ધ્યાનમાં આવતાં હજી થોડો વખત રાહ જોવી એમ જણાતું. આવી રીતે દુલીન ચિંતા કર્યો કરતો હતો એટલામાં એક દિવસે અલિવર્દિ કિલ્લામાં આવીને દાખલ થયો અને એક પાગની અંદર આખા કિલ્લામાં તે વાત પ્રસરી રહી. એક પછી એક અલિવર્દિને મળવા માટે જવા લાગ્યા. વિશેષતઃ અલિવર્દિ ખાલી હાથે આવ્યો નથી, પણ પોતાની સાથે સાત ગુન્હેગારોને પણ લેતો આવ્યો છે એ સાંભળી દુલીન તરફ પ્રેમભાવ ધરાવનારા દરેક માણસોને આનંદ થયો અને તેઓ અલિવર્દિની પીઠ ઠોકવા લાગ્યા. અલિવર્દિએ આવીને થોડો વખત વિશ્રાંતિ લીધી અને પછી દુલીનની મુલાકાત કરી. દુલીન અલિવર્દિને એક બાબતુ લઈ ગયો અને શા શા બનાવો બન્યા હતા, તેની હકીકત પૂછી. અલિવર્દિએ નમ્રતાથી કુર્નિસ બજાવી દુલીનને ઉત્તર આપ્યો:—“હુજૂર, આ સાત માણસો કે જેમને હું ‘પકડી લાવ્યો છું’, તેઓનો ખૂનો જેવાં ભયંકર કૃત્યો કરવાનો જ ધંધો છે. તેઓની એક મોટી ટોળી છે અને કયાં કયાં દેખાવનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત હોય છે, તેની તેઓ ઘણી જ ખારીકીથી શોધ કરે છે. દેખી બનેલા બન્ને પક્ષમાંથી એક પક્ષને પોતાના હાથમાં લઈ-ખાનગી મસલતો કરી-ઠરાવેલું ભયંકર કૃત્ય કરી-ધનામ મેળવવું એ જ એમનો જન્મભાસ્યાસ છે. આપ બ્યારે લાહોરથી નીકળ્યા

ત્યારે દાંડવરસિંહ અને આપને ખટપટમાં ઉતરવું પડશે એમ બાણીને તે વખતે પોતાની મતલબ પાર પાડવા માટે તે સાતે જણા આપના સૈન્યમાં યુક્તિથી દાખલ થયા હતા. આ સાતમાંથી ચાર તો પોતે હિન્દુ છે કે મુસલમાન છે-તેની પણ તેઓને ખબર નથી અને તેથી તેમનામાં ધર્મભય તો બિલકુલ નથી. બાકીના ત્રણ જણ ઘણીજ નીચ જાતના છે. આપણા સૈન્યમાં તેઓ કોઈ કોઈ સ્વારોના ડાણીઆ તરીકે દાખલા થઈ ગયા હતા. તેઓ સ્વભાવતઃજ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના હોવાથી એક ક્ષણની અંદર બાણી ગયા કે, છાવણીમાં ને છાવણીમાં આપને અને નંદસિંહને અણખાવ છે, તેમજ નંદસિંહ પણ કોઈ ગુપ્ત પ્રપંચો કરવામાં રોકાયેલો છે. આસ્તે આસ્તે તેઓ નંદસિંહની પલટણમાં દાખલ થઈ ગયા અને નંદસિંહનો જમણો હાથ કહેવાતા મહમદશાહ સાથે ગુપ્ત ખટપટ કરવા લાગ્યા. હુજૂરનું ખૂન કરવું એ કાંઈ જેવી તેવી બાબત નહોતી તેથી મહમદશાહે પહેલાં તેઓની ખાત્રી કરી લીધી અને પછીજ તેઓને આપનું ખૂન કરવાનું કામ સોંપ્યું. શરૂઆતમાં તેઓને પરચુરણ ખર્ચ માટે તેણે પાંચસો રૂપિયા આપ્યા અને કામ ક્ષતેહથી પાર ઉતાર્યા પછી દરેકને પાંચસો પાંચસો રૂપિયાનું ઈનામ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું.

“આ લયંકર કૃત્ય કરવાની જવાબદારી પોતાના પર લીધા પછી તે કયાં કરવું તેની તેઓ ચર્ચા કરવા લાગ્યા. આ સાત માંહેલા ચાર જણા કાંઠા પ્રાંતના માહિતગાર હોવાથી હુજૂરની સ્વારી કાંઠા પ્રાંતના પહાડી મુલકમાં દાખલ થાય ત્યારે કરવાનું નક્કી કર્યું. તેમાં વળી ભાવતુંતું ને વૈદે બતાવ્યું એ ન્યાયે હુજૂરનો શિકારનો શોખ તેઓને વધારે સુયોગકર થઈ પડ્યો. તેથી હુજૂર નાળાની બાબતે શિકારે ગયા છે એ જાણ તેઓએ તેજ દિવસ પોતાનાં કાર્ય માટે મુકરર કર્યો. તે દિવસે એક તો તેઓમાં કોઈ વિશેષ કાર્યદક્ષ માણસ નહોતો અને બીજું એ કે હુજૂરનું નસીબ ઘણુંજ બળવાન કે તેઓને પોતાના કૃત્યમાં યશ પ્રાપ્ત થયો નહિ. હુજૂર નાળું ઉતરતા હતા ત્યારે તેઓએ બંદુકોના બાર કેવી રીતે કર્યા, પોતે સપડાઈ જાય નહિ માટે તેઓ પગે ચીંથરાં બાંધીને કેવી રીતે નહાસી ગયા, તેઓ પાછા નાળામાં દાખલ થઈ બીજી બાજુએ કેવી રીતે ગયા વગેરે હકીકત મેં હજૂરને પહેલાંજ જણાવી છે. તેઓને પોતે સપડાઈ જશે એવો સ્વપ્ને પણ ખિયાલ નહોતો અને ખરેખર, તે દષ્ટિએ જોતાં તેઓ

તેટલાજ હોશિયાર છે એવી મારી ખાત્રી થઈ છે; પણ ખૈરાતઅલ્લી અને વયાબઅલ્લી એ બન્ને તેઓ કરતાં વિશેષ હોશિયાર હોવાને લીધે ઘણીજ ચાલાકીથી તેઓને તેમણે પકડયા. આ દેશમાં આવી જાતના હોશિયાર જાસૂસો છે એમ તે બદમાશોને ખબર હોવાને લીધે તેઓ ઘણીજ સાવધાનીથી વર્તતા ગયા અને થોડા દિવસ પછી આપણી પછવાડે છુપા જાસૂસો ફરે છે એમ તેઓને ખબર પડવાને લીધેજ તેઓને પકડવાને આટલો બધો વખત લાગ્યો. કોઈ કોઈ વખત તો અમોને એમજ જણાતું કે, આજે જરૂર તેઓ પકડાશે, પરંતુ આશ્ચર્ય પામવા જેવી બાબત એ હતી કે તેઓ ઘણીજ ચાલાકીથી અમારી આંખમાં ધૂળ ફેંકી ચાલ્યા જતા હતા. કોઈ કોઈ સ્થળે તો તેઓએ રસોઈ કરેલા ચુલ્લાઓના દેવતા પણ કરી ગયો ન હોય એટલા વખતમાં અમો ત્યાં જઈ પહોંચતા; પરંતુ શિકારી કુતરાની માફક દોડનારો સમૂહો વિલક્ષણ ધુર્ત હોવાને લીધે એમ કુતરાને દરેક પ્રકારે ભૂલધાપ આપી વંજ પામી જાય છે. તેજ પ્રમાણે તેઓએ પણ અમોને ઘણું સ્થળે નેવી રીતે છેતર્યા હતા. એક તો તે લોકોને પહાડી મુલકની સારી રીતે માહિતી અને ખીજે પ્રાણુભય! તેને લીધે તે બિચારા પોતાથી બની શકતી ત્વરિત ગતિથી ન્હાસવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. કેટલેક કેકાણેથી તેઓ એવી યુક્તિથી ન્હાસી છૂટતા હતા કે, તેઓની તે યુક્તિ જોઈ ખૈરાતઅલ્લી અને વયાબઅલ્લી બન્ને જણા વિમૂઢ થઈ જતા અને હવે શું કરવું તેવો પ્રશ્ન તેમની નજર સામે આવીને ખડો થતો! તો પણ તે બન્નેની હોશિયારીની તારીફ કરીએ એટલી થોડીજ છે. એક વખત તો અમે બધા નિરાશ થઈ ગયા અને ઘણાજ ખીજવાટથી મેં ખૈરાતને કહ્યું:—“એવકૂફ, વગર મફતના રખડાવીને શા માટે અમારી ધૂળ કહાડે છે? બદમાશો તો ક્યારનાએ તારા હાથ પર તાળી આપી ગચ્છાંતી કરી ગયા અને તું આમ ગાંડાની માફક જ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે.” મારા શબ્દો સાંભળતાંજ ખૈરાતને ગુસ્સો ચઢવાને બદલે ઉલટું હસવું આવ્યું અને રીંછના પગ જેવી કેટલીટ નિશાનીઓ પડી હતી, તે બતાવી કહ્યું:—“બદમાશો ક્યાં જશે? જૂઓ, તેમની આ નિશાનીઓ રહી!” ખૈરાતના બોલવા પર મને વધારે ગુસ્સો ચઢ્યો અને કહ્યું:—“મૂર્ખ, શું આ માણસના પગની નિશાનીઓ છે? આ નિશાનીઓ પરથી જંગલમાં લઈ જઈ શું અમને રીંછના મ્હોડમાં મૂકવાનો તારો વિચાર

છે?" મારો પ્રશ્ન સાંભળી ખૈરાત હાથ જોડીને બોલ્યો:—“ખાં સાહેબ, ખૈરાતને આવી દગલબાજીની ખબર નથી. હું તેઓને જરૂર પકડી આપીશ એવી મને ઉમેદ છે અને આ નિશાનીઓ જોઈને તો મને પક્કી ખાતરી થઈ ગઈ છે. આ નિશાનીઓ તમારે રીંછના પગ જેવી જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. આપણને કસાવવા માટેજ તેઓએ આ રીતની નિશાનીઓ ઉઠાડી છે. ભલે તેઓ પોતાના પગ માથા પર લઈને ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે તો પણ હું તેમને પકડીશજ. તેઓ પહેલા નંબર ભામટાઓ છે એ ખરું; તો પણ આ ખૈરાતને ઠગીને લાંબે જઈ શકે તેમ નથી. તેઓએ અહીંયાં શું ખૂબી કીધી છે, તે તમારા ધ્યાનમાં આવી નથી. તેઓએ અહીંથી પોતાનો રસ્તા બદલવાનો પ્રયત્ન કરેલો જણાય છે. વળી તેઓએ પોતાની સાથે જે એક ઘોડો હતો, તેને પણ સાથે નહિ લેતાં ક્યાંઈ પછવાડેજ રાખ્યો હોય એમ જણાય છે. અહીં આખ્યા પછી તેમનામાં જે કોઈ વિશેષ બળવાન અને ઉંચો હશે તેને આ ઝાડ નીચે ઉભો રાખી બીજા છ જણા તેના શરીર ઉપરથી ઝાડ ઉપર ચઢી એક ઝાડ પરથી બીજા ઝાડ પર એમ કૂદકા મારતા મારતા તેઓ લાંબે નીકળી ગયા છે. આપણે આ ઝાડની પેલી બાજુ જઈશું એટલે પાછો આપણને તેઓનો માર્ગ નજરે પડશે.”

“હુજૂર, ખૈરાતે કીધેલું આ અનુમાન ખરું પડ્યું. ઝાડોની ઘટા વટાવી થોડે દૂર જતાંજ તેઓની નિશાનીઓ અમને મળી અને તેની તપાસ કરતા કરતા અમે આગળ વધ્યા. દરરોજની દોડાદોડને લીધે ખાવા પીવાના તે લોકોના પુરતા હાલ થયા અને તેથી તેઓને એક ગામડાનો આશ્રય લેવો પડ્યો. ખૈરાતઅલ્લી અને વયાબ-અલ્લી પણ અમને તે ગામમાં લઈ ગયા. અમે બધા મળી ગુપ્ત રીતે તે બદમાશોની શોધખોળ કરવા લાગ્યા. તે ગામનું નામ નંદ-નપૂર હતું. ગામની આસપાસ પહેરો રાખ્યા પછી મેં તે ગામના કોટવાલને તે લોકોને પકડવાનો હુકમ કર્યો. પહેલાં તો તેણે મને બેપરવાહીથી જવાબ આપ્યો, પરંતુ જ્યારે મેં દમ મારીને હુજૂરનું નામ કહ્યું કે તરત તે ઠંડોગાર બની ગયો અને દરેક રીતે ઉત્તમ પ્રકારે મદદ કરવા લાગ્યો. મદદ કરવાના કારણમાં તેણે કહ્યું કે, હુજૂરની નવી કારકીર્દીને લીધે હુજૂરને માટે તેને ઘણું માન છે અને બીજું એ કે સાહેબને જોઈએ તો મદદ કરવી એવો આ પ્રાંતના ઘણાખર

કોટવાલોને લેનાસિંહનો હુકમ છે. એમ કહી મને તથા મારા બધાં માણસોને વિશ્રાંતિ લેવાની તેણે વિનંતિ કરી અને પોતાની સાથે થોડાક સિપાહીઓ લઈ તે તપાસ કરવા ગયો. અડધા કલાકની અંદર તેણે સાતે બદમાશોને અમારી નજર આગળ લાવીને ઉભા કરી દીધા. તેઓ અમારી સામે ઉભા રહ્યા કે તરતજ ખંરાતઅલ્લી કુદકો મારી આગળ ગયો અને તેઓમાં જે સાથી વધારે ઉંચો હતો તેના તરફ આંગળી બતાવી કહ્યું કે, ‘દોસ્તો, ખરું કહેજો; આના ખલા પરથીજ તમે ઝાડ ઉપર ચઢીયા હતા કે નહિ?’

“ખંરાતનો પ્રશ્ન સાંભળી તેઓમાંના દરેકને મરણ પ્રાય: લગ્ગત ઉત્પન્ન થઈ અને નીચી મૂંડી કરી જોવા લાગ્યા. અમે મુસાફરીને લીધે ઘણાજ થાકી ગયેલા હોવાથી તે દિવસે નંદનપૂરમાં મુકામ કર્યો અને સારી રીતે આરામ લઈ બીજા દિવસે ત્યાંથી નીકળી અહીં આવ્યા.”

અલિવર્દિએ કહેલી એકંદર હકીકત સાંભળ્યા પછી હુલીન થોડો વખત સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો. પછી બનેલા બનાવ ઉપર પુખ્ત વિચાર કરી તેણે અલિવર્દિને પૂછ્યું:—“તેઓને પકડ્યા પછી ખાવાનું આપ્યું હતું કે કેમ?”

અલિવર્દિએ જવાબ આપ્યો:—“હા હુજૂર. તે વિષે શું અલિવર્દિને શિખવાડવું પડે એમ છે? મને તો શું પણ મારી સાથના દરેક જણને તેઓની દયા આવી અને અમારા ખેલાં તેઓને ખાવાને આપ્યું. ખરેખર, તેઓ ત્રણ દિવસના ઉપવાસી હતા. તેઓનો ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કર્યો પછી જ્યારે અમે અહીં આવવા માટે નીકળ્યા, ત્યારે ખંરાતે તેઓને તમારી પાસે એક ઘોડો હતો, તે કયાં છે? એમ પ્રશ્ન કર્યો. તેઓ આ પ્રશ્ન સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા અને ‘શેરને માથે સવા શેર’ પણ જગતમાં પડ્યા છે, એમ તેઓની ખાત્રી થઈ. તેઓએ ખંરાત અને વયાબઅલ્લીની હોશિયારીની ઘણીજ તારીફ કીધી અને અહીં વાત છુપાવવામાં કાંઈ પણ સાર નથી એમ માની દરેક હકીકત સ્પષ્ટ રીતે કહી. ઘોડાને તેઓએ એક ગામડામાં રાખ્યો હતો. અમે ત્યાં પણ ગયા અને ઘોડાને અમારી સાથે લઈ આવ્યા. હુજૂર, આપને યાદ તો હશે કે, જે દિવસે હુજૂરનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન થયો, તેજ દિવસે નંદસિંહની પલટણના મોહરસિંહ નામના સ્વારે પોતાનો ઘોડો મરી ગયો છે એમ કહ્યું હતું; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં ઘોડો મરી ગયો નહોતો પણ ન્હાસવાની ઉતા-

વળમાં તે તેમનાથી છુટો પડી ગયો હતો. આ પ્રપંચમાં એકંદર દસ અપરાધીઓ છે. તેઓમાં મુખ્ય નંદસિંહ, બીજો મહમદશાહ, ત્રીજો મોહરસિંહ અને બાકીના આ સાત માણસો.”

દુલીને બધી હકીકત સાંભળી લીધા પછી લાંબો વિચાર કરી બીજો દિવસે બહાર રીતે તેઓની તપાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ન્યાય કરવા પહેલાં તેણે તે દિવસે રાત્રે તે સાતે જાણને પૂછી તેઓનો ખુલાસો લઈ લીધો. નંદસિંહનો પક્ષ લઈ દરબારમાં લહડનારા માણસો ઘણા છે, તેમજ તે વળી શીખ જાતિનો છે, એમ દુલી ન જાણતો હોવાથી કાંચા પ્રાંતના ચાર મુખ્ય શીખ સરદારોને બોલાવી તેણે ન્યાય આપવાનું નક્કી કર્યું. બીજા દિવસે નક્કી કરેલા વખતે તે શિષ્ટ માણસોને દરબારમાં લઈ જઈ ન્યાયાસન પર જઈ બેઠો. ગામના ઘણા માણસો શું બનાવ બને છે, તે જોવા માટે કોતૂંડલ દૃષ્ટિએ એકઠા થયા. બધી તૈયારી થઈ રહ્યા પછી પેલા સાત બદમાશોને ન્યાયાસન સામે લાવીને ઉભા કર્યા. તેઓને જતાંજ દરેકની ખાત્રી થઈ કે તેઓ મહા ભયંકર દગલબાજ અને ખૂની હોવા જોઈએ. દુલીને પહેલાં તેઓ ઉપર કંઈ જાતનો આરોપ છે, તેની બધાને સમજાણ પાડી અને પછી ‘તમે અપરાધી છો, કે નિર્દોષ છો?’ એમ તે બદમાશોને પ્રશ્ન કર્યો.

પ્રશ્ન સાંભળી દરેકે લજ્જાથી પોતાની ડોક નીચી નમાવી દીધી. કેટલોકોએ માત્ર માથું ધૂણાવીનેજ ‘હા’ એમ સૂચવ્યું અને એક જણે તો ચોધાર આંસુએ રડી ઘણાજ આકંઠપૂર્વક દરેક હકીકત કહી દીધી. અર્થાત્ તે હકીકતમાં મોહરસિંહ, મહમદશાહ અને નંદસિંહનાં નામો પણ આવ્યાં અને તેથી તરતજ તે ત્રણે જણને પણ ન્યાયાસન સમક્ષ ઉભા કરવામાં આવ્યા. નંદસિંહના દરજ્જાને માન આપી દુલીને તેને બેસવાને માટે ખુર્સી આપી અને પેલા બન્નેને ઉભાજ રાખ્યા. તેઓમાં મોહરસિંહ વૃદ્ધ હતા અને મહમદશાહ તરૂણ હતો. તેઓને તેમના અપરાધોનો ખુલાસો પૂછતાંજ ત્રણે જણે આશ્ચર્યચક્રિત તિરસ્કાર દર્શાવી નિર્દોષ હોવાનું જણાવ્યું. તેથી દુલીને ત્રણે જણને ચુપ બેસવા કહી એકલા મહમદશાહને ઉલટા સુલટા પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. ‘દરેક પ્રશ્નના પરસ્પર વિરોધી જવાબ આપતાં આપતાં મહમદશાહ જબાનીમાં બંધાઈ ગયો અને આખરે રડવા જેવું મ્હોં કરી ખરી હકીકત કહેવાને કબૂલ થયો.

નંદસિંહના કપટ નાટકનો તેણે રજૂ કરી દીધો. તેનો ખુલાસો સાંભળતાંજ એકઠા થયેલા દરેક લોકો આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા અને નંદસિંહ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવવા લાગ્યા. ત્યાર પછી મોહરસિંહને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે પહેલાં તો કાન પર હાથ મૂકી દરેક અપરાધો નાકબૂલ કરીધા. એટલુંજ નહિ, પણ ‘કોઇ નીચ માણસે મારી અને નંદસિંહની આબરૂને ડાઘ લગાડવા માટેજ આવો બનાવટી પ્રપંચ ઉભો કરીધો છે—સાહેબ બહાદૂરે અત્યારે અમારું જે અપમાન કર્યું છે, એટલુંજ બસ છે. અમે તેમની પાસે અમારી આબરૂનો જવાબ માગીશું નહિ. કારણ કે, અમે બાણીએ છીએ કે આ કામમાં કોઇ નીચ માણસના કહેવાથીજ સાહેબ ફસાઇ ગયા છે, એમ કહી ઉલટો તેણે તો દુલીનનેજ દમ ભરાવ્યો. દુલીને સહજ હસીને પૂછ્યું:—“વારૂ, મોહરસિંહ, તમારો ઘોડો મરી ગયો છે એમ જે તમે કહ્યું હતું, તે ખરું કે નહિ?”

મોહરસિંહે કહ્યું:—“હા સાહેબ, ઘોડો મરી જવાનું મેં આપને તેજ દિવસે કહ્યું હતું.”

મોહરસિંહે જવાબ આપ્યો કે તરતજ ન્યાયાસનની પછવાડેની બાજુનો પડદો એકાએક ખસી ગયો અને ત્યાં એક ઉત્કૃષ્ટ ઘોડો દેખાવા લાગ્યો. તે ઘોડા તરફ આંગળી બતાવી દુલીને કહ્યું:—“મોહરસિંહ, મરી ગયેલો ઘોડો આજ કે નહિ?”

મોહરસિંહ:—“નહિ સાહેબ, આ ઘોડો મારો નથી—માત્ર મારા ઘોડા જેવો દેખાય છે, એ ખરું.”

મોહરસિંહનો જવાબ સાંભળતાંજ સૈન્યમાંના માણસો જે ત્યાં હાજર હતા તેઓ એકે અવાજે બોલી ઉઠ્યા: “નહિ સાહેબ, આ ઘોડો મોહરસિંહનોજ છે!”

મોહરસિંહ ઘોડાને જોતાંજ શરમિંદો બની ગયો હતો. તેમાંય વળી સૈન્યનાં દરેક માણસો પોતાની વિરૂદ્ધ જવાબ આપે છે એ જોઇ તેનું શરીર ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું. આંખમાં આંસુ લાવી તે બોલ્યો:—“દુલીન સાહેબ, ક્ષમા કરો. હું પૂર્ણ અપરાધી છું. મારી વૃદ્ધાવસ્થા તરફ લક્ષ આપી દયા કરો. હું તો માત્ર નંદસિંહના કહેવાથીજ ફસાઇ ગયો છું.”

મોહરસિંહનો ખુલાસો સાંભળ્યા પછી દુલીને નંદસિંહને પૂછ્યું:—“કેમ તમારે શું કહેવું છે?”

નંદસિંહે બેપરવાહીથી જવાબ આપ્યો:—“હું અપરાધી છું કે નિરપરાધી છું, એ જાણના અધિકાર સાહેબનો નથી; પરંતુ મહારાજ રણજીતસિંહનો છે. માટે તે વિષે તેઓ વિચાર કરી લેશે. બીજું, બધાને હું સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે, સાહેબ ગમે તેમ કહેતા હોય, પણ હું તો સંપૂર્ણ રીતે નિરપરાધી છું.”

નંદસિંહના મ્હોડામાંથી શબ્દો નીકળે ન નીકળે એટલામાં તો હજારો લોકો ‘આજ સુખ્ય બદમાશ છે’ એમ ખૂમો મારવા લાગ્યા. પછી દુલીને જે ચાર સરદારોને લઈને તે ન્યાયાસન પર બેઠો હતો તેમને પૂછ્યું કે આ બાબતમાં તમારો મત શું છે?”

દરેક જણે એકમતે જવાબ આપ્યો કે, “આ બધા દોષિત છે અને તેમને જબરદસ્ત શિક્ષા થવી જોઈએ.”

થોડો વખત વિચાર કરી દુલીને કહ્યું:—“નંદસિંહ, તમે અપરાધી છો, એમ મારી તો શું પણ અહીં હાજર થયેલ દરેક જણની ખાત્રી થઈ ગયેલી છે. મહારાજ રણજીતસિંહના એક પૂર્ણ ન્યાય-પ્રિય સેવક તરીકે અને રાજ્યની સુરક્ષિતતા માટે તમોને શિક્ષા કરવાની મને ફરજ પડે છે. તે વિષે મને ઘણું જ ખરાબ લાગે છે. તમારા અપરાધની ક્ષમા કરવી એ ઘણું અનુચિત છે; તો પણ ફરીથી આવું નીચ કૃત્ય કરશો નહિ એ માટે ચાર યોગ્ય સદ્ગૃહસ્થોને જામીન આપી ક્ષમા માગશો તો તમને શિક્ષા કરવામાં નહિ આવે.”

એકંદર રીતે બનેલા બનાવ ઉપર વિચાર કરી જોતાં નંદસિંહની ખાત્રી થઈ હતી કે, પોતે નિરપરાધી છે, એમ સિદ્ધ કરવું એ અશક્ય હતું. તે વખતે દરેક પળે તેનાં કૃષ્ણકૃત્યો બહાર પડવાને લીધે તે જેહરી સાંપની માફક કુંકાડા મારતો ક્રોધકંપિતદૃષ્ટિએ બધાની તરફ જોતો હતો. થોડા વખતમાંજ તેનો ક્રોધ અગ્નિની માફક ભડકી ઊઠ્યો અને પીંજરામાં પૂરેલો સિંહ જેમ ખરાડા પાડે તે પ્રમાણે બેહોશપણે તે મનમાં આવે તેમ બડબડવા લાગ્યો. દુલીને તે તે કુંકારાથી બોલાવા લાગ્યો. દુલીને તેને ક્ષમા કરવાની વાત કહી, તે સાંભળતાંજ તે મિજાજથી બોલ્યો:—“અય ફિરંગી કુત્તા! તારા જેવા લીખારીની ક્ષમા માંગવાનું મને કોઈ પ્રયોજન નથી. તારાથી થઈ શકે તે કરી લે. તને અધિકાર હોય તેટલી મને શિક્ષા કર; પણ યાદ રાખજે કે, આ નંદસિંહે તારા માટે પણ મૃત્યુબાણ તૈયાર કરીને રાખેલ છે.”

નંદસિંહના મ્હોડામાંથી આ ઉદ્દગારો નીકળતાં જનસમૂહ અને સૈન્યમાં એકસરખો ખળભળાટ મચી રહ્યો. “નંદસિંહને ફાંસીએ ચઢાવો-ફાંસીએ ચઢાવો-એવા પોદારો થવા લાગ્યા. એટલામાં દુલીને ન્યાયાસન પરથી ઉઠીને ઉભા થઈ બધાને શાંત રહેવાની ઇસારત કરી પોતે લખી રાખેલું ન્યાયપત્ર વાંચવા માંડ્યું. ન્યાયપત્રમાં પરમ પ્રતાપી મહારાજ રણજીતસિંહની સુરાજ્ય વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ કરી તે વ્યવસ્થા કાયમ રહે તેટલા માટે રાજ્યમાંના બદમાશોનો નાશ કરવો જોઈએ, એમ શરૂઆત કર્યા પછી આખા ખટલાની વિગતવાર હકીકત વાંચી સંભળાવી. હકીકત સાંભળતાં જ સૈન્યમાંના કેટલાંક માણસોનો નંદસિંહને ગોળી મારી ત્યાં જ મારી નાખવાનો વિચાર થયો; પરંતુ દુલીનની તેમ કરવાની આજ્ઞા નહોતી એટલે માત્ર તેઓ મન મારીને બેસી રહ્યા. છેવટમાં દુલીને ઉદ્દેગ દર્શાવતાં અપરાધીઓને શિક્ષા કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યું:—“નંદસિંહના મદદગાર નવ જણાને જીંદગી સૂધી કારાગૃહવાસની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે. તેઓના ડાબા હાથ પર ખૂની અને જમણા હાથ પર બદમાશ એવા અક્ષરો તપાવીને તેના હાથ તથા જાહેર પ્રજાના દેખતાં સો સો ફટકા મારવાનું ફરમાવવામાં આવે છે. મોહરસિંહ વૃદ્ધ છે, એટલે તેને ફટકાની શિક્ષા માફ કરવામાં આવે છે. નંદસિંહ ઘણા અપરાધો કીધા છે અને તે દૃષ્ટિએ જોતાં તેને જેટલી શિક્ષા કરવામાં આવે એટલી થોડી છે; તે પણ થોડામાં થોડી શિક્ષા તરીકે તેને ફાંસીની સજા કરવામાં આવે છે.”

એટલું કહી દુલીન પોતાની ખુરસી ઉપર બેસી ગયો. સર્વત્ર ‘દુલીન સાહેબકી જય-દુલીન સાહેબકી જય’ એવો જય ઘોષ થવા લાગ્યો. તરત જ દરેક રીતની તૈયારી કરી પેલા નવ માણસોના હાથ પર ‘ખૂની’ અને ‘બદમાશ’ એવા અક્ષરોની છાપ મારી સો સો ફટકા મારવામાં આવ્યા અને નંદસિંહને ફાંસીના માચડા આગળ લઈ જઈને ઉભો કરવામાં આવ્યો. દુલીને પાછી ફરીથી તેને ક્ષમા માગવાની સૂચના કરી; પરંતુ તેની તે સૂચના માન્ય કરવાને બદલે ‘તારી પણ જીવન જ્યોત થોડા વખતમાં હોલવાઈ જશે’ એમ ઉલટો જ બેપરવાહીથી તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. આખરે નિરૂપાય બની દુલીને ચાંડાલોને પાટીયું ખેંચવાનો હુકમ કર્યો અને તે હુકમ થતાં જ પાટીયું ખેંચી લેવામાં આવ્યું અને નંદસિંહ ફાંસીના દોરડેલટકી રહ્યા. દરેક હૃદય તે હૃદય-

ક્રાવક દેખાવ તરફ ખેંચાઈ રહું હતું તેટલામાં એક ઘણાજ શોચાનક બનાવ એકાએક બની ગયો. લોકોના ટાળામાંથી 'ઠા' એવો બંદુકનો અવાજ આંચો અને તરતજ એક બંદુકની ગોળી દુલીનના ખભામાંથી પસાર થઈ ચાલી ગઈ! ચેતન્યશૂન્ય દુલીન ધરણી પર ઢળી પડ્યો અને આખો કાંઠા પ્રદેશ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો!!!

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત.

દુલીનની રહસ્યપૂર્ણ જીવનકથા ગુલાબીના મ્હોડે સાંભળાવી હોય, દુલીન અને લીલાની પ્રણય-લીલા જોવી હોય, દેશી રાજ્યોના અધઃપાતનું ચિત્ર જોવું હોય, દુલીનના પેટ પરના કમલચિહ્નનો ભેદ પામવો હોય, લૉડ હાર્ડિંગના વખત સૂધીના અરેબરા બનાવોથી જાત થવું હોય તો વાંચો

પંજાબ રહસ્ય

દ્વિતીય ખંડ

કિં. રૂ. ૧-૮-૦.

અત્યંત ચિત્તહર, મનોરંજક, જ્ઞાનોત્તેજક અને વિસ્મયકર વિષયોથી
પરિપૂર્ણ સર્વોત્કૃષ્ટ ઐતિહાસિક નવલકથા.

રાજનૈતિક પડયંત્ર

અથવા

મરૂભૂમિની મોહિની.

પ્રયોજક:—વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં જલિમસિંહ જ્યારે કોટાનો રાજ્યપ્રતિનિધિ હતો ત્યારે તેણે પોતાનો અધિકાર વંશાનુક્રમિક ચાલૂ રાખવા માટે કેવો ભગીરથ પ્રયાન કર્યો હતો, સુચતુર અંગ્રેજોએ જલિમસિંહ સાથે સ્નેહ સંબંધ રાખી પોતાની પ્રભુતાનો પાયો કેવી રીતે સુદૃઢ કર્યો હતો, ઝાલોરરાજનન્દની અલકાસુંદરી કિંવા મરૂભૂમિની મોહિનીને મેળવવા માટે જશલમીરરાજનન્દન ગજસિંહે કેવાં સાહસિક અને વીરોચિત કાર્યો કર્યાં હતાં, જલમસિંહના દાસીપુત્ર ગરધનદાસે અલકાસુંદરીને પોતાની સહધર્મિણી બનાવવા માટે તેના પર કેવો રાક્ષસી જીવંત ગુજર્યો હતો, સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ માટે—સ્વરાજ્યોદ્ધાર માટે કોટાના રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ અને કિશોરસિંહે કેટલું બધું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હતું, કોટારાજનન્દની પદ્માવતીના અંતરમાં ઝાલોરના રાજકુમાર અવન્તીરાવ માટે પ્રથમદર્શને જ કેવો દેવી પ્રેમ ઉપજ્યો હતો, આદિ અનેક વિષયોનું આ ચિત્તચમકપ્રદ નવલકથામાં ઘણી રસિકતાથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ નવલકથા એક વખત વાંચવા લીધા પછી હાથમાંથી પડતી મૂકવાનું મન થશે જ નહિ. સુંદર છપાઈ, સખ્ત મોંઘવારી હોવા છતાં સફેદ ચીકણા કાર્ગીલ, પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૫૦, લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું પાકું સોનેરી પૃકું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ લખો:—

લુહાણા બંધુ કાર્યાલય

માંડવીની પોળ.—અમદાવાદ.

તૈયાર છે !

આનેજ મંગાવો !

નવલકથાઓનો કોહિનૂર ! સ્વર્ગીય પ્રેમનું અપૂર્વ ચિત્ર !

સ્નેહ—સદન

વા

પ્રણય રહસ્ય !

સાયબેરીનો શાળુગાર ! રસનો અમત્કાર ! જ્ઞાનનો ખંડાર ! સ્નેહ સૃષ્ટિનો સમગ્રો સાર !

આધુનિક ભારત વર્ષની સ્થિતિનું હૃદય લેદક ચિત્ર જોવું હોય, કપટીઓની કપટલીલાનું દર્શન કરવું હોય, પ્રેમમયી પ્રેમદાના પ્યારની કસોટી જોવી હોય, કર્મક્ષેત્રમાં મસ્ત રહેતું નિષ્કામ જીવન જોવું હોય, ખંડોના ઘોટાળાનો પરિચય પામવો હોય, વૈધવ્ય જીવનનો સર્વોચ્ચ આદર્શ સમજવો હોય, આત્મિકતા તથા તે અહં બ્રહ્મ તેમજ તત્ત્વમસિ નાં સૂત્રોનું રહસ્ય શિખવું હોય તથા તે ઉપરાંત સુધારાનો સડો—સ્વતંત્રતાનું સત્યાનાશ—ઇશ્વરના સાકાર નિરાકાર સ્વરૂપનું રહસ્ય વગેરે અનેક વિષયોનું સત્ય જ્ઞાન, પ્રાપ્ત કરવું હોય તો “સ્નેહસદન” નવલકથા અવશ્ય વાંચો.

આ નવલકથા તમારી પત્ની, લગિની તેમજ અન્ય કુટુંબી જનોને વંચાવશે તો સંસાર સોનાનો થશે-અશાંતિ પૂર્ણ સંસારમાં શાંતિના તરંગો ઉછળશે.

સુંદર સફેદ ચિકણા ગ્લેઝ કાગળ, મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ પ્રેસની મનહર છપાઈ, આંખને ઉડીને વળગે એવું ઇંગ્લીશ સ્ટાઈલનું પાકું બાઈન્ડીંગ, પૃષ્ઠ સંખ્યા, ૨૪૦, કિં. રૂ. ૧]

લખો:—“મેનેજર લુહાણા બંધુ

માંડવી પોળ અમદાવાદ.

રતિશાસ્ત્ર-કોકશાસ્ત્ર.

આ અમૂલ્ય અદ્વિતીય ગ્રન્થ સર્વોપરી છે. એમાં ઘણાં જીવનાં પુસ્તકો શોધીને જીવાન સ્ત્રી પુરુષોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગુપ્ત વિષયો-દવાઓ પ્રકટ થયાં છે. એમાં સ્ત્રી પુરુષની ચાર જાતિ, તેમનાં લક્ષણ, કામદેવને રહેવાનાં સ્થળ, ગુપ્ત આસનનાં વર્ણન, સંયોગ માટે તીથી, વાર, નક્ષત્રનો વિચાર, અદ્ભુત વાજીકરણ, વશીકરણ પ્રયોગો, ગર્ભ રહેવાના ઉપાય, ગર્ભ પાત-ગર્ભ સ્થાવની રામબાણ અનુભવસિદ્ધ દવાઓ, અનેક રોગો ઉપર ફફીરી દુચકા, ઇચ્છાનુસાર પુત્રપુત્રી ઉત્પન્ન કરી શકાય એવા પ્રયોગો, પુરુષ અને સ્ત્રીનાં ગુપ્ત લક્ષણો, રક્તદર્શન ફળ, રજસ્વળા કર્તવ્ય, પુત્રપુત્રી થવાના દિવસો, ગર્ભપરીક્ષા, યુવાવસ્થા, વિર્યપ્રભાવ, નપુંસકતા તેના માટે અનેક ઔષધો, ધાતુની નિર્જાળતા, તેની દવાઓ, પૌષ્ટિક ઔષધો, ઋતુઓમાં પાળવાના નિયમો, બળવાન દીર્ઘાયુ થવાના ઉપાયો, વિર્યવર્ધક ગુટીકાઓ, મુખગંધ, ખીલ, ચાઠાં, નેત્રરોગ, જીભ રોગ, વાળ વધવાની, વાળ કાઢવાની, તાવની, ગુપ્ત રોગની, કાનની કંઠ-માળની, કોઢ, ક્ષય, શ્વાસ દમની દવાઓ, સરસ્વતી આવડે તે માટે ચૂર્ણ, મંત્ર, જંત્ર, મરડો, પેશાબ, ઉધરસ, ખસ, ખરજવું, ખીલ, આધાશીશી, સજેખમ, જી, લીખ, જલંદર, સાપ, વીંછી, મખારખી, કોલેરા, સ્ત્રીના કમળનો સોજો, રક્તપીત્ત, દરાજ, ભગંદર, કાંસા-શ્વાસ, નાસુર, કમળો, ફેફડાં, રતાંધળાપાણું, હુરસ, વિસ્ફોટક, ભાંગ-રકટપ, દિવ્યદ્રષ્ટિ, વગેરે ઉપરાંત બુદ્ધિ ના થવાય તે માટે, ગર્ભિણીના અતિસાર માટે, બાળકોના રોગ માટે ઘણી અકસીર જૂની ઔષધીઓ શોધીને પ્રગટ કરી છે.

એક વખત અવશ્ય વાંચી વંચાવી લાલ લ્યો. “ગુજરાતી” ભાષામાં આવે બીજો કોઈ પણ દળદાર, ઉપયોગી ગ્રન્થ નથી, સોનેરી નામો સાથે પાકું પૂઠું. કીમત રૂ. ૩-૦-૦

મેનેજર:—લુહાણા બંધુ ઓફીસ માંડવી પોળ-અમદાવાદ.

ભયંકર ભેદભરમોથી, આકર્ષક અને અદ્ભુત ચમત્કારોથી, પ્રણય
અને વિરહના મનોરંજક પ્રસંગોથી, વેશધારીઓનાં કલ્પ-
નામાં પણ ન આવી શકે એવાં સાહસિક કાર્યોથી
પારપૂર્ણ નવલકથા !

મૃગલોચની

અથવા

માયા-પ્રાબલ્ય.

ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫-૬.

આ નવલકથાના છ ભાગ છપાઈને તૈયાર થઈ ગયા છે. આ
નવલકથા એટલી બધી રસીક અને મનોરંજક છે કે તે વાંચ્યા શિવાય
તેની કશી કલ્પના ઉપજી શકે તેમ નથી. આવી નવલકથાની હિન્દી,
નેપાલી, અંગ્રેજી આદિ ભાષામાં હજારો નકલો બપી ગઈ છે અને
તેની દશ પંદર આવૃત્તિઓ પણ થઈ ગઈ છે, એજ તેની યોગ્યતા
માટે પૂરતું છે. આ નવલકથાના વાંચનથી તમને સેંકડો ઉપરાંત
નવલકથાઓ વાંચ્યા જેટલો આનંદ થશે. સંકટ પ્રસંગે સમયસૂચકતા
વાપરી કેવી રીતે આત્મસંરક્ષણ કરવું તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

પ્રથમ ભાગમાં આવેલાં કેટલાંક પ્રકરણો:—

પ્રેમિકની હૃદયવ્યથા, કૂરસિંહના કપટનો આરંભ, પ્રેમિકનો
પ્રેમપત્ર, શિકાર અપહાયો, અરણ્યમાં આવેલી ગુપ્ત ગુફા, પુત્રના હાથે
પિતાનું ખૂન, પ્રણયીયુગ્મનું મિલન અને આકસ્મિક સંકટ, પ્રપંચનું
પરિણામ, ચક્રમયંદ્રના દોસ્તોની ચાલાકી, પ્રિયતમની શોધમાં કિશોરી,
મજલિસની મોહિની, યુદ્ધની તૈયારી, રંગમાં ભંગ, ભીષણ સંગ્રામ
અને વિજયપ્રાપ્તિ વગેરે.

બીજા ભાગમાં આવેલાં કેટલાંક પ્રકરણો.

ભયંકર ભેદ ભરમોથી ભરપૂર ખંડેર, સુંદરીઓનો સોદાગર,
દૃષ્ટિમિલન, જાદુઈ પુસ્તકની પ્રાપ્તિ અને ગૂંમ થવું, વનવિહારિણી વન-
લતા, આશ્ચર્યજનક ચમત્કાર, ખંડેરનો ખજાનો, સ્વપ્નનો ચમત્કાર કે
સત્યનો સાક્ષાત્કાર? દુરમનનો દગો, અદ્ભુત યોગી મહાત્મા, ક્ષમા-
પ્રાપ્તિ અને સંસાર ત્યાગ, ચિત્રનગરનો અલૌકિક ચમત્કાર વગેરે.

ત્રીજા ભાગમાં આવેલાં કેટલાંક પ્રકરણો.

ચમદ્વતનો આવિર્ભાવ, શયતાનનો સંદેશો, સિદ્ધેશ્વર યોગી, ચમદ્વત પકડાયો, ભૂતકાળના લેદલરેલા બનાવોનો સ્ફોટ, સ્નેહીઓનું સ્વપ્નવત્ મિલન, બ્રમલંબન કિંવા સંશયનિરસન, મુદ્રિકાની મોહિની, અપરિચિતા અબળાનો મૃતદેહ, અભયબસિંહનું અદ્ભુત કૌશલ અબળાનો અત્યાચાર અને ગેળી મદદ શિકારમાં તકરાર અને બહુ રૂપીઓનો ઉદ્ધાર, માધવીનો મોહ કે ભયંકર દ્રોહ? પાપિષ્ઠાની પ્રપંચબળ, કામાંધ કોટવાલ, કોટવાલની કમબખ્તી વગેરે.

બીજા ભાગમાં પણ આવાં દિલકશ પ્રકરણો આવેલાં હોઈ આ નવલકથા વાંચતાં તમે આહાર નિદ્રાને સર્વાંશે ભૂલી જઈ રસના અગાધ મહાસાગરમાં નિમજ્જિત થઈ જશો. પુણ્યમય ચરિત્રોની સાથે પાપનાં કાળજી કંપાવે, હૃદયને ધબકાવે તથા અધર્મ કાર્યો તરફ તિરસ્કાર ઉપજાવે એવાં ચરિત્રો જોવાં હોય, ધર્મનો અભ્યુદય અને અધર્મની અવનતિ થયેલી જોવી હોય, સતી સાધ્વી ક્ષત્રિય સન્નારીની સ્વધર્મ-પરાયણતા નિહાળવી હોય, વફાદાર દોસ્તોની નિમકહલાલીનું દર્શન કરવું હોય, પ્રેમની પ્રાણહારક નિરાશાનું દર્શન કરવું હોય, વેષધારીઓનાં આશ્ચર્યજનક કાર્યો અને ચમત્કારોથી પરિચિત થવું હોય, ભૂતકાળના ભારતીય રાજા મહારાજાઓના દરબારોનું દર્શન કરવું હોય, અનંગરાજના વિશ્વવિજયી આધિપત્યનો વિસ્તાર જોવો હોય, લાલસાનો પ્રબળ જવાળામુખી સળગતો જોવો હોય તો સકળ વિષય પરિપૂર્ણ ‘મૃગલોચની’ નવલકથા અવશ્ય વાંચો.

આ નવલકથાનો દરેક ભાગ જૂદો બાંધેલો હોઈ દરેક ભાગની પૃષ્ઠ સંખ્યા સરેરાશ ૩૦૦ ઉપરાંતની છે. પાકાં રૂપેરી નામનાં લાય-બ્રેરીને શોભાવે એવાં ચિત્તરંજક પૃષ્ઠાં છતાં મુલ્ય ૧ થી ૪ ભાગના માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ ના હિસાબે રૂ. ૬-૦-૦ અને ભાગ ૫ મા ૬ કૃાના રૂ. ૪-૦-૦ મળી કુલ રૂ. ૧૦-૦-૦ વી. પી. પોષ્ટેજ માફ. આજે જ મંગાવી ખાત્રી કરો કે આ નવલકથા કેવી અદ્ભુત અને રસિક છે !!

મળવાનું ઠેકાણું:—

મેનેજર, લુહાણા-બંધુ ઓફીસ.

અમદાવાદ.

